ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Psychological Prospects

Спеціальний випуск, т. 2

2012

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Psychological Prospects

Спеціальний випуск

«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАЛИХ, СЕРЕДНІХ ТА ВЕЛИКИХ ГРУП»

Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості

2012

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 10/12 від 25 жовтня 2012 р.)

Редакційна рада:
Микола Слюсаревський – голова редакційної ради;
Ігор Коцан, Ксенія Абульханова (Росія), *Роман Арцишевський, Марта Богачевська-Хом'як* (США), *Михайло Костицький, Василь Кремень, Ігор Пасічник*

Редакційна колегія:
Лариса Засєкіна – головний редактор; *Вадим Васютинський, Жанна Вірна* – заступники головного редактора;
Віталій Татенко, Олена Донченко, В'ячеслав Казміренко, Лідія Орбан-Лембрик, Олена Старовойтенко, Тетяна Титаренко, Наталія Чепелєва, Микола Бабій, Любов Найдьонова, Мирослава Мушкевич – члени редакційної колегії

Засновники: *Волинський державний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*

Включено ВАК України до переліку наукових фахових видань із психологічних спеціальностей

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9
Тел.: (03322) 4-90-01 (у Луцьку); (044) 425-24-08 (у Києві)
Ел. пошта: lora_zasyekina@mail.ru; info@ispp.org.ua
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 14266-3237 ПР від 17.06.2008 р.

Видавець: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
(04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15)

Статті публікуються в авторській редакції

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2012

ПРЕДСТАВЛЯЮ ВИПУСК

Сучасна соціальна психологія охоплює багато різних аспектів, але серед них центральним об'єктом є соціальні групи. За розміром їх умовно поділяють на малі, середні та великі, але ріднять їх спільні закономірності. Різні групи перебувають у неперервному взаємозв'язку, одні впливають на функціонування інших, стаючи важливими суб'єктами соціальних структур різного рівня.

Проблемам психології малих, середніх та великих груп було присвячено дві всеукраїнські наукові конференції: «Актуальні проблеми психології малих груп», яка відбулася 14-15 лютого 2011 р. в м. Києві, та «Соціально-психологічні проблеми цілісності українського суспільства», що пройшла в м. Черкаси 28-30 червня 2012 р. Конференції було організовано Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України (друга – за сприяння Черкаського обласного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації, територіального центру соціальної допомоги населенню Соснівського району м. Черкаси та Черкаського обласного інституту післядипломної освіти).

У цьому двотомному спецвипуску журналу публікуються статті, в основу яких покладено доповіді учасників конференцій. Серед авторів – викладачі, науковці, аспіранти та докторанти з 15 міст України, які представляють десятки наукових на навчальних установ нашої країни. Автори зосереджують увагу на теоретичних та прикладних проблемах психології малих, середніх і великих груп, актуальних проблемах суспільної психології, зокрема таких, як групова ідентичність, її суперечності та закономірності; групові психічні феномени, креативність особистості і групи, колективні травми та їхній вплив на суспільне життя, традиції, історію; групова динаміка; особливості

тренінгових груп; взаємодія особистості і групи; ґендерні, вікові, сімейні, диференційно-психологічні, соціокультурні аспекти психології соціальних груп. Багато статей присвячено практиці психологічної допомоги особистості та групам, досвіду консультативної, психотерапевтичної, психодіагностичної, тренінгової діяльності.

Цей творчий доробок, без жодного сумніву, стимулюватиме подальшу наукову увагу до окреслених напрямів, прислужиться викладачам і студентам, які цікавляться проблемами психології малих, середніх та великих груп.

Користуючись із нагоди, редакційна колегія щиро дякує керівництву зазначених установ за сприяння в розвитку соціально-психологічної науки в Україні і сподівається на подальшу плідну співпрацю.

Вадим Васютинський,

заступник головного редактора журналу
«Психологічні перспективи»,
доктор психологічних наук, професор

ОБРІЇ ПСИХІЧНОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Тетяна Артеменко

ПРОФЕСІЙНЕ МИСЛЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА: ВІД ВИБОРУ ЦІННОСТЕЙ ДО ВИБОРУ РОЛІ

Проблема. Проблема вивчення та формування професійного світогляду психолога-практика є однією із ключових у царині сучасної практичної психології. Адже світоглядні уявлення особистості є тим центральним стрижнем, навколо якого зорганізовуються і розгортаються базові особистісні характеристики, що виявляють себе як у когнітивній активності суб'єкта, так і в його певних усталених патернах поведінки, а також впливають на формування групової ідентичності професійної спільноти. Поняття професійного мислення ми не вповні ототожнюємо з поняттям світогляду і будемо далі в нашому дослідженні апелювати до категорії мислення як до контекстної щодо категорії світоглядної.

Професійний світогляд психолога, за В. Панком [1], є тією підвалиною, на якій вибудовуються певна структура цінностей, спрямованість особистості, механізми соціальної перцепції (такі як ідентифікація, рефлексія, емпатія), навички спілкування та саморегуляції, професійна інтуїція, специфічна Я-концепція, рольова професійна гнучкість та інші якості. Окрім професійного світогляду (О. Донцов, В. Панок), учені виділяють ще такі необхідні риси практичного психолога, як професійна рефлексія (Н. Пов'якель), здатність до самоуправління (Ю. Долинська), конгруентність (О. Осадько), професійна компетентність (Н. Чепелєва, Н. Пов'якель) тощо. З'явилися дослідження структури та властивостей професійної Я-концепції психологів і її місця в структурі професійної самосвідомості (Т. Іванова, [2]). Додамо до перелічених рис ще своєрідність професійного мислення. Дослідження особливостей мислення практичного психолога, ціннісних виборів та професійних настанов і є *метою* нашого теоретико-прикладного дослідження.

Матеріалом нашого дослідження стали певні професійні поведінкові патерни, здібності та ціннісні настанови практичних психологів, трансльовані автором крізь призму існуючих теоретичних позицій. Матеріал дослідження був накопичений шляхом спостереження за роботою практичних психологів під час курсового підвищення кваліфікації в Інституті післядипломної освіти та в міжкурсовий період. Оцінювалися

© Т. Артеменко, 2012

такі продукти, як активність спеціалістів на теоретико-прикладних семінарах, участь в інтервізійних групах, індивідуальна та групова робота з клієнтами, презентований досвід роботи, публікації тощо.

Варто наголосити також на існуванні тих особливостей особистості, які формуються під тиском соціальних впливів. Окрім вимог, що пред'являє до спеціалістів у галузі практичної психології їхня професія, сучасне інформаційне суспільство з пануючими в ньому культурними глобалізаційними процесами також накладає свій відбиток на формування особливого типу індивідуальності сьогодення. Побудова професійного світогляду психолога та формування його професійної ідентичності неможливі без засвоєння певних універсальних змістів (предикатів, за Арістотелем), але практика показує, що навіть володіючи такими теоретичними концептами, як «гуманізм», «я», «інший», «розвиток», «свобода», «вибір», психологи відчувають значні труднощі в реалізації цих концептів у своїй практиці. Дається взнаки своєрідний «стерилізований» досвід у засвоєнні означених базових понять. Певні професійні феномени в діяльності психолога продовжують бути своєрідними «перевертнями», за визначенням О. Бондаренка [3], реальний зміст яких відрізняється від того, що проголошується.

Спробуємо дослідити це явище, розглянувши окремі аспекти професійної активності психолога.

Для ілюстративності використаємо окремі позиції однієї з новітніх антропологічних моделей типів мислення М. Майєрса та Ш. Лінгенфельтера [4], що побудована за принципом бінарних протиставлень контрастних рис базових цінностей: модель описує культурологічні риси типу мислення певної спільноти. Ми використаємо дані моделі як підґрунтя для аналізу професійного мислення практикуючого психолога, а відтак відповідних настанов, здібностей та поведінки як таких, що можуть впливати на формування індивідуальної та групової професійної ідентичності.

Найважливішим для нас з набору бінарних протиставлень видається протиставлення дихотомічного (диференційованого) та холістичного (цілісного) мислення. Гуманістичним настановам, зокрема безоціночному ставленню до клієнта [5], відповідає другий, холістичний, тип суджень. Приведення професійної свідомості до позадихотомічного стану є певним чином штучним утворенням та викликає певні труднощі в його реалізації, зважаючи на особливості розвитку мислення в онтогенезі.

Практика показує, що частина психологів не може вповні реалізувати гуманістичні принципи взаємодії з клієнтом. Не досягаються такі феномени у взаємодії, як довіра, приєднання до позиції клієнта, прийняття, надання підтримки та формування клієнтської автономії. До того ж така взаємодія часто не представлена у рефлексивному полі спеціаліста.

Вибір між приховуванням уразливості та її демонстрацією описує одне з наступних протиставлень у моделі типів мислення. Мисленнєва модель, що описує вибір базової цінності неприховування (демонстрації) уразливості, з-поміж інших характеристик називає незважання на помилки та неуспіх, готовність визнати провину, слабкість та недоліки, відкритість до альтернативних поглядів та критики, бажання вільно говорити про особисте життя. Ці характеристики в нормі притаманні терапевту, що спирається на гуманістичні принципи та не боїться виглядати недосконалим в очах клієнта.

У розрізі ставлення до власної уразливості розглянемо особливості рольової поведінки практичного психолога. Так, дослідники вказують, що у практичній роботі фахівцям доводиться виконувати певні специфічні ролі задля досягнення психотерапевтичного чи розвивального ефекту (скажімо, роль авторитарного чи демократичного керівника групи – в залежності від типу групи, її завдань та етапу групової роботи, роль співпереживаючого, чуйного чи жорсткого консультанта, роль експерта та ін.). Без компетентного виконання своїх професійних ролей психологом навряд чи можна говорити про його професійну рольову ідентичність та професійний рольовий розвиток. Однак практика показує, що психологи схильні звужувати та збіднювати свою професійну рольову реалізацію аж до повної рольової стагнації, застиглості. Так, психологи, діяльність яких можна охарактеризувати як неефективну, уникають рольової варіативності в роботі, виявляють рольову ригідність – «застрягання» на окремих ролях. Виконання професійних ролей хибує також на поверховість (відсутністю рольового переживання з опорою на зовнішню підструктуру ролі – очікування) та нездатність до рольової децентрації (своєрідного перебування «поза роллю» з розвинутою рольовою емпатією та рольовою рефлексією). Найчастіше психологи, подібно до педагогів, соціальних працівників, психіатрів та інших категорій професій типу «людина – людина», здатні займати непродуктивну патерналістську позицію, яка є застиганням на одному з Его-станів особистості (за Е. Берном), а саме стані «Батька» («Виключного Батька», за В. Литвиненком [6]). Така Его-позиція актуалізує у клієнта, відповідно, доповнюючу позицію «Дитини», яка не є сприятливою для розвитку внутрішньої автономії, свободи та досягнення більшої особистісної зрілості. Можна припустити, що така рольова негнучкість, рольова сплощеність психолога спричинена певною внутрішньою тривогою, що не дає професіоналу почуватися безпечно, практикуючи різноманітність ролей. Причини такої професійної поведінки психолога слід шукати у складному плетиві його Я-концепції, яка є складовою професійної самосвідомості (так, позитивна Я-концепція психолога, за І. Андрійчук, передбачає, що він не потерпає від суттєвих внутрішніх особистісних проблем та особистої тривожності).

Звернімося до наступної позиції нашої антропологічної моделі типів мислення, а саме до протиставлення орієнтації на завдання та

орієнтації на людину. На практиці спостерігається примат орієнтації на завдання, навіть коли такий вибір не є виправданим («дійство заради дійства»).

До професійних дій, акцентованих на завданні, відносимо також гіпердіагностику. У консультативному процесі це може виглядати як розпитування та надавання порад. Використання таких підходів у роботі психолога може бути спричинене відсутністю професійної інтуїції, адекватних професійних настанов, а також «ірраціональною тривогою та конкретним страхом» [6, с. 26], які породжуються нерозумінням екзистенційної позиції клієнта. Так, Р. Мей розрізняє «техніко-об'єктивне» та «розуміннєво-об'єктивне» настановлення, Г. Балл протиставляє «тести» та «проникнення», В. Панок розглядає діагностичний інструментарій скоріше як додатковий засіб, коли «існує потреба віднести клієнта до певного семантичного простору», «помістити в певну нозологічну клітинку» (за В. Століним). В. Столін порівнює «такого, хто розпитує» та «такого, хто розповідає» консультанта, звертаючи увагу слухачів на те, що постановка запитань консультантом убезпечує його позицію та послаблює позицію клієнта, в той час як консультант, що розповідає та інтерпретує, ставить себе в більш уразливу позицію. Адже «такий, хто розповідає» консультант може припуститись помилки, проте він не боїться цього робити, демонструючи клієнту, в якомусь сенсі, відкритість та рівність позицій. Взагалі, страх є тим феноменом в міжособистісному спілкуванні, який значним чином обумовлює поведінку взаємодіючих сторін: останні відчувають наявність страху один у одного, навіть якщо вони цього не усвідомлюють (К. Бютнер). На умінні усвідомлювати і утримувати своє власне почуття страху при контакті з клієнтом, не звертаючись до механізмів психологічного захисту, наголошує В. Литвиненко. Процитуємо слідом за В. Литвиненком Ф. Капра: «Якщо я хороший психотерапевт, – стверджував Р. Лейнг, – то, щоб мій клієнт відтанув, розморозився, я повинен показати йому, що я не боюсь його. Це принципово важливо. Якщо я боюсь своїх пацієнтів, мені слід підшукати яку-небудь іншу професію» [6, с. 27].

Існування внутрішньої тривожності та страху у професійній взаємодії психолога може сприйматися ним як стан уразливості та активно витіснятись у несвідоме, що ніяк не наближує такого спеціаліста до досягнення ним професійної тотожності.

Висновки. Отже, ми бачимо, як певні ціннісні вибори, а відтак мисленнєві настанови психолога, які не можуть бути ним уповні відрефлексовані, впливають на якість його психологічної практики. Сюди відносимо базовий ціннісний вибір дихотомічної мисленнєвої позиції, вибір, що стосується приховування власної уразливості та переважної орієнтації на завдання в роботі з людьми. Незважаючи на очевидне культурологічне та онтологічне коріння таких мисленнєвих настанов, варто все ж зауважити певні недоліки вузівської та післявузівської підготовки спеціалістів, що впливають на їхній професійний розвиток.

Одним з аспектів у дослідженні професійних особливостей практичних психологів є виокремлення типових ролей, що продукуються представниками цієї професійної субкультури в суспільстві; оцінка рівня самопочуття спеціаліста «всередині» ролі; виявлення, якою мірою вибрані ролі відповідають потребам клієнта та характеризують рівень професійної ідентичності психолога і рівень його психологічного здоров'я тощо.

Література

1. *Панок В. Г.* Основні напрями професійного становлення особистості практичного психолога у вищій школі / Панок В. Г. // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 14–17.
2. *Іванова Т. Я.* Я-концепція як складова професійної самосвідомості психологів / Іванова Т. Я. // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 134–139.
3. *Бондаренко О. Ф.* Психологічні особливості сучасної студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків / Бондаренко О. Ф. // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 8–11.
4. *Lingenfelter S. G.* Ministering cross-culturally: An incarnational model for personal relationships / Lingenfelter S. G., Mayers M. K. – Grand Rapids, 1990.
5. *Роджерс К.* Клиентоцентрированная терапия / Роджерс К. ; пер. с англ. – М : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 1997. – 320 с. – Серия «Актуальная психология».
6. *Литвиненко В.* Патернализм в психиатрии / В. Литвиненко // Вісник Асоціації психіатрів України. – 1998. – № 2. – С. 60–68.

Маргарита Єфіменко

ВІКТИМОГЕННІСТЬ СІМЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Проблема. Розглядаючи сім'ю як малу соціальну групу, що є мікрочинником соціалізації всіх її членів, науковець не може залишити поза увагою ті умови, які перешкоджають процесу соціалізації особистості. Психологічні та соціально-педагогічні аспекти несприятливих умов соціалізації розглядає соціально-педагогічна віктимологія. Вивчення на дисциплінарному рівні категорій реальних та потенційних жертв несприятливих умов соціалізації дає можливість звернути увагу на дефіцит можливостей потенційного фізичного, духовного, емоційного, культурного, соціального розвитку і самореалізації членів сімей трудових мігрантів. Аналіз об'єктивних умов існування сім'ї, де батьки змушені залишати дітей та виїжджати за кордон на заробітки, дає можливість стверджувати, що зосередженість на виконанні однієї, економічної, функції

© М. Єфіменко, 2012

сім'ї унеможливлює виконання інших дуже важливих для соціалізації функцій: виховної, захисної, функції спілкування тощо.

Метою цієї статті є привернення уваги фахівців, які працюють з такими малими групами, як сім'я, до проблеми соціалізації особистості в сім'ї та неможливості виконання більшої частини її функцій за умови тривалої відсутності батьків і, відповідно, наслідків означених обставин для сім'ї.

Віктимогенність, за науковим визначенням – це наявність в об'єктивних обставинах соціалізації властивостей, рис, умов, які становлять певну небезпеку для нормального перебігу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення [1, с. 174]. Ознаки та обставини, що дають підстави вважати людину жертвою соціалізації, можуть мати постійний характер або виявлятися з часом. Деякі з них неможливо усунути, як, наприклад, сирітство або інвалідність, але більшість усе ж таки можна послабити, а частині – запобігти. Це, зокрема, стосується і членів сімей трудових мігрантів. Адже вчасно налагоджена цілеспрямована психологічна та соціально-педагогічна допомога, на наш погляд, може суттєво зменшити віктимність членів таких сімей.

Віктимність людини перебуває в тісному взаємозв'язку із ступенем та глибиною її соціалізації. Психологічні прояви останніх фахівці із соціальної психології визначаються поняттям «ефекти соціалізації», що означає сформовані у свідомості людини на основі суб'єктивних уявлень про соціально-психологічні особливості (які повинна мати людина для виконання певної соціальної ролі) певних еталонів, з позиції яких вона оцінює рольову поведінку людей [2, с. 175]. Педагогічними інструментами формування соціальних еталонів часто виступають різноманітні «психосоціальні системи», оскільки такі еталони поряд із відповідними настановами, нормами, традиціями слугують стабілізуючими чинниками психіки [1, с. 175]. У контексті нашого питання йдеться про формування у дітей, які розвиваються без виховного впливу батьків у ситуації їх довготривалої відсутності через роботу за межами міста або країни, викривленого поняття про інститут сім'ї та соціальні ролі її членів.

Водночас в умовах віддаленості від сім'ї та власних дітей проблеми виникають і в батьків, яким гостро бракує повсякчасного спілкування та стосунків. Реалізація батьківства стає утрудненою і суперечливою. Українські дослідники сім'ї виділяють поняття «батьківство» як категорію, яка характеризує і зумовлює ставлення батьків до дітей. Так, Р. В. Овчарова визначає батьківство як «інтегральне психологічне утворення особистості (батька чи матері), яке включає сукупність ціннісних орієнтацій батька, настанов та очікувань, батьківських почуттів, ставлень і позицій, батьківської відповідальності і стилю сімейного виховання». Педагоги розглядають батьківство як усталений порядок у сім'ї, що регулює взаємовідносини між батьком, матір'ю і дитиною,

встановлює роль і статус кожного вихователя, здійснює процеси первинної соціалізації дитини та міжпоколінної трансмісії культурно-педагогічних надбань народу. О. О. Ярошинська зазначає, що виконання виховної функції дає можливість інститутові батьківства бути постійно діючим інститутом виховання, а функція етнічного відтворення відображає культурні впливи інституту батьківства, які формують ментальність і вдачу українського народу. Віддаленість же батьків заважає виховувати дитину, бо неможливо на відстані цілеспрямовано організувати предметну діяльність і спілкування дітей, а проживання батьків за кордоном сприяє більшому засвоєнню надбань народів інших країн. Г. К. Радчук виділяє і визначає поняття «материнство» як забезпечення умов для розвитку дитини і як частину особистісної сфери жінки; як одну з соціальних ролей жінки, яка задовольняє жіночу потребу бути матір'ю. Материнськими функціями, на її погляд, є: надання необхідної дитині стимуляції щодо її зв'язків із зовнішнім світом і забезпечення їй при цьому фізичного і психологічного комфорту, своєчасне та адекватне забезпечення різноманітних потреб дитини, її Я-концепції, мотивації, прихильності тощо, розвиток змісту і структури потребово-мотиваційної сфери дитини і структури її взаємовідносин зі світом. Ці ж самі функції щодо дитини виконує і батько, але специфіка материнських пов'язана з прихильністю, емоційним зв'язком між матір'ю та дитиною, який виникає в перші місяці життя дитини і дає їй відчуття захищеності та безпеки. Але якщо такі проблеми є у жінок, то ще більші проблеми мають бути в чоловіків: ґендерні стереотипи приписують їм бути не надто емоційними, не виявляти своїх почуттів, приховувати їх. Виникає проблема: якщо мати на заробітках, то як батько зрозуміє дитину і доведе їй свою любов, допоможе їй [3, с. 85]. Тому найчастіше за все в ситуації існування сім'ї трудових мігрантів замінником батьківської любові стають гроші.

Отже, батьки, які їдуть за кордон, щоб забезпечити майбутнє своїх дітей, не спроможні контролювати їхнє сьогодення. А оскільки батьківський вплив у процесі виховання практично незамінний, то діти в таких «розірваних» родинах найчастіше залишені самі на себе. Виїзд батьків на заробітки по-різному впливає на дітей, але найчастіше – негативно. Такого висновку дійшов Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда–Україна», який разом з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка провів дослідження проблем дітей із сімей трудових мігрантів. Крім переліку проблем, пов'язаних з виїздом батьків за кордон на тривалий термін, дослідниками Центру «Ла Страда-Україна» було виявлено, що хлопчики та дівчатка не довіряють педагогам, а ті їх не розуміють. Як наголосила Світлана Колесникова, менеджер програм захисту прав дітей Центру «Ла Страда–Україна», їхнє «…дослідження висвітлило і таку гостру проблему, як високий рівень недовіри учнів та їхніх друзів і родичів до працівників освіти, соціаль-

них служб. З іншого боку, і самі освітяни не готові працювати з дітьми трудових мігрантів та надавати їм адекватну допомогу, бо не вистачає знань про особливості таких дітей і форми роботи з ними» [3, с. 25–27].

Все вищесказане є показником потенційної віктимогенності дітей з трудових сімей, тобто в процесі дорослішання вони отримають викривлений стереотип функціонування сім'ї, і таким чином їх власна родина також може стати предметом втручання з боку соціальних педагогів та психологів. Робота з дітьми трудових мігрантів на сьогодні не вкладається в жодну модель та технологію виховання – А. С. Макаренко, І. П. Панова або С. Т. Шацького (суспільне, сімейне виховання або їх поєднання), і тому вимагає пошуку інших шляхів та моделей соціально-педагогічної роботи. У вирішенні даної проблеми велика доля відповідальності лежить не стільки на шкільних педагогах та практичних психологах, скільки на науковцях, які призвані систематизувати факти, виробити стратегію допомоги дітям, педагогічним колективам та соціальному оточенню сімей трудових мігрантів.

Треба зауважити, що на сьогодні Міжнародний жіночий правозахисний Центр «Ла Страда–Україна» практично єдина організація, яка займається вивченням проблем дітей трудових мігрантів, організовує семінари для соціальних працівників та освітян, де розповсюджується навчально-методичний посібник для педагогічних працівників «Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів». Але, на наш погляд, проблеми сімей трудових мігрантів не вичерпуються тільки проблемами дітей під час відсутності батьків, оскільки допомоги потребують не тільки діти, а сім'ї загалом, а також ті, хто доглядає дітей у відсутності батьків. Необхідно, щоб соціально-педагогічний супровід і патронаж дитини та її оточення під час відсутності батьків, проводився спеціалістами, які обізнані щодо роботи з такою категорією сімей. Крім того, фахівці, спеціально підготовлені до роботи з сім'ями трудових мігрантів, будуть сприяти успішній реабілітації дитини та всієї сім'ї після повернення батьків: налагодження взаєморозуміння, позитивних відносин, встановлення почуттів, вирішення проблем, які накопичувалися за відсутності батьків, і які можуть бути вирішені тільки ними.

Спектр проблем, з якими стикається сім'я трудових мігрантів, надзвичайно великий, але й доволі прогнозований. Це дає підстави до організації та здійснення профілактичної соціально-педагогічної роботи з членами цих сімей вже на ранніх стадіях, а не боротися з наслідками. Робота з сім'ями трудових мігрантів потребує перегляду відносин та стереотипів, які склалися раніше. Складність проблеми полягає в тому, що в такій сім'ї у дітей немовби є батьки, але водночас вони відсутні. Цей факт практично утруднює здійснення співробітниками системи освіти впливу на дитину, заважає висуненню до нього єдиних вимог і можливості співпрацювати з сім'єю в інтересах дитини.

Фактично що діти трудових мігрантів не мають статусу: за Конституцією за них відповідають батьки, які є юридичними представниками їх інтересів, але відсутність батьків, за умови їх працевлаштування далеко від дому, позбавляє дітей можливості відстоювати свої інтереси в судах. Навіть близькі родичі не можуть допомогти, бо вони є неофіційними опікунами. Крім того, такий стан справ робить неможливим прояв постійної уваги до дитини з дистантної сім'ї до її потреб, проблем у позаурочний час, турботу про настрій дитини, самопочуття, самооцінку, наміри. Особливої уваги потребують діти трудових мігрантів в питаннях формування в них позитивної моделі сімейного життя, виховання, профорієнтації, патріотичного, трудового та морального виховання, особливо якщо приклад батьків є негативним зразком.

Але не слід забувати і про об'єктивні фактори, які сприяють віктимогенності не лише дітей, а й загалом сім'ї трудових мігрантів і дозволяє віднести їх до реальних жертв сьогодення. Насамперед таким фактором є суспільство та держава, яка не захищає і не підтримує людей, вимушених залишати домівки заради заробітку. Тобто соціально-економічна ситуація в нашій країні свідчить про те, що таке явище як трудова міграція навряд є тимчасовим. За статистичними даними Державного комітету молоді та спорту 2,5 млн молодих сімей опинились в особливо складних життєвих умовах. Прогресує фемінізація безробіття: понад 60 % з числа безробітних становлять жінки. Погіршились житлово-побутові умови сімей: власне житло мають лише 50 % молодих родин, інші проживають з батьками або наймають житло. Низька оплата праці, падіння життєвого рівня, невирішеність екологічних проблем створюють соціально-психологічний дискомфорт, результатом якого стає обмеженість розміру сім'ї. Молоде подружжя з трудом утримує навіть одну дитину, щоб дати їй необхідне виховання, організувати здоровий побут на рівні сучасних вимог. Існуюча система соціального захисту сімей з дітьми кардинально не впливає на якість матеріального забезпечення та належного рівня виховання дітей. Все це призводить до погіршення демографічної ситуації в Україні [4, с. 2–3].

Відповідно до теорії ієрархії потреб людини А. Маслоу, якщо особистістю не задоволені фізіологічні потреби та потреба в безпеці та захисті, для неї не стане актуальною потреба у самоактуалізації [5, с. 488–489]. Таким чином, вимоги сучасного суспільства щодо поліпшення сімейного виховання та відповідальності батьків у випадку з сім'ями трудових мігрантів натикаються, в силу матеріальної незабезпеченості, на проблему зосередженості батьків на пошуках роботи, коштів для задоволення фізичних потреб. І в даному випадку йдеться про самореалізацію, бо частіше за все працевлаштування трудових мігрантів пов'язане з некваліфікованою працею. В таких умовах духовний розвиток самих трудових мігрантів та їх сімей знижується і, як наслідок, зростає кількість розлучень, відбувається деформація шлюб-

но-сімейних стосунків. А в результаті збільшується кількість неблагополучних сімей, в яких виникають умови для негативного формування особистості дитини, та інших членів родини.

Усе вищесказане дозволяє зробити *висновок* про віктимогенність сімей трудових мігрантів та стверджувати, що вирішення означеної проблеми залежить від поєднання зусиль державних, соціальних інститутів та, обов'язково, спрямованості наукових досліджень на пошук засобів її подолання.

Література

1. *Пальчевський С. С.* Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Пальчевський С. С. – К. : Кондор, 2009. – 560 с.
2. *Циба В. Т.* Системна соціальна психологія : навч. посіб. / Циба В. Т. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.
3. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка – К. : Купріянова, 2007. – 240 с.
4. *Трубавіна І. М.* Теоретико-методологічні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю : монографія / Трубавіна І. М. – К. : Купріянова, 2010. – 512 с.
5. *Хьелл Л.* Теории личности. – 3-е изд. / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер, 2005. – 607 с. – (Серия «Мастера психологии»).

Ярослава Кальба

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ҐЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЧИНКОВОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Проблема. На сьогодні кардинальної перебудови потребує світоглядна матриця усталених поглядів, переконань, цінностей. Зміни, що відбуваються в соціумі та державі, вимагають нових орієнтирів творення життя й культури. Особливо актуальним є питання про цілі, засоби та критерії виховання, якими повинна керуватися освіта в цілому і школа зокрема, особливо враховуючи тенденцію до поширення релігійної віри чи не менш виразну тенденцію до «безвір'я», аномії, поліномії, аутономії тощо.

Визначаючи вчинок як умову і засіб сутнісного самоствердження людини, розглядаємо вчинковий підхід як найбільш адекватний і перспективний з погляду розв'язання актуальних проблем виховання підростаючої особистості, насамперед у найближчому соціальному мікросередовищі, яким виступають малі групи (сім'я, учнів-

© Я. Кальба, 2012

ський клас тощо). Оскільки процес виховання сьогодні дедалі більше підпорядковується впливу ґендерної соціалізації, у роботі здійснено спробу проаналізувати ґендерні особливості вчинкової активності учнів старшого шкільного віку.

Мета статті: з'ясувати, чи відстежує учнівська молодь в реальному життєвому оточенні специфічно ґендерні особливості вчинкової активності.

Фахівці з проблем ґендерної рівності схильні стверджувати, що жінки зазвичай потерпають від дискримінації з боку чоловічої статі. Йдеться про те, що чоловіки у своєму повсякденні традиційно намагаються домінувати над жінками, обмежуючи їхні права доступу до інформації, прийняття рішень тощо.

Так, у суто чоловічих контактах задіяні переважно ділові чи розважальні теми (статус, кар'єра, влада, гроші, жінки, будівництво помешкання, авто, дача, спорт, полювання, рибалка, мандрівки, своя компанія, спиртні напої, тютюнові вироби тощо). При цьому типовою є демонстрація домінування, агресивності, героїчності, нехтування небезпекою, презирства до проявів слабкості, зокрема залежності від впливу жінок. У стосунках чоловіків із жінками зовні може спостерігатися демонстрація ролі ділового лідера, інтелектуального центру, господаря, захисника, носія фізичної сили, дефіцитного сексуального партнера, залицяльника. У жіночих взаємовпливах основними виступають теми нормальної сім'ї, здоров'я дітей, заробітку, статусу, вірності та інших чоловічих здобутків, свого зовнішнього вигляду, приготування їжі тощо. Впливи жінок на чоловіків традиційно відрізняються демонстрацією фізичної слабкості, певної залежності, підпорядкованості й навіть меншовартості. Щоправда, сьогодні жінки надають перевагу тим впливам, які дають змогу емансипуватися: досягнути економічної та соціальної незалежності, самостійно ухвалювати рішення, відстояти своє право на вибір способу життя, незалежного від забаганок чоловіків [1, с. 47].

Аби дослідити окреслену проблему в середовищі учнівської молоді, ми провели анонімне опитування представників цієї молодіжної категорії (270 осіб). Центральне місце в дослідженні відводилося вивченню відмінностей у вчинковій поведінці обох статей. Предметом аналізу стала поведінка представників обох статей, їхні стосунки, взаємозв'язки і взаємодетермінації із соціальними системами різних рівнів. Відповідно до мети в процесі опитування учням пропонувалися запитання такого змісту: «Чи існують, на твою думку, специфічно жіночі і специфічно чоловічі вчинки?»; «Спробуй навести приклади специфічно жіночих і специфічно чоловічих вчинків?».

Отриманий фактичний матеріал проаналізовано та систематизовано за такими критеріями:

• констатація сексуально-репродуктивних вчинкових алгоритмів обох статей;

• констатація особливостей міжстатево-рольових відносин крізь призму емоційно-чуттєвих інфраструктур (дружба, кохання, сім'я, побут, обов'язки тощо).

Щодо особливостей, окреслених першим пунктом, слід зауважити, що висловлювання як дівчат, так і юнаків є практично ідентичними. У них наводяться приклади вчинків як позитивного, так і негативного змісту, зокрема:

а) специфічно фемінними вважаються вчинки: «народити дитину»; «наодинці народити й виховати дитину»; «відмовитися від дитини після народження»; «є жінки, які народжують на вулиці і викидають потім свою дитину у смітник»; «аборт»; «проституція» тощо;

б) специфічно маскулінними вважаються вчинки: «зачати дитину»; «покинути дівчину, коли та повідомила, що вагітна»; «зґвалтування»; «жигало»; «сутенерство»; «вбивство».

Набагато різноманітнішою є картина висловлювань та міркувань з приводу міжстосункової вчинковості, яку узагальнено таким чином:

– особистісно-інтимне спілкування;
– емоційно-особистісне спілкування;
– внутрішньосімейне спілкування.

Старшокласниці вчинкову модель міжстатевих стосунків диференціювали таким чином:

• <u>жінки↔кохання</u>: «здатні заради кохання на все, і все можуть покинути»; «лише жінка здатна страждати все життя через нещасливе кохання»; «жінка частіше дарує свою любов чоловікові, аніж він їй»; «жінка заради кохання здатна все пробачити, зрозуміти і залишитися з чоловіком навіть після його зради»; «здатні на вірність своєму коханню»;

• <u>чоловік↔кохання</u>: «може захистити дівчину»; «зраджують постійно»; «не поважають дівчат – це для них не є чимось особливим»; «коли жінка зізнається у коханні, з неї можуть глузувати і знехтувати її почуттями, вважаючи, що на це мають право лише чоловіки»; «брешуть дівчатам направо і наліво»; «можуть зрадити і не зізнатися»; «неуважні, нахабні до почуттів, лише використовують жінок для своїх задоволень і розваг»; «не здатні попросити пробачення через свою гордість»;

• <u>жінка↔дружба</u>: «нехтування дружбою, здатність пройти через найкращу подругу заради хлопця»; «пліткарство»; «принижують інших жінок»; «діляться на групи: ті, що вживають алкоголь, нікотин, і ті, що не вживають; ті, що мають вже сексуальний досвід і ті, що ще не мають його»;

• <u>чоловік↔дружба</u>: «здатен на порятунок життя свого друга»; «більше люблять друзів, друг завжди на першому місці, навіть коли в

них побачення, в останню хвилину його можуть відмінити, якщо потрібно буде щось зробити для друга»; «заради друга готові на все»;

• жінка↔чуттєвість: «здатна пробачити, поспівчувати»; «може бути дуже злопам'ятною і помститися»; «здатна вислухати, підтримати у важкій ситуації, розрадити»; «відповідальніші у своїх вчинках, ніж чоловіки»; «здатні на самопожертву, на страждання»;

• чоловік↔чуттєвість: «горді, егоїстичні, занадто логічні у вчинках»; «консервативні, тупі, навіть квіти не можуть подарувати без нагоди»; «мужні, героїчні»; «самовпевнені і легковажні у своїх вчинках»; «безвідповідальні у своїх вчинках», «жорстокі у своїх вчинках»; «для чоловіка справжній вчинок – переступити через свою гордість»;

• жінка↔сім'я: «виховання та догляд дітей»; «більш здатна віддати життя заради своєї дитини, ніж чоловік»; «добре, любляче ставлення до дітей»; «виїзд за кордон, щоб забезпечити рідних»;

• чоловік↔сім'я: «повинні забезпечувати сім'ю»; «повинні захищати дружину та дітей»; «повинні бути опорою»; «безвідповідальність перед сім'єю»; «лежать на ліжку, нічого не роблять, та ще й сміють зраджувати своїх жінок»; «покидають свої сім'ї, своїх дітей».

Відповіді хлопців виявили такі особливості:

• жінка↔кохання: «дарують нам своє кохання»; «підтримують гармонію в стосунках»; «прикидаються беззахисними, плачуть, щоб розчулити хлопців»; «можуть самі спровокувати хлопця – віддатись йому, а потім написати заяву»;

• чоловік↔кохання: «може заступитися за дівчину»; «захистити жінку від небезпеки»; «можуть образити дівчину і не помітити цього»; «зрада»; «можуть бути жорстокі в коханні»;

• жінка↔дружба: «ні на що не здатні заради своєї дружби»; «пліткарсто»; «заздрість своїм подругам»;

• чоловік↔дружба: «вірна, нерозривна дружба»; «для друзів віддані»; «порятунок друга»; «заступаються один за одного»;

• жінка↔чуттєвість: «самопожертва»; «допомога й підтримка у важкі хвилини»; «моральна підтримка»; «вміння заспокоїти»; «наглі, заради досягнення мети готові на все»; «вчиняють, а потім думають»;

• чоловік↔чуттєвість: «логічність у вчинках»; «прямолінійні, не люблять принижуватись»; «героїчні вчинки»; «мужні, рішучі у вчинках»; «вважають себе більш сміливими і сильними, ніж насправді є»; «ображають жорстоко»; «легковажніші до життя»; «тверда душа»;

• жінка↔сім'я: «материнська любов та ставлення до дітей»; «виховання, догляд за дітьми, побут»; «може захистити свою дитину, зробити все для неї, незважаючи на себе»;

• чоловік↔сім'я: «утримувати сім'ю»; «дисципліна і справедливість у сім'ї»; «зрада дружині».

Цікавим у даному контексті вбачається факт репрезентування дівчатами своїх відповідей щодо осіб протилежної статті, у формі негати-

вних характеристик. Характерна логіка суджень зумовлюється, насамперед, тим, що як хлопці, так і дівчата образ «закоханої жінки», «дружини», «матері» наповнюють сутнісним, романтичним змістом, а образ «закоханого мужчини», «чоловіка», «батька» – здебільшого операційними характеристиками. Відповідно, якщо жінка «здатна зрозуміти», «пожертвувати собою», то чоловік – «захистити», «допомогти матеріально» чи, навпаки, «зрадити». Якщо для жінки на першому місці – «кохання», «сім'я», «діти», то для чоловіка – «гордість», «друзі», «потреба нових вражень, відчуттів (втамування сенсорного голоду)» тощо. Звісно, якщо зважати на домінуючі статевотипізовані установки української ментальності, то жінка, мати, бабуся у всі віки вважалася: «…берегинею домашнього вогнища, духовним, моральним стрижнем сім'ї, вірною дружиною, відданою і добропорядною. Батько ж – годувальник, він персоніфікує владу, є вищим дисциплінатором, наставником, прикладом для наслідування, об'єктом поваги й гордості» [2, с. 26].

Перерозподіл з жінкою чоловічої активної статевотипізованої ролі («годувальника сім'ї») не розширив простору реалізації чоловічих чеснот та цінностей, підтвердженням чому є характерні висловлювання учнів (дівчат та юнаків) щодо особливостей учинкової активності чоловічої статі:

– дівчата: «найбільший вчинок для чоловіка – це переступити через свою гордість»; «як чоловік може говорити, що любить Тебе, а спати з іншими тільки тому, щоб довести, який він Казанова»; «не розумію чому хлопці зустрічаються з дівчатами з 16-ти років заради сексу, а одружуватись хочуть на незайманих»; «як чоловік може покинути свою сім'ю, своїх рідних дітей і піти в чужу сім'ю, виховувати чужих дітей»;
– юнаки: «тверде серце»; «схильні зраджувати жінок»; «деколи жорстокі і безвідповідальні у своїх вчинках» тощо.

Виникає запитання, чи існують цим емпіричним даним наукові пояснення? Артур Шопенгауер зазначає, що чоловіча схильність до непостійності в коханні закладена в них природою, тому любов мужчини помітно слабшає з того моменту, коли вона отримує собі задоволення і майже всяка інша жінка для нього більш приваблива, чим та якою він вже володіє. …Любов жінки ж, навпаки, з цього моменту зростає [3, с. 371].

Проте не можна ігнорувати того факту, що любов – «справжня любов» виявляється у сутнісних вчинкових спонуках, про що говорив і Е. Фромм: «любов до когось – це не просто сильне почуття, це – рішучість, це – розумний вибір, це – відповідальність, це – вчинок» [цит. за 4, с. 158].

Водночас, припускаємо, що властива українцям кордоцентричність (від лат. corcordis – серце, зосередженність психічного життя на-

вколо серця) у сфері міжстатевої вчинковості набуває певної дифузності з боку чоловічої статі.

Характерні тенденції простежувалися у відповідях учнів на запитання: «Чи можеш пригадати, який літературний, казковий чи кіногерой найбільше вразив Твою уяву (в дитинстві чи пізніше) своїми вчинками?».

Так, типовими для дівчат є відповіді: «Булгаков „Мастер и Маргарита”»; «Стендаль „Червоне і чорне”»; «Л. Романчук „Не залишай”»; «О. Генрі „Останній листок”»; «Куприн „Гранатовий браслет” – образ Желткова, людини, яка померла заради коханої людини»; «В. Гюго „Собор Паризької Богоматер” – образ Квазімодо»; «„Ромео і Джульєтта” у Шекспіра»; «„Віднесенні вітром” – образ Рета Батлера»; «Шарлота Бронте „Джен Ейр” – зуміла повернутися до свого коханого і пробачити йому»; «Френсіс Скотт-Фіуджеральд „Ніч ніжна” – про молодого лікаря, який покохав свою пацієнтку, незважаючи на її психічну хворобу»; «головний герой фільму „Хоробре серце”»; «головний герой фільму „Титанік”, який пожертвував собою заради коханої»; «фільм „Прогулянки в небі”, героя якого зіграв Кіано Рівз» тощо.

Що ж стосується юнаків, то в основному вони перераховують зарубіжних акторів фільмів-бойовиків та героїв фантастичних фільмів, на зразок: «Арнольд Шварценеґер»; «Сільвестр Сталоне»; «Жан Клод Вандам»; «Дольф Лунгрен» та ін.; фільм «Матриця»; з вітчизняних – фільм «Брат»; серіал «Бригада», «Бумер» тощо.

Висновки. Виявлені ґендерні особливості вчинкової активності старшокласників дають підстави вважати, що «відчуття вчинковості» нині є більш дифузним серед представників чоловічої статі. Разом з тим факт визнання адекватного сприймання юнаками характерної тенденції (відсутність «висловів протесту») свідчить про формування в учнівської молоді вчинкових статеворольових стереотипів (настанов) з «негативним моральним знаком». Наведені результати є певним інформаційним показником, що може бути врахований у ході розроблення формувальних впливів щодо нарощування вчинкового потенціалу старшокласниками.

Л і т е р а т у р а

1. *Татенко В. О.* Соціальна психологія впливу : монографія / Татенко В. О. – К. : Міленіум, 2008. – 216с.
2. *Сухомлинська О. В.* Материнська любов як основа виховання почуття відповідальності / Сухомлинська О. В. // Початкова школа. – 1993. – № 5–6. – С. 26–28.
3. *Шопенгауер А.* Метафизика половой любви / Шопенгауер А. // Избранные произведения. – М. : Просвещение, 1992. – С. 371–413.
4. *Говорун Т.* Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. / Говорун Т., Кікінежді О. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.

Олексій Колісник

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК БАЗОВИЙ ПСИХІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ДУХОВНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ І СПІЛЬНОТИ

Проблема. Який психічний процес слід вважати базовим у соціалізації людського індивіда та в його персоналізації на шляху до особистості? На наш погляд, таким процесом має бути ідентифікація.

Метою цієї статті є розгляд соціалізації та персоналізації людини. Об'єктом нашого розгляду став хід соціалізації та персоналізації людини, а його предметом – ідентифікація як базовий складник соціалізації і персоналізації людини та як процес духовного саморозвитку особистості. За гіпотезу визначено припущення, що саме ідентифікація виконує роль базового процесу як соціалізації і персоналізації, так і духовного саморозвитку особистості.

Людська дитина народжується біологічним представником роду людського, буття особистістю їй не дано, а задано; нею вона може стати в ході інкультурації, соціалізації та персоналізації, а може і не стати через різні обставини генетичного і соціального походження, які всі тут ми розглядати не будемо. Нормальний людський індивід приходить у життя, маючи систему інстинктів, функціонування яких, утім, недостатньо для розвитку в напрямку до особистості як носія свідомості. Для інкультурації, соціалізації та персоналізації індивіду потрібні засоби категоризації та інтеграції досвіду [1]. Такими є наявні у культурі референтної для нього спільноти знакові системи та власні психічні механізми ототожнення та розототожнення із семантичним змістом, який означують, кодують і передають згадані знакові системи. Для найкращої взаємодії зі світом людська дитина в ході онтогенезу та соціалізації має досягти стійкого переживання «Я-тотожності» [2; 3], яке забезпечує їй переживання безперервності свого життєвого досвіду та переживання при цьому ще й власної цілісності. Пропонуємо розглянути засадничий психічний процес олюднення людського індивіда, і таким процесом ми вважаємо психічний процес ідентифікації-деідентифікації. Цей процес виконує кілька творчих і захисних функцій, із яких у полі нашого розгляду залишаться особистісне і групове ототожнення та розототожнення.

Психічний розвиток нормальної дитини розпочинається, за відсутності в неї функціональної асиметрії півкуль головного мозку, із суб'єкт-об'єктного протиставлення, понятійно-логічного структурування дійсності, переживання власної ідентичності. Становлення власної ідентичності у нормальної людини розпочинається ще в ранньому

© О. Колісник, 2012

дитинстві [2; 3]. Новонароджений емоційно та несвідомо ототожнює себе зі світом узагалі та із власною мамою зокрема. Первинний етологічний імпринтинг як ототожнення дитини з мамою постає в короткий відтинок часу раннього переломного періоду життя на основі тілесного контакту з мамою, який забезпечує переживання близькості і базової довіри, контакт очей, діалогічну взаємодію, на підмурівку яких у дитини починає розвиватися інтеграція життєвого досвіду, а також фокус уваги та спрямованість поведінки. Хід подальшого саморозвитку проходить через розототожнення з мамою, ототожнення себе із собою, ототожнення з одним із батьків своєї статі і становлення статевої ідентичності, ототожнення з цінностями референтної групи в підлітковому віці, ототожнення із цінностями за власним вибором у більш зрілому віці. Становлення «Я-тотожності» у дитини відбувається на основі архетипової самості як природного потенціалу людини, що поєднує цю дитину зі світом і людством. Це поєднання є надзвичайно важливим актом у житті цієї дитини, оскільки тут закладається джерело суб'єктивної міри використання наявних ресурсів, частина з яких не підпорядковується самосвідомості та її продукту, а стає спочатку чуттєвим «Я-образом», а пізніше більш раціональною – «Я-концепцією». Залежно від перебігу періоду дитинства до переживання глибинної «Я-тотожності» приєднується переживання власної гідності чи меншої вартості, прихильності до людей чи відчуженості від них.

На основі переживання «Я-тотожності» в ході інкультурації, соціалізації та персоналізації в людського індивіда із засвоєних цінностей розвивається ієрархія смислів, яка є його справжньою особистістю і в якій відбувається переживання «Я-тотожності». Це є інваріантним стрижнем, котрий зберігається наперекір змінам у середовищі та індивідуальному розвитку. До переживання «Я-тотожності» як справжньої ідентичності особистості, до переживання нею своєї інваріантності додаються спогади про колишнє із спрямованими в прийдешнє смисловими намірами. У процесі інкультурації, соціалізації та персоналізації інваріантне і творче переживання «Я-тотожності» обростає більш стереотипними соціальними ідентичностями: расовою, статевою, етнічною, регіональною, класовою, гендерною, національною, стратною, професійною.

Хід інкультурації, соціалізації та персоналізації людини великою мірою залежить від еталонних особистостей та референтних спільнот, які є носіями конвенційних знакових систем, норм, цінностей та ідей [1]. У процесі емоційного самоототожнення людським індивідом себе з еталонними особистостями, з референтними групами, з презентованими ними знаковими системами, якими передається семантичний зміст у вигляді образів, символів, знаків, взірців, норм та цінностей, відбувається їх інтерналізація в його внутрішній світ та їх засвоєння ним. Ефективність виховання дуже залежить від безвідносності любові батьків до дитини, від авторитетності для цієї людини еталонних особистостей і

референтних спільнот та від їх соціальної спрямованості. Через використання психічного процесу ототожнення із еталонними особистостями людський індивід отримує людські ознаки і формує свою характерну індивідуальність, а через процес розототожнення із провідними сенсами ієрархії смислів відбувається перебудова особистості, як у низхідному психозахисному напрямку, так і у висхідному саморозвитковому.

Переживання є засадничим психічним процесом в справі зв'язку людини зі світом; всі інші психічні процеси його обслужують. Привласнення дитиною соціальних регламентів та цінностей трансформує їх у переживання смислів, а хід встановлення їх пріоритетності формує особистість як ієрархію смислів. «Перше народження особистості» як початок ієрархії смислів відбувається тоді, коли дитина починає інтериоризувати та інтерналізувати соціальний контроль від еталонних особистостей та референтних груп у вигляді презентованих ними норм і цінностей на самоконтроль у вигляді власної ієрархії смислів. Відносне розототожнення із батьками в підлітковому віці і вихід на перше місце ототожнення із з референтною групою, початок власного суб'єктного уточнення «Я-концепції», становлення самооцінки як центрального складника «Я-концепції», розвиток вихідних із самооцінки «Я-ідеалу» з рівнем домагання засвідчує «друге народження особистості», яке найчастіше припадає на період переходу від підліткового віку до віку юнацького.

Дебютує «Я-концепція» особистості ототожненням із взірцевими особистостями, ідентифікацією із їх нормами, цінностями, переконаннями, які в ході персоналізації вибірково входять в ієрархію смислів особистості. Підлітки свідомо прагнуть поєднати свій попередній досвід у своїй картині світу і у вписаній у неї «Я-концепції», пов'язати себе з певними смисловими полями як особистими зобов'язаннями на породження узгоджених з обставинами інтенційних життєвих актів для пошуку відповіді на базові проблеми смислу свого подальшого власного життя.

Психіку особистості за ознакою її поділу на несвідоме, свідомість і надсвідомість; за ознакою міри взаємодії соціального і біологічного, гомеостазу і гетеростазу, раціонального та ірраціонального, об'єктності і суб'єктності, пізнаваності і непізнаваності, незмінності і мінливості, реактивності і проактивності, детермінізму і свободи, елементаризму і холізму можна поділити на буттєвий, рефлексивний та духовний потоки, котрі за ознакою міри переживання контакту з надособистісними цінностями поділяються на ступені духовного саморозвитку особистості.

Життєвий шлях особистості можна розглянути як хід духовного саморозвитку по ступенях, кожний із яких характеризується своїм смисловим полем інтенційної взаємодії зі світом; своїм переломним переживанням, яке провокує перебудову ієрархії смислів особистості як у висхідному саморозвитковому, так і низхідному психозахисному напрям-

ку; своєю принципово новою метою, як новим ідеальним смислом, який претендує на місію провідного сенсу в ієрархії смислів, але має нестачу спонукання, яку, у випадку саморозвитку, спочатку, до сформованості необхідного психічного механізму саморозвитку, покриває особистість своїм вольовим зусиллям; своїм психічним механізмом саморозвитку, який походить від базового психічного механізму саморозвитку ототожнення-розототожнення із смисловими полями; своїм набором психотехнік для цілеспрямованого становлення необхідного психічного механізму саморозвитку; своєю, уже наявною у персонології, концепцією особистості. Подолання психосоціального перелому шляхом рефлексивного самопізнання в процесі розвитку своєї ідентичності, висхідної перебудови ієрархії смислів та зміни смислового поля взаємодії зі світом є проявом саморозвитку особистості. Особистість в ході свого саморозвитку спочатку усвідомлює себе продуктом свого відрефлексованого життєвого досвіду, його зв'язаності та послідовності. Психічна зрілість особистості проявляється у її здатності втілювати провідні смисли своєї ієрархії смислів у породжувані життєві акти.

На ступенях розвитку рефлексивного потоку психіки, де визначальним є суб'єкт-об'єктне протиставлення, понятійно-логічне структурування дійсності, поділ цілісної особистості на тіло і психіку людська особистість може втрачати переживання себе автономною індивідуальністю, ставати відносно онтологічно незахищеною, втрачати свою непорушну переконаність в своїй власній реальності та тотожності, що може провокувати переломні переживання неспокою і тривоги з приводу загрози буттю особистістю. На ступенях розвитку духовного потоку психіки особистість піднімається над всіма бінарними опозиціями, не турбується про укріплення усвідомленого господаря буття у вигляді рефлексивного «Я», переживає свою тотожність із надособистісними цінностями, реалізує в життєвих актах надособистісні смисли.

«Я-концепція» особистості, яка постає на оперті сформованого у дитинстві чуттєвого «Я-образу», інтегрує всі раніше інтерналізовані цією особистістю соціальні ідентичності та трансформує їх під кутом зору очікуваного прийдешнього. Поспішна, нав'язана ззовні еталонними особистостями та не пережита самовизначеність особистості, яка проявляється завеликою ригідністю посталої «Я-концепції», здатна завадити розкриттю всього ресурсного потенціалу особистості, який зосереджений в архетипній самості але і інфантильне затягування самовизначеності на невизначений час теж призводить до надлишкових енергетичних втрат на переломні переживання та на не результативне самокопання. Завелика розмитість акумульованої у «Я-концепції» ідентичності проявляється інфантилізмом: слабою зосередженістю свідомості, заплутаністю у проблемах, нездатністю приймати відповідальні рішення, важкістю встановлення ствердних стосунків та тенденцією до самотності, низькою продуктивністю у праці.

Оскільки закладена у «Я-концепції» ідентичність є одним із складників сили «Я» особистості, то психозахисний вихід із переломного переживання проявляється малою здатністю до розв'язування щоденних завдань пристосування до обставин життя. Хоча дуже глибокі переломні переживання притаманні молоді при «другому народженні особистості», все ж переломи і перебудови особистості можуть супроводжувати її протягом всього життєвого шляху. Кризи і саморозвиткові перебудови особистості як ієрархії смислів є частиною нормального діалектичного саморозвитку особистості. Особистості, які виявляються нездатними адекватно відповідати на виклики життя перебудовою своєї ієрархії смислів та зміною смислових полів, менш ствердно проходять свій життєвий шлях. Еталонні особистості та референтні спільноти можуть допомогти особистості, яка має переломні переживання, в їх саморозвитковому подоланні через ствердний поворотний зв'язок.

«Я-концепція» особистості претендує на свою відповідність дійсній ієрархії смислів, але така тотожність вимагає великої роботи рефлексії, яку більшість особистостей не веде і яку змушені проводити ті, хто вибрав саморозвитковий вихід із переломних переживань шляхом постановки принципово нової мети як нового ідеального провідного сенсу в ієрархії смислів. Динамічна ієрархія смислів особистості реалізується на ступенях її життєвого шляху зміною смислових полів взаємодії зі світом, яка провокується принципово новою метою, котрою особистість уявно піднімається над переломним переживанням. Важливий перелом у життя молодої людини при її «другому народженні як особистості» провокується множинністю парадигм, норм, цінностей і переконань та необхідністю здійснити серед них вибір для привласнення та трансформації у ієрархізовані смисли, які проявляються в інтенційному смисловому полі суб'єктної взаємодії зі світом та будуть реалізуватися у породжуваних життєвих актах. Перша відносно сформована ієрархія смислів є проявом визрілої ідентичності, яка презентує себе смисловим полем взаємодії особистості зі світом, постає у великої частини людей на межі підліткового та юнацького віку; саме зрілість ідентичності засвідчує про «друге народження особистості», яке все ж не гарантує від можливості переломних переживань, криз особистості і подальшого саморозвитку чи психічного захисту у прийдешньому. Перша зріла ідентичність проявляється такими ознаками як моральні міркування, здатність самостійно розпоряджатися своїм життям, вибірково пристосовуватися до обставин, вступати у близькі стосунки, протистояти груповому тиску, здійснювати когнітивний самоаналіз подій власного життя. Велика невідповідність між дійсною ієрархією смислів та «Я-концепцією», великий розрив між «Я-реальним» та «Я-ідеальним» є витоком для особистісного перелому у висхідній перебудові ієрархії смислів чи для її низхідної, нейротичної та психозахисної, конверсії. Переломні переживання вима-

гають від особистості власної рефлексії ієрархії смислів як своєї ідентичності, або проведення її з допомогою психотерапевта.

Персоналізація особистості має багато аспектів, одним із них є її супровід переживанням ізоляції, яке часто мотивує особистість до об'єднання із різними групами. Групова ідентичність простягається від ототожнення особистістю з великими уявними спільнотами, такими як стать, раса, етнос, конфесія, нація, регіон, соціальний клас, соціальна страта, професія, до більш контактних груп, таких як сім'я, коло друзів. В ході міжособистісних стосунків за почуттями та соціальних стосунків за обов'язками у групі особистість освоює міжособистісні та соціальні ролі, розвиває свій набір соціальних настанов, приймає групову систему цінностей і цілей, формує своє переживання групової ідентичності. Психічний механізм ототожнення забезпечує взаємозв'язок співучасників соціальної групи, може творити із них афективну спільноту, здатну діяти як єдина «велика особистість». Ототожнення особистістю себе із великими уявними спільнотами призводить до мимовільного і порівняно нетворчого привласнення певних відносно стереотипних норм і цінностей, які стають ментальністю як культурним несвідомим особистості, оскільки великий масив властивих соціальним ідентичностям регламентів, які привласнюються через моделювання авторитетів, актуально не усвідомлюється та актуально не контролюється.

Втрата особистістю переживання самоусвідомленої ідентичності у вигляді «Я-концепції» веде за собою зниження сприйнятливості до зовнішніх стимулів, а також до втрати когнітивного контролю над власною ієрархією смислів, над супровідними емоціями та над породжуваними життєвим актами. Саморегуляція при втраті усвідомленої ідентичності переходить до дійсної ієрархії смислів, стає спонтанною, відбиває дійсний ступінь духовного розвитку особистості, оскільки контролюється провідними сенсами ієрархії смислів, які можуть бути ствердними, такими як Турбота, Любов, Добро, Краса, Істина, Бог, а можуть бути заперечними, такими як агресія, заздрість, жадність, образа, гнів, стид, вина. В обох випадках втрата особистістю закладеної в «Я-концепції» самоусвідомлюваної ідентичності призводить до зупинки когнітивного самоконтролю та рефлексивного аналізу своєї поведінки, до ототожнення себе із провідними сенсами ієрархії смислів, які можуть бути надзвичайно різної соціальної спрямованості та значущості, оскільки відбивають ступінь духовного саморозвитку особистості. Низький ступінь духовного розвитку, який проявляється егоцентричними провідними сенсами ієрархії смислів, при втраті вольового самоконтролю особистості, проявляється породженням неопосередкованих рефлексивним обдумуванням імпульсивних життєвих актів; високий ступінь духовного розвитку, який проявляється надособистісними провідними сенсами ієрархії смислів, реалізується спонтанним породженням творчих надособистісних життєвих актів у смузі ризику та персональної відповідальності.

Духовний саморозвиток особистості в широкому розумінні слова полягає у привласненні через ототожнення, перетворення у смисли та ієрархізації будь-яких цінностей, в тоді як духовний саморозвиток у вузькому розумінні терміна відбувається через ідентифікацію особистості з надособистісними цінностями, такими як Свобода, Справедливість, Відповідальність; Добро, Любов, Турбота; Краса, Істина, Творчість; Трансцендентне, Космос, Надсмисл, Бог, трансформацію їх у смисли та служіння цим смислам шляхом породження надособистісних життєвих актів у смузі ризику і персональної відповідальності(рис.). У таких спонтанних життєвих актах особистість може креативно виходити за межі суб'єкт-об'єктного протиставлення, бінарно-опозиційного понятійно-логічного структурування дійсності, простору і часу, бути творчою, переживати в змінених станах психіки, які породжують внутрішню підтримку породжуваного життєвого акту піковими переживаннями, свою тотожність зі світом і людством.

Висновки. Психічний процес ототожнення-розототожнення лежить у підмурівку інкультурації, соціалізації та персоналізації людини; хід духовного саморозвитку особистості відбувається шляхом розототожнення з одними смислами й ототожнення з іншими; найчастіше така прогресивна перебудова особистості відбувається під тиском переломних переживань; антитезою саморозвитку є психічний захист.

Базовим механізмом зміни смислових полів є механізм ототожнення-розототожнення. При ототожненні індивідом себе з новим смисловим полем і розототожненні з попереднім нове поле визначає напрямок інтенції психіки, а попереднє поле втрачає провідну функцію і підпорядковується новому. Саме механізм ототожнення-розототожнення зі смисловим полем забезпечує позитивну дезінтеграцію особистості як розпад її первинної цілісності, який характеризується всеосяжним злиттям зі світом і самототожністю (відсутністю диференціації на «Я» і «не-Я» у самосвідомості). Можна вважати, що особистість зі ступенів духовного розвитку нижчого «Я» рефлексивного потоку психіки характеризується великою мірою переживанням «Я» як центру картини світу; вона перебуває на такому ступені духовного розвитку, на якому здатна відрізнити, виокремити своє «Я», розототожнитися з наявним смисловим полем шляхом його рефлексії і підведення під контроль своєї волі; акт розототожнення відкриває можливість контролю того, що відбувається. На ступенях розвитку духовного потоку психіки особистість розототожнюється з егоцентричними провідними смислами та ототожнюється з надособистісними провідними смислами, почувається частинкою людства і Всесвіту. Психічні механізми саморозвитку, які є похідними від базового психічного механізму ототожнення-розототожнення, посилюють потенції особистості до діяльного буття, примноження її можливостей внести свою пожертву в буття світу, суспільства і окремої особистості.

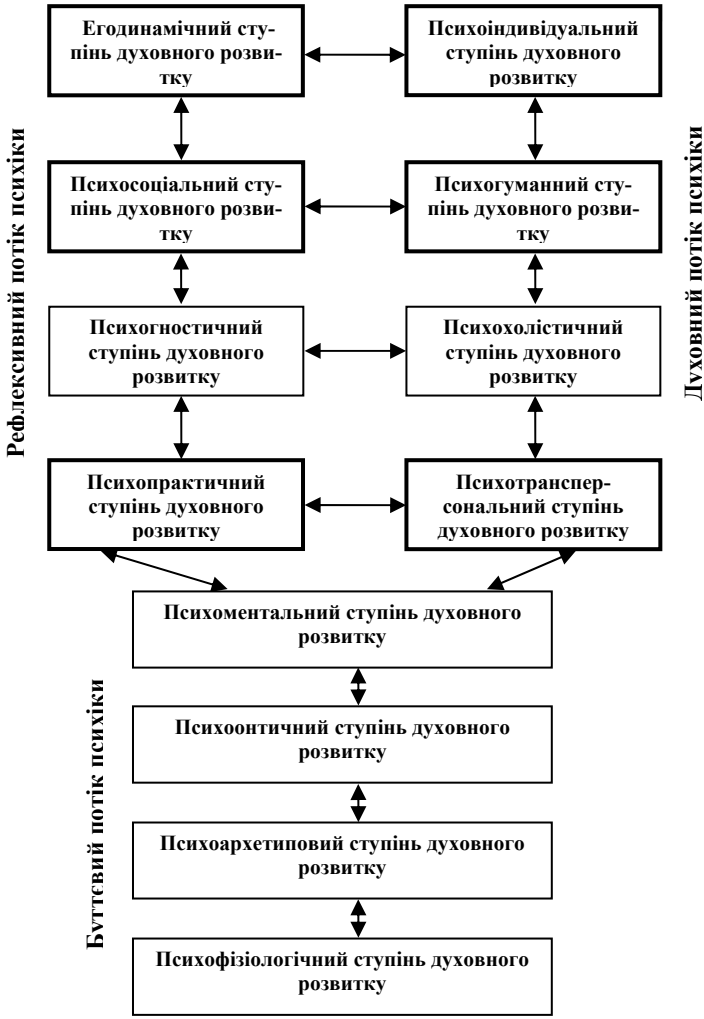

Рис. **Схема засад саморозвитку особистості**

Кожен ступінь духовного розвитку характеризується своїм смисловим полем; своїм переломним переживанням; своєю принципово новою метою як новим ідеальним смислом, який ще не увійшов у ієрархію смислів і тому має нестачу спонукання для породження життєвого акту; своїм психічним механізмом саморозвитку особистості; своїм набором методик і технік для цілеспрямованої постановки потрібного психічного механізму саморозвитку; своєю концепцією особистості.

Література

1. *Шибутани Т. С.* Социальная психология / Т. С. Шибутани ; сокр. пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – М. : Прогресс, 1969. – 535 с.
2. *Эриксон Э. Г.* Детство и общество / Э. Г. Эриксон ; пер. с англ. – СПб. : Ленато ; АСТ, Унив. кн., 1996. – 592 с.
3. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

Олена Кудерміна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Проблема ідентичності сучасної людини постає однією з головних не тільки в площині психологічного аналізу, а набуває наразі статусу міждисциплінарної. Цю ситуацію передбачав на початку 70-х років XX століття К. Леві-Строс, який стверджував, що криза ідентичності може стати новою бідою сторіччя. Сучасний світ характеризується процесами інформатизації та глобалізації, зростає персональна відповідальність кожної людини в ситуаціях багатовимірного вибору тощо. Разом з тим людині притаманна потреба в стабільності у формі фіксації певної визначеності в навколишньому соціальному світі. «Але якщо стабільність зовнішнього світу – необхідна умова для формування ідентичності, то світ, що змінюється, – необхідна умова для її усвідомлення як проблеми…, оскільки в сталому світі ідентичність не проблема, а даність» [1, с. 102].

Актуальність дослідження професійної ідентичності працівників правоохоронних органів, на нашу думку, детермінована двома групами чинників. Перша група складається з питань, пов’язаних із соціальною значущістю діяльності правоохоронців для існування держави та кожного пересічного громадянина. Характер реалізації владних повноважень як складової функціональних обов’язків правоохоронців у ситуаціях професійного спілкування з громадянами певною мірою зумовлений наявністю чи відсутністю в них сталої узгодженості зовнішніх та внутрішніх компонентів професійної діяльності. Друга група чинників пов’язана з існуючими на сьогодні проблемами адаптації молодих працівників в умовах професійного середовища, дисонансу сформованого в майбутніх правоохоронців образу професії та існуючого в дійсності її змісту і загалом з питаннями реалізації життєвої та професійної стратегії працівників правоохоронних органів. Час, коли *особистість розглядалася тільки як інструмент професії* (К. Вітакер),

© О. Кудерміна, 2012

залишився в минулому. Сучасні умови вимагають розвитку суб'єктних характеристик працівника правоохоронних органів. Суб'єкт – це якісно визначений спосіб самоорганізації, саморегуляції особистості, *спосіб узгодження внутрішніх та зовнішніх умов здійснення діяльності в часі*, центр координації всіх психічних процесів, станів, властивостей, а також здібностей, можливостей та обмежень особистості щодо об'єктивних та суб'єктивних цілей, вимог та задач діяльності [2]. З огляду на вищесказане дослідження професійної ідентичності працівників правоохоронних органів набуває особливої актуальності.

Окремі аспекти професійної ідентичності суб'єкта діяльності висвітлено в працях Л. Б. Шнейдер, О. П. Єрмолаєвої, Н. Л. Іванової, О. В. Конєвої, М. С. Пряжникова та ін. Основні тенденції становлення професійної самосвідомості майбутніх фахівців правоохоронної діяльності розглянуто в роботах П. В. Макаренко та Т. М. Малкової. А проте слід наголосити на недостатній розробленості питань, пов'язаних з генезисом професійної ідентичності працівників правоохоронних органів, та чинників, що його обумовлюють.

Узагальнення існуючих поглядів на порушену проблему дає змогу визначити, що професійна ідентичність – це складний інтегральний феномен, який є продуктом тривалого особистісного та професійного розвитку. Він виявляється переважно на досить високих рівнях оволодіння професією та виступає як стійке узгодження основних елементів професійного процесу [1]. Професійна ідентичність є регулятором професіогенезу працівника правоохоронних органів, що виконує стабілізаційну та перетворювальну функції. Стабілізаційна функція професійної ідентичності правоохоронця реалізується в процесі забезпечення належного рівня його професійного центризму та сталої професійно-ментальної позиції. Перетворювальна функція забезпечує можливості для професійного саморозвитку правоохоронця та переструктурування, в разі необхідності у відповідь на зміни в соціальному середовищі, таких характеристик суб'єкта, як професійна тотожність, цілісність та визначеність.

Існує більш широкий контекст використання поняття професійної ідентичності. Наприклад, Т. В. Міщенко вважає, що під професійною ідентичністю можна розуміти характеристику суб'єкта, який обирає і реалізує спосіб професійної взаємодії з навколишнім світом, та одержання ним сенсу самоповаги завдяки виконанню цієї діяльності. На її думку, професійна ідентичність зумовлює функціональне та екзистенційне поєднання людини і професії. Таке поєднання має відповідні компоненти: розуміння своєї професії, прийняття себе в ній, уміння добре і з користю для інших виконувати свої професійні функції [3].

Професійна ідентичність правоохоронця, як складова його соціальної та особистісної ідентичності, передбачає відповідь на питання «Хто Я?». Це питання супроводжує працівника правоохоронних орга-

нів протягом усього його професійного життя та зумовлює успішність процесу професійної діяльності.

Відтак можемо сформулювати *мету* нашого дослідження – визначити ступінь професійної ідентифікації правоохоронців.

Для досягнення поставленої мети ми сформували вибірку, що складалася з 89 працівників органів внутрішніх справ. Досвід практичної роботи досліджуваних становив від 3 до 15 років. Усі респондентти – чоловіки віком від 24 до 34 років, які на момент дослідження здобували вищу спеціалізовану освіту, а саме були слухачами 3-го курсу заочного факультету Національної академії внутрішніх справ.

Правоохоронцям, що брали участь в емпіричному дослідженні, було запропоновано дати відповідь на питання «Хто Я?». При цьому ми не обмежували коло соціальних ролей, які дозволялося вказувати, лімітувалася тільки їх кількість (п'ятьма позиціями). Ранжуванням визначених правоохоронцями соціальних ролей ми опрацювали якісні показники відповідей, що дало нам змогу провести інтерпретацію кількісних даних.

На основі одержаних результатів ступінь професійної ідентичності працівників органів внутрішніх справ було охарактеризовано таким чином:

1. Із загальної кількості досліджуваних 30 осіб у наданих ними відповідях узагалі не згадали таку соціальну роль, як правоохоронець (працівник міліції, працівник правоохоронних органів). Ця частка становить приблизно третину від усієї кількості респондентів. Виходить, що кожен третій із правоохоронців, що брали участь у емпіричному дослідженні, має несформовану чи втрачену професійну ідентичність. Такі результати зумовлені певною мірою умовами проведення дослідження, а саме тим, що респонденти навчаються у вищому спеціалізованому навчальному закладі системи МВС. Поширена думка, що людина, маючи певний професійний досвід роботи та приймаючи рішення про необхідність навчання у вищому навчальному закладі, керується мотивами професійного самовдосконалення, не знаходить свого підтвердження в даному випадку.

2. Далі ми припустили, що одержані результати можуть бути зумовлені таким чинником, як тривалість роботи правоохоронців у практичних підрозділах ОВС. Правоохоронна діяльність характеризується переважанням негативних емоцій над позитивними, екстремальністю, конфліктністю, підвищеною персональною відповідальністю тощо. Зазначене суттєво впливає на суб'єкта цієї діяльності, іноді викликає виникнення синдрому «професійного вигоряння». Припущення, що одержані результати детерміновані наявністю в респондентів синдрому «професійного вигоряння», спонукали нас до проведення кореляційного аналізу. У результаті застосування методу рангової кореляції ми визначили ступінь узгодженості змін двох ознак, а саме

тривалості роботи працівників органів внутрішніх справ та рангу соціальних ролей, іманентних правоохоронцям. Одержаний показник рангової кореляції дорівнює 0,186 (при $p \leq 0,05$) і є нижчим від граничного для обраного обсягу емпіричної вибірки, який становить 0,194. Виходячи із цього, припущення щодо зумовленості наявних показників ступеня професійної ідентичності правоохоронців таким чинником, як тривалість залучення до практичної діяльності, не підтвердилося.

Дальший пошук можливих детермінант виявленого показника ступеня професійної ідентичності працівників правоохоронних органів привів нас до включення в коло теоретичного аналізу тих причин, що зумовлюються соціальним характером реалізації правоохоронної діяльності.

Когнітивна складова професійної ідентичності правоохоронця включає засвоєння ним норм, цінностей і традицій, які сформовані загалом у системі органів внутрішніх справ як макрокультурній спільноті і які транслюються в кожному конкретному практичному підрозділі як у мікрокультурному осередку. Зазначене пояснює необхідність аналізу професійної ідентичності правоохоронця з позицій відображення в його професійній діяльності особливостей професіонального середовища. Тобто поряд з усвідомленням себе як професіонала в процесі ідентифікації працівник правоохоронних органів повинен усвідомлювати себе всередині професійного середовища, усвідомлювати себе як частину професійного простору.

О. П. Єрмолаєва відносить систему правоохоронних органів до середовища замкнутого корпоративного типу [1, с. 105]. Це особливий тип професійного об’єднання людей, які мають спільну мету, розподіл обов’язків, а головне – «кодекс поведінки», що забезпечує замкнутість корпорації та її збереження. Корпоративний інтерес і «кодекс» зафіксовані в інструкціях та правилах як основах нормативного компонента групової поведінки в системі органів внутрішніх справ. Корпоративна прихильність походить від суб’єкта правоохоронної діяльності та складає ментальну основу прийняття і трансформації правоохоронцем корпоративного «кодексу» як «кодексу гідності». Професійне середовище правоохоронців відрізняється підвищеною секретністю функціонування, недопущенням «сторонніх» спеціалістів до розгляду критичних випадків порушення правових норм працівниками органів внутрішніх справ, цензуруванням звітів про свою діяльність, наявністю багатьох ланок їх затвердження для оприлюднення, спеціальної підготовки та відбором працівників. Водночас органам внутрішніх справ притаманне формальне декларування високої персональної відповідальності кожного міліціонера з одночасним неформальним захистом винних за типом «кругової поруки», який дає змогу досягти двох цілей: не виносити бруд із системи та утримувати на робочих місцях спеціалістів за

умови відтоку кадрів, дійсно напруженої та недостатньо матеріально забезпечуваної роботи.

Як зазначає О. П. Єрмолаєва, правоохоронна діяльність належить до професій владного типу, яким найбільш властиві викривлення соціальних функцій [1, с. 214]. Виходячи з цього, правоохоронці виступають посередниками між громадянами і владою, але найчастіше вони відіграють роль «буфера» між конкретними інтересами людини, формально-абстрактними інтересами суспільства та корпоративними інтересами системи органів внутрішніх справ чи власних структур: політики, депутати, чиновники різних рівнів, журналісти тощо. Різкі зміни політичних векторів розвитку нашої держави в останні роки призводять до дисонансу в діяльності як окремих практичних підрозділів, так і системи загалом.

Вищенаведене дає змогу визначити детермінанти зовнішнього соціального контуру несформованої чи втраченої професійної ідентифікації працівників органів внутрішніх справ:

– по-перше, сталість традицій та норм поведінки, що притаманні системі внутрішніх справ, є запорукою її існування. Відсутність державної підтримки позитивного іміджу міліціонера та його діяльності, недостатнє соціальне та матеріальне забезпечення призводять до значного відтоку працівників з досвідом роботи. Це зумовлює втрату групових традицій та цінностей, що формувалися роками. Такі поняття, як «присяга», «гідність офіцера», «захисника держави», поступово нівелюються;
– по-друге, діяльність правоохоронних органів суттєво впливає на нормативну, правову, моральну та психологічну суспільну свідомість і є фактором соціальної стабільності. Але постійне реформування основних засад діяльності системи порушує взаємозв’язок її елементів. Постійна ротація керівництва призводить до виникнення проявів апатичності та відсторонення конкретних працівників від справ свого підрозділу. Разом з тим вищенаведені корпоративні риси професійного середовища, за певного негативного їх характеру, надають конкретному працівнику впевненості щодо захисту з боку системи в разі виникнення конфліктних ситуацій з пересічними громадянами в процесі виконання своїх функціональних обов’язків. Але сьогодні для системи, на жаль, легше звільнити працівника в разі виникнення найменшого натяку на конфлікт, ніж надати можливість повного та детального аналізу причин, що призвели до проблеми;
– по-третє, відсутність чи втрата професійної ідентифікації практичними працівниками органів внутрішніх справ може бути результатом певного психологічного захисту. Для роз’яснення вищенаведеного припущення в предметне поле професійної ідентичності доречно ввести поняття самоповаги. Самоповага визначається співвідношенням справжніх здібностей правоохоронця, реально

досягнутого ним успіху та потреби зайняти певне становище в суспільстві. Наприклад, працівник правоохоронних органів працював з максимальною віддачею, об'єктивно добре виконував свої функціональні обов'язки, але не бачить перспективи в професійному зростанні; чи критерії, які вимагаються та культивуються в системі для побудови службової кар'єри, дисонують з його власними. Тобто: «Я хочу бути міліціонером», але «ментом» і всім, що пов'язано з цим поняттям у суспільній свідомості, – «ні».

Наведені вище чинники як можливі детермінанти виявленого в результаті емпіричного дослідження показника ступеня професійної ідентичності працівників правоохоронних органів перебувають у площині соціальних умов їхньої діяльності та опосередковано залежать від психологічних. В той же час, наявні дослідження складових професійної «Я-концепції» майбутніх правоохоронців, які навчаються в спеціалізованих закладах вищої освіти системи МВС, дають змогу стверджувати, що виявлені в нашому дослідженні негативні тенденції професійної ідентичності правоохоронців з досвідом практичної роботи притаманні також майбутнім працівникам правоохоронних органів [4]. Приблизно третина майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ (потенційно це керівний склад) мають неузгодженість претензій та очікувань із вимогами і реаліями конкретної професійної діяльності та характеризуються її емоційним неприйняттям.

Безперечно, курсанти вищих закладів освіти системи МВС є майбутнім правоохоронних органів. У період навчання процес професійної ідентичності відбувається стихійно, заходи цілеспрямованого формування адекватного уявлення про зміст та умови перебігу професійної діяльності не реалізуються повною мірою. У результаті цього професійна ідентичність має когнітивно розмитий характер. Більше того, у процесі підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ у стінах спеціалізованого закладу вищої освіти системи МВС мало уваги приділяється їх «включенню» в конкретні соціально-психологічні умови, тому більшість курсантів мають так званий «шкільний синдром» – «закінчимо академію, а там побачимо». Зазначене негативно впливає на пізнавальне, ціннісне та мотиваційне становлення майбутніх правоохоронців. Вирішення цієї проблеми можливо за умови організації плідної взаємодії між викладачами, курсантами, представниками практичних підрозділів та керівництвом системи органів внутрішніх справ. Для ефективного засвоєння теоретичних знань та розуміння можливостей їх подальшого застосування необхідно формувати та підтримувати у майбутніх працівників правоохоронних органів почуття належності до професійного середовища. Формування професійної ідентичності полегшує процес навчання, робить його більш осмисленим, сприяє виникненню та закріпленню почуття персональної відповідальності за результати майбутньої професійної діяльності. Професійна підготовка майбутніх працівників правоохоронців повинна включа-

ти і процес формування уявлення про професійний простір. Занурення в конкретні ситуації діяльності правоохоронних органів в ході практичних занять, ознайомлення з характером щоденної, «рутинної» роботи практичного підрозділу дають курсантам змогу виробити уявлення про особливості професійного середовища та допомагають майбутнім правоохоронцям визначити своє місце в ньому.

Проблема адаптації молодих спеціалістів у практичну діяльність правоохоронних органів зумовлена, в тому числі, неможливістю для вчорашніх курсантів оперувати одержаними в спеціалізованому вищому навчальному закладі знаннями, уміннями та навичками. Володіючи ними, молоді спеціалісти не можуть їх адекватно використовувати, оскільки в них не сформовані уявлення про ситуації їх застосування. Проблемні ситуації, ситуації, що вимагають обрання одного варіанта з багатьох рішень та прийняття відповідальності за його вибір, розглядаються молодими правоохоронцями в контексті навчальної, а не професійної діяльності. Тому при виборі того чи іншого рішення випускники спеціалізованих ВНЗ не враховують особливості професійної діяльності, характеристики її системної організації, соціально-психологічної структури. Водночас можлива зворотна тенденція – ігнорування недосвідченим правоохоронцем проблемних ситуацій. Таким чином, процес формування професійної ідентичності повинен будуватися на врахуванні необхідності вироблення у курсантів адекватного уявлення щодо кола проблемних ситуацій, вирішення яких є сутністю правоохоронної діяльності.

Висновки. Професійна ідентичність майбутніх правоохоронців формується в процесі виявлення істотних зв'язків внутрішнього і зовнішнього контурів правоохоронної діяльності. Вона не тільки пов'язана із засвоєнням операційних засобів її реалізації, а також зумовлена загальною інформаційною основою діяльності, цілісними еталонами типових професійних подій та індивідуалізованих концептуальних схем професійної поведінки. Більш глибоке засвоєння професійних нормативів та стереотипів диференціює та упорядковує образ «ідеального професіонала», який доповнюється образом «себе як професіонала», що уточнюється в ході професійного самопізнання – від стереотипів поведінки в непередбачених ситуаціях до формування індивідуального стилю професійної діяльності в процесі самореалізації суб'єкта в просторі професійної діяльності. У протилежному разі правоохоронець ризикує залишитися на рівні виконання вузького набору функцій, будучи не здатним їх трансформувати в постійно змінних умовах практичної діяльності.

Література

1. *Ермолаева Е. П.* Психология социальной реализации профессионала / Елена Петровна Ермолаева. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – 347 с.

2. *Сергиенко Е. И.* Становление субъекта: неоконченная дисскусия / Е. И. Сергиенко / / Психологический журнал. – 2003. – № 2. – С. 104–119.
3. *Мищенко Т. В.* Определение содержания понятия профессиональной идентичности / Т. В. Мищенко // Кризис идентичности и проблемы становления гражданского общества в России : Всерос. науч.-практ. конф. : сб. науч. трудов. – Ярославль, 2003. – С. 168–176.
4. *Макаренко В. П.* «Я-концепція» майбутніх фахівців правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. П. Макаренко. – Х., 2001. – 18 с.

Марина Луценко

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ МОЛОДІ З РІЗНИМ РІВНЕМ ФРУСТРАЦІЇ ПОТРЕБИ У ВЛАСНОСТІ

Проблема. На сучасному етапі свого розвитку українське суспільство переживає досить складний період. Досі тривають процеси реконструкції та перебудови, розпочаті зі здобуттям Україною незалежності. Трансформації, що охопили всі сфери буття нашого суспільства, мають як позитивні (введення засад демократичного устрою держави; впровадження свободи слова і свободи вибору; перехід до ринкових відносин тощо), так і негативні (соціальна і політична нестабільність, стан аномії, деформація ціннісно-смислової сфери) наслідки. Ці явища активно обговорюються в засобах масової інформації, досліджуються науковцями (Є. І. Головаха, О. Г. Злобіна, О. А. Донченко, Н. В. Паніна, Ю. В. Романенко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко та ін.), підтверджуються соціологічними опитуваннями (зокрема опитуваннями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, результатами «Європейського соціального дослідження» (ESS) тощо).

Масштабні зміни устрою сучасного українського суспільства, які зумовлюють його культурні, соціальні та економічні особливості, відбуваються насамперед через трансформацію і перебудову економічної системи, ядром якої виступає власність. В економічній науці категорія власності визначається як така, що відображає відносини між людьми з приводу володіння, присвоєння, розпоряджання та користування майном, фінансовими засобами чи продуктами інтелектуальної творчості [1].

Отже, відносини власності відіграють важливу роль не лише в економічній сфері, а й у психологічному розумінні сутності людини; у них особа здійснює самореалізацію, яка виявляється як у діяльності,

© М. Луценко, 2012

так і у ставленні до інших осіб [2]. Таким чином відносини власності, потреба у власності відіграють певну роль і при приписуванні особою значущості деяким предметам і явищам, іншим людям – тобто при формуванні її ціннісної системи. Спроба емпіричного аналізу впливу фрустрації потреби у власності на ціннісно-смислову сферу молоді і є, власне, *метою* цієї статті.

Теоретичне осмислення проблеми власності починається з витоків світової філософії і пов'язане з іменами таких мислителів, як Т. Гоббс, Г. В. Лейбніц, Ш. Летурно, Дж. Локк, Б. Спіноза, І. Г. Фіхте та ін.

Вивчення проблеми потреби у власності певною мірою дістало розвиток у працях З. Фройда (потреба у власності як несвідоме, інстинктивне утворення), Е. Фромма (потреба у власності, у володінні як один з ключових векторів особистісного розвитку), В. Джеймса (представленість власності в структурі особистості), Г. Оллпорта (потреба у власності як потреба в «розширенні» власної особистості) [3].

На сучасному етапі у психологічному аспекті проблема власності, її сутнісні характеристики, зміст та структура розглядаються насамперед у рамках економічної психології (Н. М. Дембицька, А. Л. Журавльов, А. І. Кітов, С. В. Малахов, В. В. Москаленко, В. Д. Попов).

На думку багатьох дослідників (Р. Пайпс, Ш. Летурно, Ж. Сімон, З. Фройд та ін.), потреба у власності є інстинктивною, базовою потребою людини, яка сприяє її самозбереженню, самовизначенню, саморозкриттю та самореалізації [3–5]. Так, В. Джеймс стверджував, що «Я» людини є загальною сумою всього, що вона може назвати своїм – не лише її тіло і сили її душі, а й її одежа і будинок, жінка і діти, предки і друзі, репутація і результати її праці, яхта і банківський рахунок. У кожному разі після втрати чогось, що нам належало, залишається відчуття зменшення нашої особистості [5].

Отже, потреба у власності – це потреба в певному (переважно матеріальному) ресурсі, який збільшує можливості суб'єктної й особистісної самореалізації людини [6].

Роль потреби у власності в загальній ієрархії людських потреб яскраво простежується на прикладі піраміди потреб А. Маслоу. Задоволення потреби у власності є важливою складовою задоволення потреб фізіологічного рівня (у їжі, у власній території) та потреби в безпеці (наявність власної домівки, ресурсів для власного захисту і виживання за будь-яких умов – одяг, амулети, ліки, зброя і т.п.). Задоволення потреби у власності також частково забезпечує задоволення потреби в повазі (ствердження та визнання людини через обсяг та рівень її власності, які часто асоціюються в суспільстві з рівнем особистих досягнень, певним соціальним статусом). Таким чином, реалізація потреби у власності відбувається на декількох рівнях.

Відповідно до значущості для особистісного розвитку людини представлених атрибутами власності ресурсів, що збільшують можли-

вості її суб'єктної й особистісної самореалізації, ми вважаємо доцільним виділити такі рівні реалізації потреби у власності:

1) власність на територію – найголовніший, базовий рівень потреби у власності, що виявляє себе насамперед у так званому «територіальному інстинкті» – у внутрішній, інстинктивно зумовленій необхідності власної території і простору, які дають змогу людині виразити та ствердити себе у зовнішньому світі, усамітнитись, відновити свої внутрішні ресурси, позбутися зовнішнього тиску (оцінок, норм, стандартів і т.д.) і зрозуміти своє Я – тобто забезпечує основу почуття власної гідності, вартості та самоцінності;

2) власність на об'єкти, які забезпечують задоволення базових фізіологічних та психологічних потреб (у їжі, безпеці та ін.) – є передумовою здорового фізичного, психічного і психологічного розвитку людини; забезпечують її активність, спрямованість на саморозкриття та самореалізацію;

3) власність на об'єкти самоствердження особи у суспільстві чи групі – «статусні» речі, предмети розкоші, які дозволяють особі продемонструвати своє соціальне положення, свої досягнення та здобутки, певним чином виразити свою індивідуальність.

Фрустрація (за С. Розенцвейгом) має місце тоді, коли організм зустрічає більш чи менш нездоланні перешкоди на шляху задоволення певної життєвої потреби. М.Д. Левітов розуміє фрустрацію як стан людини, що виражається в характерних особливостях переживань та поведінки й зумовлюється об'єктивно нездоланними (або такими, що розуміються так суб'єктивно) труднощами, які виникають на шляху досягнення мети. Ф. Б. Березін та К. Д. Соколова визначають фрустрацію як психічний стан, що виникає при блокаді задоволення значимих потреб та проявляється у відчутті невдоволення і психічної напруги, спричинених неможливістю реалізувати ті чи інші цілі [7]. Отже, фрустрація як особливий психологічний стан може призводити до функціональних та структурних змін особистості, іноді навіть патогенного характеру. Так, фрустрація фізіологічних потреб у сні або у відпочинку може викликати сонливість, втому, зниження активності, можливо навіть лінощі та летаргію, або призвести до психічних і психофізіологічних розладів (виникнення слухових чи зорових галюцинацій, дезорієнтацію у просторі та ін.), до фізичного виснаження, а в крайніх випадках – до летального кінця.

Фрустрація певних значимих для людини біологічних чи соціально зумовлених потреб спричинює надмірну зосередженість особи на задоволенні саме цієї потреби (за С. Розенцвейгом), що «зміщує» цілі життєдіяльності людини і позбавляє їх осмисленості, дезорганізуючи таким чином всю систему її цінностей, змінюючи вектор діяльності і розвитку [7].

На нашу думку, фрустрація потреби у власності як базової потреби, яка сприяє самозбереженню, самовизначенню, саморозкриттю

та самореалізації особи, спричинюватиме певні зміни у структурі особистості, і, у першу чергу, у її ціннісно-смисловій сфері.

Отже, *гіпотезою* нашого дослідження стало припущення, що фрустрація потреби у власності, яка виражається насамперед у відсутності або зменшенні рівня власності, спричинюватиме наступні механізми змін ціннісно-смислової сфери:

1) *на рівні самоставлення:* відчуття власної нікчемності і соціальної відторгненості, переживання комплексу неповноцінності і, як його наслідок, – комплексу переваги.

2) *на ціннісно-цільовому:* зростання значення матеріальних цінностей, фіксація на набутті предметів власності, звуження ціннісно-смислової сфери;

3) *на екзистенційно-мотиваційному рівні:* гостре переживання знедоленості і соціальної несправедливості, які впливають на спрямування атрибутивних процесів (переадресація відповідальності).

В емпіричному дослідженні впливу фрустрації потреби у власності на ціннісно-смислову сферу молоді взяли участь 305 осіб віком від 18 до 35 років, усі мешканці Києва і Київської області. Даний критерій був обраний нами свідомо, оскільки дозволяє виключити вплив на результати дослідження специфічних регіональних особливостей.

При проведенні дослідження було використано такий інструментарій: авторська методика «Фрустрація потреби у власності» [8], методика Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості (адаптація В. Н. Карандашева) [9], Морфологічний тест життєвих цінностей (В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина) [10], Тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна та С. Р. Пантелєєва [11], наративне інтерв'ю. Результати дослідження було оброблено й проаналізовано за допомогою пакету статистичного аналізу даних SPSS 9.0 for Windows.

Для ґрунтовного, але водночас стислого, аналізу психологічних особливостей ціннісно-смислової сфери молоді з різним рівнем фрустрації потреби у власності, нам видається доцільним розглянути і порівняти психологічні портрети груп із низьким, середнім і високим рівнем даної фрустрації. Саме таке порівняння надасть нам можливість визначити вплив фрустрації потреби у власності на ціннісно-смислову сферу молоді.

Описати і проаналізувати психологічні портрети груп молоді з різним рівнем фрустрації можливо лише шляхом їх попарного порівняння. Для цього нам необхідно було визначити три групи респондентів, характерною ознакою яких був би саме рівень фрустрації потреби у власності. За міру останнього ми узяли показники шкали «Загальний рівень фрустрації потреби у власності» методики «Фрустрація потреби у власності». Дана шкала, на наш погляд, найповніше відображує цікаву для нас ознаку і дозволяє диференціювати за нею респондентів.

Наступним кроком став розподіл всієї вибірки на три групи: з низьким, середнім і високим загальним рівнем фрустрації. Спроба розділи-

ти респондентів на групи за градацією рівнів шкали, наданою у самій методиці, виявилась невдалою, оскільки ми отримали три, абсолютно різні за кількістю досліджуваних, групи: 106 (низький рівень фрустрації), 169 (середній рівень) і 30 (високий рівень) осіб. Такі групи мало придатні для статистичного аналізу. Тому ми вирішили піти іншим шляхом і відібрали з усієї загальної кількості показників 100 з найнижчими значеннями, 100 з середніми і 100 з високими. Проведена з цією метою процедура ранжування показників всіх респондентів за шкалою «Загальний рівень фрустрації» дозволила виділити 3 групи досліджуваних:

1) респонденти з низьким загальним рівнем фрустрації потреби у власності – 101 особа, показники від 29 до 81 балів;

2) респонденти з середнім загальним рівнем фрустрації потреби у власності – 105 осіб, показники від 82 до 109 балів;

3) респонденти з високим загальним рівнем фрустрації потреби у власності – 99 осіб, показники від 110 до 187 балів.

Такий розподіл досліджуваних дозволяє порівнювати ці три групи між собою, використовуючи методи статистичного аналізу.

Для вибору найефективнішого методу аналізу ми попередньо провели тест Колмагорова-Смирнова, який дозволяє визначити особливості розподілу отриманих емпіричних даних. За результатами тесту у всіх трьох групах респондентів (з низьким, середнім і високим загальним рівнем фрустрації потреби у власності) шкали Тесту-опитувальника самоставлення і всі категорії наративного інтерв'ю мають розподіл, що значимо відхиляється від нормального. Таким чином, при порівнянні груп за цими ознаками ми використовували непараметричний тест U-Манна–Уїтні, а за всіма іншими – параметричний t-критерій Стьюдента.

Отже, проведене порівняння показало, що *характерними ознаками групи респондентів з високим рівнем фрустрації потреби у власності* є:

- вік: за цією ознакою дана група значно переважає групи з низьким ($\rho \leq 0{,}001$) і середнім ($\rho \leq 0{,}05$) рівнем фрустрації – це означає, що у групі з високим рівнем фрустрації потреби у власності переважають респонденти старшого віку;
- високе нормативне значення таких людських рис, як розуміння, терпимість, толерантність; прагнення захисту благополуччя всіх людей і природи: показники цінності універсалізму (яка поєднує всі описані ознаки) на нормативному рівні у респондентів цієї групи є значимо вищими у порівнянні з респондентами інших груп (в обох випадках $\rho \leq 0{,}001$). Цікаво, що на поведінковому рівні за значимістю цієї цінності дана група значимо переважає лише групу з середнім рівнем фрустрації потреби у власності ($\rho \leq 0{,}001$) – отже цінність універсалізму для даної групи респондентів насправді є менш важливою, аніж вони це декларують (або ж вона є більш важливою для групи респондентів з низьким рівнем фрустрації потреби у власності);

– високе значення мотиваційного ціннісного типу безпеки (який передбачає важливість для особи безпеки і стабільності суспільства, відносин і самої себе) на нормативному рівні ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}01$). На рівні поведінки дана група за показниками цієї цінності переважає лише групу з низьким рівнем фрустрації потреби у власності ($\rho \leq 0{,}001$);
– інтенсивне (у порівнянні з іншими двома групами) переживання соціальної несправедливості ($\rho \leq 0{,}001$), пригнічення від відсутності власного простору ($\rho \leq 0{,}001$), заздрості ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}05$);
– схильність до переадресації відповідальності за події власного життя і за все, що відбувається навколо ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}05$).

Також дана група респондентів значно переважає досліджуваних з низьким рівнем фрустрації за цінністю «Високе матеріальне становище» ($\rho \leq 0{,}05$), за інтенсивністю переживання почуття знедоленості ($\rho \leq 0{,}01$) і за схильністю до самозвинувачення ($\rho \leq 0{,}01$); а з середнім рівнем фрустрації – за значимістю цінностей влади ($\rho \leq 0{,}01$) і доброзичливості ($\rho \leq 0{,}05$) на нормативному рівні. Центральна мета першого типу цінностей полягає у досягненні соціального статусу або престижу, контролю чи домінуванню над людьми і засобами – отже дана група респондентів декларує значимість авторитету, багатства, соціальної влади, суспільного визнання. В основі другого типу цінностей лежить збереження та покращення благополуччя близьких людей, потреба у позитивній взаємодії, в аффіліації, у забезпеченні процвітання групи. Цікаво те, що обидві цінності у порівнянні з групою з середнім рівнем фрустрації є більш значимими на нормативному рівні (на рівні нормативних ідеалів), але дана відмінність не підтверджується на рівні поведінки. Таким чином можна зробити висновок, що дані цінності лише декларуються респондентами з високим рівнем фрустрації потреби у власності як важливі і провідні, але у своїй реальній соціальній поведінці вони орієнтуються на них не більше за респондентів з середнім і низьким рівнем фрустрації потреби у власності. Така відмінність може засвідчувати порушення автентичності, нерозуміння респондентами з високим рівнем фрустрації потреби у власності своїх істинних потреб і бажань, своїх душевних прагнень. Опосередковано це підтверджується також тим, що мотиваційні ціннісні типи влади і доброзичливості є протилежно спрямованими – вони, за Ш. Шварцем [9], знаходяться на різних полюсах ціннісної віссі «Вихід за межі свого Я (доброзичливість і універсалізм) – Самоствердження (влада і досягнення)».

Ознаки, за якими респондентів з високим рівнем фрустрації потреби у власності переважають обидві інші групи досліджуваних (з низьким і з середнім рівнем фрустрації потреби у власності) ми вважаємо такими, що *нехарактерні для цієї групи*. Отже, при порівняні з двома іншими групами, у респондентів з високим рівнем фрустрації потреби у власності виявлено:

– слабку орієнтацію у соціальній поведінці на отримання задоволення, на насолоду життям ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}01$);
– невиражену на поведінковому рівні орієнтацію на досягнення соціального статусу або престижу, контролю чи домінуванню над людьми і засобами (в обох випадках $\rho \leq 0{,}05$);
– тенденцію до негативного полюсу самоставлення (у порівнянні з двома іншими групами): виражене недиференційоване почуття проти себе самого ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}05$); очікування негативного ставлення від інших ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}05$); низький самоінтерес ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}05$); низький рівень самовпевненості ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}01$) і саморозуміння ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}01$).

Таким чином, респондентам з високим рівнем фрустрації потреби у власності властиві: прагнення до захисту благополуччя всіх людей і природи; прагнення до безпеки і стабільності суспільства, відносин і самого себе; інтенсивне переживання соціальної несправедливості, пригнічення від відсутності власного простору; більш інтенсивне переживання заздрості; схильність до переадресації відповідальності за події власного життя і за все, що відбувається навколо; більша, у порівнянні з групою з низьким рівнем фрустрації потреби у власності, значимість високого матеріального становища; більш виражена (у порівнянні з тією ж групою) схильність до самозвинувачення; вища інтенсивність переживання почуття знедоленості.

Для порівняння розглянемо також *психологічний портрет респондентів з низьким рівнем фрустрації потреби у власності*. Отже, дана група респондентів, порівняно з іншими двома групами, має такі характерні ознаки:
– значно молодший вік ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}01$);
– менш виражену зорієнтованість на цінність високого матеріального становища – отже досліджувані цієї групи не схильні сприймати фактори матеріального добробуту як головну передумову життєвого благополуччя і основу почуття власної значимості, високої самооцінки ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}01$);
– несхильність до переадресації відповідальності ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}001$);
– низький рівень інтенсивності переживання почуттів знедоленості ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}01$), заздрості ($\rho \leq 0{,}05$ і $\rho \leq 0{,}001$) і пригнічення від відсутності власної території та простору ($\rho \leq 0{,}001$ і $\rho \leq 0{,}001$);
– значно більша зорієнтованість (у порівнянні з групою з високим рівнем фрустрації потреби у власності) на самостійність, зокрема на самостійність мислення і вибору способів діяльності у творчості й досліджуваній активності. При чому дана цінність є більше вираженою як на нормативному ($\rho \leq 0{,}01$), так і на поведінковому ($\rho \leq 0{,}05$) рівнях, що вказує на її автентичність, внутрішню зумовленість для цієї групи респондентів;

– у порівнянні з групою з високим рівнем фрустрації потреби у власності більш виражена орієнтація на отримання задоволення і насолоди від життя як на нормативному ($\rho \leq 0{,}01$), так і на поведінковому ($\rho \leq 0{,}001$) рівнях;
– у поведінці більш виражена, порівняно з групою з високим рівнем фрустрації потреби у власності, орієнтація на набуття певного соціального статусу, престижу, на домінування над іншими людьми ($\rho \leq 0{,}05$);
– тенденція до позитивного полюсу самоставлення (у порівнянні з двома іншими групами): виражене недиференційоване позитивне почуття по відношенню до самого себе ($\rho \leq 0{,}05$); виражені самоповага ($\rho \leq 0{,}05$), очікуване позитивне ставлення від інших ($\rho \leq 0{,}05$), самоінтерес ($\rho \leq 0{,}05$), високий рівень самовпевненості ($\rho \leq 0{,}001$), саморозуміння ($\rho \leq 0{,}001$) і самоприйняття ($\rho \leq 0{,}01$). Цікаво, що група з середнім рівнем фрустрації потреби у власності також переважає групу з високим рівнем фрустрації потреби у власності за більшістю з описаних у даному пункті ознак. Отже можна припустити, що переживання фрустрації потреби у власності в першу чергу негативно впливає саме на самоставлення особи, на її почуття власної гідності, на повагу до себе як до особистості.

Описані психологічні портрети дають змогу зробити висновки, що фрустрація потреби у власності негативно впливає на самоставлення особи: істотно зменшується її позитивне самоприйняття, самоінтерес, самовпевненість, саморозуміння. Значно більш вираженим, у порівнянні з групою з низьким рівнем фрустрації потреби у власності, є самозвинувачення. Для респондентів з високим рівнем фрустрації потреби у власності характерне загострене, у порівнянні з двома іншими групами, переживання соціальної несправедливості, заздрості, пригнічення від відсутності власного місця і простору, значно більш виражена схильність до переадресації відповідальності. На нормативному, і частково на поведінковому, рівні респонденти даної групи прагнуть розуміння, терпимості, толерантності, захисту, безпеки і сталості. А у своїй реальній соціальній поведінці вони абсолютно не зорієнтовані на домінування над іншими, на досягнення певного соціального статусу, престижу, на насолоду і задоволення життям.

Висновки:

1. Потреба у власності є інстинктивною, базовою потребою людини, яка сприяє її самозбереженню, самовизначенню, саморозкриттю та самореалізації.

2. Фрустрація потреби у власності зумовлює зміни ціннісно-смислової сфери на декількох рівнях: на рівні самоставлення, на ціннісно-цільовому, на екзистенційно-мотиваційному.

3. *На рівні самоставлення* у молоді з високим рівнем фрустрації потреби у власності, у порівнянні з двома іншими групами, істотно зменшуються позитивне самоприйняття, самоінтерес, самовпевненість та саморозуміння і водночас більш виражене самозвинувачення.

4. *На ціннісно-цільовому рівні* респондентам з високим рівнем фрустрації потреби у власності властиві прагнення до безпеки і стабільності суспільства, відносин і самого себе, які посилюються інтенсивним переживанням знедоленості, соціальної несправедливості, заздрості, пригніченням через брак власного простору. Усе це зумовлює фіксацію на матеріальних цінностях (зокрема на рівні матеріального статку) як на таких, що є основою життєвого благополуччя, власної значущості, і формує схильність до переадресації відповідальності за події власного життя і за суспільний розвиток на інших людей, на обставини, на державу, що вже є змінами *екзистенційно-мотиваційного рівня*.

5. Отже, фрустрація потреби у власності виступає одним із чинників аномалізації ціннісно-смислової сфери молоді, а відтак потребує більшої наукової уваги.

Література

1. *Коноплицкий В. А.* Экономический словарь. Толково-терминологический / В. Коноплицкий, А. Филина – К. : КНТ, 2007 – 624 с.
2. *Москаленко В. В.* Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006. – № 3. – С. 3–16.
3. *Хьелл Л.* Теории личности. – 3-е изд. / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер, 2005. – 607 с. – (Серия «Мастера психологии»).
4. *Ахвледиани А. А.* Собственность; Власть; Политика // А. Ахвледиани, А. Ковалев. – М., 1996 – 280 с.
5. *Пайпс Р.* Собственность и свобода / Р. Пайпс. – М. : МШПИ, 2001. – 163 с.
6. *Хазратова Н. В.* Потреба у власності як соціально-психологічний феномен / Н. В. Хазратова, М. Ю. Луценко // Психологія особистості.. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 3. – С. 113–121.
7. Фрустрация: Понятие и диагностика. / Сост. Л. И. Дементий. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2004. – 68 с.
8. *Луценко М. Ю.* Обґрунтування та опис авторської методики «Фрустрація потреба у власності» / М. Ю. Луценко // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 9. – С. 15–23.
9. *Карандашев В. Н.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
10. *Сопов В. Ф.* Морфологический тест жизненных ценностей: руководство по применению. Методическое пособие / В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина. – Самара, 2011. – 24 с.
11. *Пантелеев С. Р.* Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантелеев, В. В. Столин // Практикум по психодиагностике. Конкретные психодиагностические методики. – М., 1989. – С. 166–172.

Людмила Омельченко

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Проблема. Поняття ідентичності гостро постало в науковій царині останніх десятиліть XX століття, засвідчуючи потребу в аналізі процесу соціалізації особистості в умовах трансформації українського суспільства та інтеграції його у світову спільноту. Актуальність наукової інтерпретації зазначеного поняття зумовлюється необхідністю багатопланового дослідження причин виникнення труднощів у становленні самоідентичності особистості в сучасному українському суспільстві. Ця проблема має два виміри:

1)одним з основних компонентів людської діяльності є група; стосунки, що складаються в її межах, а також вплив групи на людей – могутнє джерело регулювання наших почуттів, суджень та поведінки; процеси, що відбуваються в групах, можуть спричинити як руйнівні та агресивні дії, так і стати підґрунтям найвищих людських почуттів і шляхетних соціальних актів (Р. Берон, Н. Керр, Н. Міллер), відтак соціальна трансформація, що посилюється ситуацією невизначеності, є причиною багатьох труднощів особистості у процесі її соціалізації;

2)виникнення у сучасної людини екологічної свідомості, що знаходить свій прояв у виникненні очікування можливого «кінця світу» та появі неусвідомленого почуття провини за власну безпосередню участь у техногенній діяльності, що «створює певний фон тривожності» (Є. Труфанова); таким чином, виникнення труднощів самоідентифікації може бути зумовлено зміною психічного стану особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дослідженнях соціальної ідентичності зарубіжними науковцями можна виокремити декілька напрямів: психоаналітичний (Дж. Марсіа, Е. Еріксон), символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, Дж. Мід, Ш. Струккер), теорія соціальної ідентичності (Г. Теджфел, Дж. Тернер), конструкціоністський (Г. Андреєва, Т. Стефаненко, П. Бергер, Дж. Келлі, Т. Лукман). В Україні проблему соціальної ідентичності досліджували П. Горностай (групова ідентичність як предмет психології малих груп), Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, В. Петренко, М. Пірен (вікові та індивідуальні особливості розвитку етнічної ідентичності), М. Боришевський, В. Москаленко О. Ічанська (переживання групової належності (ідентичність) та соціальне порівняння). Незважаючи на широкий спектр досліджень, не вирішеною залишається проблема формування ідентичності особистості в ситуації соціальної невизначеності.

© Л. Омельченко, 2012

Мета статті: розглянути теоретичні підходи до дослідження соціальної ідентичності для обґрунтування соціально-психологічних чинників, що зумовлюють труднощі актуалізації соціальної ідентифікації.

Поняття «трансформація соціуму», «швидкі соціальні зміни», «динаміка соціального простору», «соціальна нестабільність», «глобалізаційні процеси», «інтеграція у світовий простір» стали набутком соціально-психологічних досліджень останніх десятиліть минулого століття. Для більшості українського соціуму трансформаційні зміни мали катастрофічне значення, адже сформували ситуацію невизначеності.

У соціальній психології соціальна нестабільність трактується як розбалансованість соціальних змін, зміни напряму й темпу змін, розбіжність ступеня їхньої радикальності в різних сферах життя суспільства [1; 2].

Результатом такої розбалансованості в ході соціалізації стає ускладнення для людини ситуації соціального вибору і, як наслідок, утруднення функції прогнозу. Можна припустити, що відсутність належної кількості погоджених «зовнішніх» орієнтирів для соціального самовизначення змушує людину більше спиратися на «внутрішні» орієнтири – тобто соціальна ідентифікація поступається місцем особистісній. Звідси й пояснення зміни крайніх позицій соціальної ідентичності більшості українського соціуму: від майже загальної позитивної ідентифікації себе як члена українського соціуму (результати референдуму 1991 року) до негативної ідентичності й прагнення асимілюватися в інший (європейський, американський тощо) соціум.

Г. Андреєва, пояснюючи вплив соціальної нестабільності, послуговується концепцією Е. Дюркгайма. Однією із його центральних ідей було положення про соціальну солідарність як найважливішу умову функціонування суспільства, оскільки саме її існування забезпечує соціальний порядок, згуртовує суспільство, забезпечує успішну соціальну взаємодію між людьми й виникнення колективної свідомості. «Солідарне буття» – вища мета людства, своєрідний критерій історичного прогресу. Умови, за яких люди пов’язані між собою культурними нормами, правилами й цінностями, дозволяють досягти гармонійного соціального існування. Саме це й означає можливість адекватного осмислення особистістю свого існування в соціальній реальності. Коли ж зазначені умови втрачають свою цінність, настає стан аномії, нормативної неврегульованості, руйнування цього солідарного буття. Виникають різного роду аномалії, які проявляються в різних видах девіантної поведінки [1]. Відтак з утратою стабільності суспільства втрачають свої цінності й ним продуковані соціальні рекомендації та норми.

Е. Дюркгайм основним критерієм дестабілізуючого впливу вважав аномічне самогубство, пов’язане із втратою людиною цінностей в

той період розвитку суспільства, коли в умовах його трансформації старі соціальні норми вже не працюють, а нові ще не сформувалися. Саме цей підхід (за умови розгляду зазначеного самогубства як патологічної форми втрати особистістю своєї ідентичності) і дозволяє обґрунтувати взаємозв'язок нестабільного стану соціуму та міри руйнації соціальної ідентичності особистості.

Для реалізації мети нашої публікації вважаємо за необхідне розкрити основні концептуальні підходи до аналізу поняття «соціальна ідентичність».

Досліджуючи історичний аспект формування зазначеної категорії, П. Горностай витоки інтерпретації зазначеного соціально-психологічного феномену вбачає в появі теорій інстинктів соціальної поведінки, що панували в соціальних науках на початку XX століття. Інстинкти соціальної поведінки розглядалися як щось первинне, як схильність усіх однорідних тваринних істот до об'єднання, як потребу в приналежності до соціальної групи. Серед таких інстинктів розглядалися «почуття приналежності до маси людей» (У. Мак-Дауголл); «стадний інстинкт» (В. Троттер); інстинкт «сталості агрегатів» (В. Парето) [3].

Одним із перших поняття соціальної ідентичності почав досліджувати Е. Еріксон. Так, у своїх роботах «Дитинство й суспільство», «Ідентичність: молодість і криза», «Молода людина Лютер» дає опис ідентичності. Він визначає ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості.

Науковець виокремлює: 1) елементи ідентичності: відчуття особистісного тотожності та історичної безперервності, свідоме почуття ідентичності; 2) зміст ідентичності: конституційні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації, постійні ролі; 3) рівні ідентичності.

Е. Еріксон запропонував свою теорію розвитку – як процесу послідовного вирішення завдань соціалізації, що виникають, через подолання особистістю певних криз. Згідно з цією теорією, особистість у своєму розвитку проходить вісім етапів, причому, залежно від того, позитивний чи негативний зв'язок (ідентичність) із середовищем формується на попередній стадії, буде залежати подальший розвиток дитини, а далі – дорослої людини (прийде вона до мудрості або до відчаю) [4].

В межах символічного інтеракціонізму аналізуються символічні аспекти соціальної взаємодії, висувається ідея соціального походження «Я». Одним із основоположників даного напряму є Дж. Мід. Він ввів поняття «І» (те, як людина бачить сама себе) і «Ме» (те, як інші бачать людину, це «узагальнений інший в індивідуумі»). Взаємодію та формування даних категорій Дж. Мід обґрунтовує в таких концептуальних положеннях, що відображають аспекти взаємодії особистості й суспільства: особистість – це відображення суті й значення соціальних впливів, тому людина реагує на оточення в залежно від індивідуальних зна-

чень, якими наділяє оточення; індивідуальні значення є продуктом соціальної взаємодії, тому особистість визначається соціальними умовами; особистість розуміється як динамічний, саморефлексуючий процес, що виявляється в діалектиці між «І» і відображенням оцінок інших («Ме»), які утворюють єдине ціле. Отже, ідентичність є феноменом соціальним, що формується в ході соціальної взаємодії [4].

Класичною теорією соціальної ідентичності вважається концепція А. Теджфела та Дж. Тернера. Розглянемо основні її положення.

«Я-концепція» особистості – когнітивна система, регулює поведінку в певних умовах. Вона охоплює дві підсистеми: особистісну ідентичність і соціальну ідентичність. Перша відноситься до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних особистісних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності тощо. Поряд із особистісною ідентичністю соціальна є важливим регулятором самосвідомості й соціальної поведінки.

Найважливіші положення теорії соціальної ідентичності:

1. Соціальна ідентичність складається з тих аспектів образу «Я», які випливають з сприйняття індивідом себе як члена певних соціальних груп.

2. Індивіди прагнуть збереження або підвищення своєї самооцінки, тобто до позитивного образу себе.

3. Соціальні групи (або категорії) і членство в них пов’язані з супровідною їм позитивною або негативною оцінкою, яка існує в суспільстві, отже, соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною.

4. Оцінка власної групи індивідом визначається відносинами з деякими іншими групами через соціальне порівняння ціннісно значущих якостей і характеристик. Порівняння, результатом якого стає позитивна відмінність своєї групи від чужої, породжує високий престиж, негативна – низький [5].

У сучасній соціальній психології основною проблемою, пов’язаною із дослідженням соціальної ідентичності особистості, є криза ідентичності. Узагальнюючи різноманітні трактування зазначеного феномена його можна визначити як особливу ситуацію свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі і свою цінність [1]. Як уже зазначалося, у проблемі ідентичності цікавий не той факт, до якої соціальної групи належить людина об’єктивно, а з якою групою вона ототожнює себе. Важлива обставина при цьому – позитивна оцінка групи належності: людині не просто властиво віднести себе до якоїсь групи, а й наділити цю групу позитивними рисами. Тому криза ідентичності може бути визначена не тільки

як трудність у позначенні своєї ніші в суспільстві, а і як втрата позитивних уявлень про свою групу [там само].

Г. Андреєва, аналізуючи зазначений феномен, виокремлює три сфери, що здійснюють безпосередній вплив на процес соціальної ідентифікації: суттєва зміна соціальної структури; ускладнення структури відносин: руйнуються звичні зразки соціальної взаємодії, цьому сприяє прірва між прибутками різних соціальних груп, різкі зміни на ступенях політичної та економічної кар'єри тощо (ці коливання в структурі взаємодій відбуваються не тільки між соціальними прошарками, а й окремими людьми), у результаті чого ухвалення рішень доводиться здійснювати в ситуації крайньої невизначеності; труднощі самоідентифікації у зв'язку з розвитком процесу глобалізації.

Ми погоджуємося зі значущістю впливу окреслених соціально-психологічних факторів на процес формування соціальної ідентичності сучасного українця. Суттєва зміна структури українського соціуму в межах останнього десятиліття сформувала своєрідний розрив між поняттями «група членства» і «референтна група». Очікування, пов'язані зі зміною влади (як 2004, так і 2010 років) виявилися завищеними, неефективність соціально-економічних реформ з одного боку та відкритість світового простору, забезпечена функціонуванням мережі Інтернет, з другого зумовлює введення в поле соціальної ідентичності категорії цінностей. Порівняльний аналіз (навіть поверховий, на рівні буденної свідомості) дає змогу пересічному українцеві дійти висновку про більшу соціальну привабливість інших соціальних груп (країн, етносів) порівняно з українськими, адже їхня система цінностей більш позитивна – особистість та її права є визнаною цінністю, а не лише задекларованою, чіткість та дієвість соціальних норм, що існують в демократичних соціумах, тощо.

Доволі непростою видається структура соціальних відносин сучасного українського соціуму. Значну роль у процесі їх ускладнення відіграє використання маніпулятивних технологій у процесі формування політичного поля діяльності певних партій. Маніпулятивний підхід до проблеми формування політичної ідентичності, як складової соціальної, став предметом багатьох досліджень сучасних соціальних психологів. У його основі – уявлення про залежність ідейно-політичних позицій людей від їх «обробки» системою масових комунікацій і пропаганди. Така залежність реальна; загальновідомо, що шанси на перемогу в боротьбі за масовий вплив більші у політиків, які вправніше вміють маніпулювати громадською думкою. Складнішими стають і міжособистісні стосунки, що пов'язано зі зміною рольових репертуарів гендерних ролей особистості в сучасному українському соціумі.

Проведене теоретичне дослідження дає підстави для таких *висновків:* 1) індивіди прагнуть до досягнення або збереження позитивної соціальної ідентичності; 2) позитивна соціальна ідентичність за-

снована на сприятливих порівняннях інгрупи з кількома релевантними аутгрупами: інгрупа повинна сприйматися як позитивно відмінна від релевантних груп; 3) стабілізація соціально-психологічних характеристик групи – структури: статусу, субгруп, норм, традицій, згуртованості, комунікативних взаємозв'язків, лідерства тощо – сприяє формуванню позитивної соціальної ідентичності особистості.

Позитивна соціальна ідентичність особистостей, що складають український соціум, є підґрунтям процесів згуртування.

Перспективою подальших наукових пошуків є формування методичного інструментарію емпіричного дослідження проблеми соціальної ідентичності особистості.

Література

1. *Андреева Г. М.* К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций [Електронний ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования. – 2011. – № 6. – Режим доступу до журн.: http://psystudy.ru/index.php/num/2011n6-20/580-andreeva20.html
2. *Андреева Г. М.* Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 304 с.
3. *Горностай П. П.* Групова ідентичність як предмет психології малих груп / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24(27). – С. 105–113.
4. *Хьелл Л.* Теории личности. – 3-е изд. / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер, 2005. – 607 с.
5. *Агеев В. С.* Социальная идентичность личности // Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 201–211.

Александр Плющ

КОНСТРУИРОВАНИЕ ОБРАЗА СТРАНЫ ПОТЕНЦИАЛЬНЫМИ ЭМИГРАНТАМИ

Проблема. Мы являемся современниками мира, в котором на смену геоэкономическому переделу и шахматным доскам геополитики приходит время геокультурного проектирования миров – национальных, региональных, глобальных [1]. Это предполагает, что социокультурный проект отдельной страны должен быть согласован с проектами окружающих ее стран. При этом трансформация общественного устройства страны не может сводиться только к копированию (заимствованию) чужеродных моделей общественного устройства и присущих им социальных институтов. Глобализационные вызовы, встающие пе-

© А. Плющ, 2012

ред Украиной, предусматривают модернизацию страны, что подразумевает не только появление новых технологий в экономике, совершенствование политического устройства общества, но и нахождение своего места в изменяющемся мире. Общество должно быть потенциально готово к происходящим изменениям, включая возможность усвоения новых социальных практик и ценностей, которые будут способствовать практической реализации намеченных реформ.

По данным фонда Разумкова, ход социальных преобразований в Украине не поддерживается большинством граждан (в отдельные периоды до 85 % респондентов отмечают, что события в Украине развиваются в неправильном направлении) [2]. Исключение составляют периоды прихода к власти новых политических сил (февраль – сентябрь 2005 г., февраль 2008 г., февраль – август 2010 г.), когда возникают надежды на изменение ситуации, но эйфория достаточно быстро проходит. Это вызывает такое явление, как построение жизненной стратегии через эмиграцию. По данным Всемирного банка, выбор в пользу эмиграции сделали уже 6,6 млн. украинцев, которые в разное время покинули страну [3].

Неудовлетворенность социальной ситуацией в Украине, перспективами ее модернизации усиливает эмиграционные настроения, особенно среди молодежи. Данные Центра социальных исследований «София» от 2011 года свидетельствуют: чем моложе респондент, тем чаще он изъявляет желание выехать из страны. Среди молодежи в возрасте 18–29 лет показатель готовности к эмиграции составляет 50,4 %, а в возрастной группе 30–39 лет – 42,4 % [1]. Эти данные подтверждаются и данными из других источников. Фонд «Демократические инициативы» провел общенациональный опрос школьников 11 класса в 2008 году. Если бы у выпускников школ была возможность выбирать страну проживания, 45 % выбрали бы Украину [4]. То есть 55 % выпускников потенциально готовы выехать за рубеж. В 2010 году Международный институт образования, культуры и связей с диаспорой Национального университета «Львовская политехника» проводил социологическое исследование «Изучение эмиграционных настроений населения Львова, потребностей репатриантов и членов семей трудовых мигрантов», которое показало, что в возрастной группе от 21 года до 30 лет хотят поехать на постоянное местожительство за границу 48,98 % респондентов [5]. Вместе с тем следует отметить, что у большинства респондентов, высказывающих эмиграционные настроения, эти намерения так и остаются на уровне деклараций. Социологическое исследование, проводимое Институтом Горшенина в марте 2012 года среди молодежи в городах с населением более 100 тысяч человек, показало, что доля планирующих эмигрировать из Украины примерно в половину меньше и составляет 29,9 % (точно планируют эмигрировать – 8,2 %, скорее планируют – 21,7 %) [6].

Как указывается в специализированной литературе, выделяются две основные группы стимулирующих факторов эмиграции – «притягивающие» факторы, в которых суммируется сила открывающихся возможностей за рубежом, и «выталкивающие» факторы, или бремя ожидаемых в стране трудностей [7]. То есть в основе таких настроений лежит негативный образ собственной страны по сравнению с другими, не способной удовлетворить потребности личности и возможность ее самореализации. Потенциальные эмигранты намного более пессимистично оценивают и современную экономическую ситуацию в стране, и возможности ее модернизации [8]. Иными словами, ожидание неблагоприятной перспективы является мощным фактором, выталкивающим молодых людей за границу. Можно предположить, что у потенциальных эмигрантов сконструированный образ собственной страны имеет негативную окраску по сравнению с образом страны у других граждан.

Целью статьи и является подтверждение (или опровержение) этой гипотезы.

Под образом будем понимать когнитивную модель объекта (или явления), описывающую его устройство и функционирование. Образ анализируется как целостность, что предполагает задание его характеристик, предусматривающее различные способы их организации [9]. Выделяются элементарные модели (аналог механизмов), в которых предполагается, что целое составлено из набора неизменяемых конструктивных элементов. Более сложно организованы системные модели, которые характеризуются наличием динамичной и подвижной структуры. Их аналогом могут служить биологические объекты, у которых выделяется скелет (содержание) и скрывающие его покровы (форма), при этом задается ареал обитания (контекст существования). Эволюционные изменения элементов (и их связей) могут вызывать изменения в структуре объекта (и, наоборот), что позволяет выделять ядерные (более устойчивые) и периферийные (более подвижные) конструкты. В синергетических моделях, для которых характерен фрактальный способ организации, подразумевается совместное функционирование объекта, среды его жизнедеятельности и внешнего наблюдателя. Наиболее подходящей метафорой таких моделей может служить текст, составленный из элементов, организованных в некоторую структуру и выражающих некую идею. В зависимости от ментального потенциала аудитории, к которой обращен текст, эта идея принимает различные формы выражения (при одном наборе элементов существуют различные способы их организации).

Ни одна из моделей конструирования образа не может претендовать на «объективность» и «правильность», каждая из них является одним из возможных способов мировидения, отличающихся масштабом рассмотрения и временными рамками анализа. Для построения

образа можно использовать различные модели, которые соответствуют особенностям мировидения исследователя, подчинены задачам исследования и востребованы обществом. В нашем исследовании мы будем использовать синергетическое толкование образа, рассматривая образ Украины (как набор признаков, присущих ей в разной степени) в сравнении с образами других стран, учитывая особенности организации семантических пространств субъектов интерпретации.

В исследовании приняли участие 171 студент 1 курса медицинского университета г. Киева обоего пола, в возрасте от 17 до 24 лет. Эмпирическое исследование было проведено в марте 2012 года. Нами использовался метод субъективного шкалирования, позволяющий реконструировать категориальную структуру семантического пространства, опосредующую восприятие, понимание и интерпретацию образов стран. Применялась психосемантическая методика, прошедшая апробацию в предыдущих исследованиях [10–13]. Исследуемые оценивали образы 11 стран, включая Украину, и двух международных организаций (ЕС и НАТО) по 18 признакам. Статистическая обработка данных осуществлялась с использованием компьютерной программы SPSS 17.

Показатели группы потенциальных эмигрантов – 96 человек, составляющих 56,1 % выборки, сравнивались с показателями группы студентов, не собирающихся эмигрировать, – 36 человек, составляющих 21,1 % выборки (процент собирающихся эмигрировать первокурсников находится примерно на том же уровне, что и процент выпускников школ в исследовании 2008 года, выбирающих другую страну, не Украину, для проживания). К группе потенциальных эмигрантов относились студенты, которые на вопрос «Если бы у Вас была возможность уехать на постоянное место жительства в любую другую страну, Вы…» выбрали такие варианты ответов: «скорее всего, уехали бы» или «уехали бы обязательно». Вторую группу составили респонденты, выбравшие варианты ответов на этот вопрос – «не уехали бы ни в коем случае» или «скорее всего не уехали бы». Полученные в ходе опроса матрицы среднегрупповых значений подвергались процедуре факторного анализа.

Факторно-аналитическая обработка данных с целью построения семантического пространства проводилась методом главных компонент с поворотом факторных осей методом varimax. На основе факторной структуры конструировалась категориальная структура семантического пространства, которую можно интерпретировать как призму, позволяющую оценивать образы заданных стран. На основе сходства и различия оценок образы стран размещались в полученном семантическом пространстве. Модели семантического пространства восприятия стран представлены на рис. 1; 2.

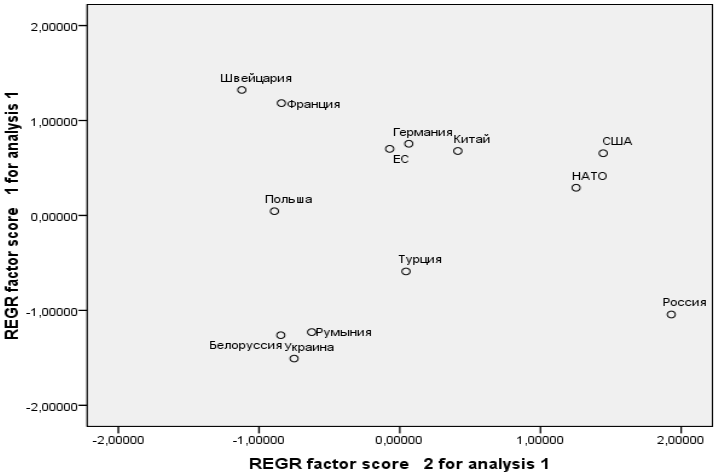

Рис. 1. **Семантическое пространство восприятия стран мира студентами, готовых эмигрировать**

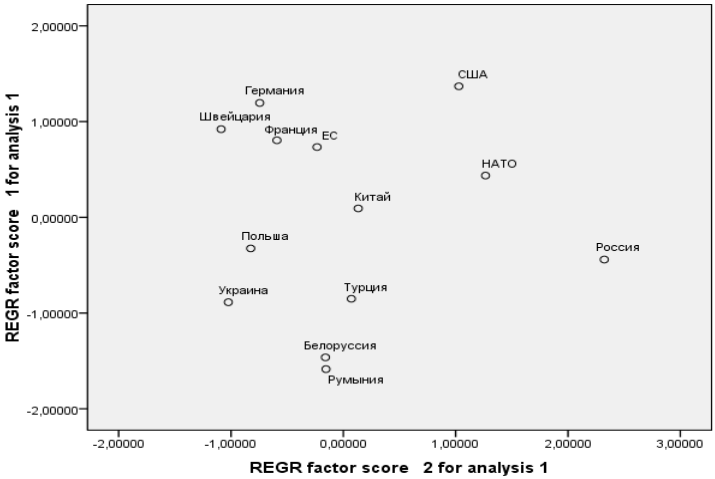

Рис. 2. **Семантическое пространство восприятия стран мира студентами, которые не собираются эмигрировать**

Было выявлено, что различия в оценивании признаков образа Украины между группами незначительны, корреляция среднегрупповых показателей признаков составляет 0,75 ($p < 0.01$), что является достаточно высоким показателем. Также было обнаружено подобие факторных структур как по количеству факторов, так и по содержанию входящих в них признаков (табл.). При этом приводятся признаки, имеющие факторную нагрузку более чем 0,6.

Таблица

Сравнительный анализ факторной структуры группы потенциальных эмигрантов и группы не собирающихся эмигрировать

Группа потенциальных эмигрантов	**Группа не собирающихся эмигрировать**
94,1 % суммарной дисперсии	88,8 % суммарной дисперсии
Первый фактор	
52,1 % суммарной дисперсии	55,4 % суммарной дисперсии
справедливая 0,94 современная 0,93 созидательная 0,92 конструктивная 0,90 прогрессивная 0,89 богатая 0,88 светлая 0,87 устойчивая 0,86 индивидуалистичная 0,84 доброжелательная 0,71 могущественная 0,71 влиятельная 0,68	современная 0,98 прогрессивная 0,96 богатая 0,94 созидательная 0,93 конструктивная 0,90 устойчивая 0,89 индивидуалистичная 0,89 могущественная 0,88 влиятельная 0,83 военизированная 0,76 самоуверенная 0,71 корыстная 0,65
Второй фактор	
42,0 % суммарной дисперсии	33,4 % суммарной дисперсии
на одном полюсе агрессивная 0,98 конфликтная 0,96 жесткая 0,95 корыстная 0,87 военизированная 0,86 самоуверенная 0,76 влиятельная 0,70 могущественная 0,68 на другом полюсе доброжелательная –0,65	на одном полюсе конфликтная 0,89 жесткая 0,89 агрессивная 0,83 самоуверенная 0,66 военизированная 0,62 корыстная 0,61 на другом полюсе доброжелательная –0,95 светлая –0,77 справедливая –0,67

Как было выявлено в предыдущих исследованиях восприятия образов стран, у зрелых субъектов обычно сформировано трехмерное семантическое пространство, которое составляют классические осгудовские факторы – сила, активность, оценка [12; 13]. У студентов, как правило, проявляется двумерное семантическое пространство, в котором третье измерение еще не развернуто. Аналогичные результаты были получены и в нашем исследовании; в обеих группах были выделены два базисных фактора, объясняющих 94,1 % и 88,8 % общей дисперсии. Первый фактор можно интерпретировать как «сила» страны, которая позволяет стране занимать достойное место среди других стран и быть современной благополучной страной. Второй фактор можно интерпретировать как «активность», в которой выражен способ достижения «силы» страны. Между группами наблюдаются отличия в позиционировании образа Украины. У потенциальных эмигрантов образ Украины по первому фактору («сила») имеет более негативный характер, Украина размещается на последнем месте. Тогда как студенты, не собирающиеся эмигрировать, оценивают образ Украины гораздо лучше. Наглядно это заметно на рисунках; если на рис. 1. Украина размещается ниже всех стран, то на рис. 2 она занимает более высокое место.

Несмотря на то, что в обеих группах наблюдается подобие факторов («сила» и «активность») по содержанию входящих в них признаков, существуют и различия, что позволяет предположить различное смысловое наполнение этих факторов. У студентов, не собирающихся эмигрировать, первый фактор носит нейтральный (однополюсный) характер. Вместе с тем, второй фактор имеет два ярко выраженных полюса, на одном из них оценки «активности» (конфликтная, агрессивная), на другом – «этические» оценки (доброжелательная, светлая, справедливая). Как показали наши предыдущие исследования, в дальнейшем поляризация обычно приводит к расщеплению этого фактора на два самостоятельных фактора [13]. В группе потенциальных эмигрантов первый фактор носит условно положительный характер. Это проявляется в том, что в него входят признаки «справедливая» и «светлая», которые в другой группе составляют «этический» полюс второго фактора. Второй фактор в группе потенциальных эмигрантов имеет два полюса, но второй полюс мало нагружен и представлен только одним признаком.

У студентов, декларирующих эмиграционные настроения, наблюдается несколько более упрощенная модель восприятия образов стран в связи с тем, что два фактора составляют больший объем суммарной дисперсии. Поскольку признаки «справедливая» и «светлая» входят в фактор «сила», то это можно интерпретировать таким образом, что «сильная» страна, по определению, справедливая. Другими словами, им присуща логика, что «сильный» всегда прав. У студентов, не собирающихся эмигрировать, выявлена более размытая структура семантического пространства, а значит, и способа оценивания образов стран. Наличие поляризации

второго фактора, его «этическая» составляющая может обозначать, что помимо внешних признаков оценивания образа страны («силы» и «активности»), все большее значение приобретает цена достижения успехов страны.

Как указывается в научной литературе, для украинского и других «постсоветских» обществ характерна негативная идентичность, проявляющаяся в многообразных формах «негативного самоутверждения» в современном мире [14]. Отмечается, что предпосылками «реформирования мышления» (или перепрограммирования используемого нормативного социального дискурса) служат отсутствие доверия, переполнение чувствами вины и стыда, акцент на неисправимой порочности и никчемности, в условиях диффузной или неопределенной идентичности [15]. Негативное отношение к прошлому своей страны, навязываемое системой образования, негативное отношение к своей стране (и ее системе управления), господствующее в СМИ, и отсутствие реальных очевидных успехов страны в различных жизненных сферах являются теми модераторами конструирования социальных представлений, которые приводят к тому, что образ страны находится на обочине мировой периферии. Вполне возможно, именно этот негативизм по отношению к своей стране, к ее возможностям, является одним из условий, препятствующих социокультурным модернизациям. Эта гипотеза предполагает проведение дальнейших исследований по изучению этого феномена.

Выводы. В связи с тем, что молодые люди еще не встроены в существующую социальную структуру как ее самостоятельные элементы, а другие страны предлагают больше возможностей для удовлетворения жизненных потребностей, молодежь является наиболее подвижной частью общества, готовой к социальным экспериментам вплоть до эмиграции. У потенциальных эмигрантов и студентов, не собирающихся выезжать на постоянное место жительства за границу, имеются различия в конструировании образа страны. Между группами отмечается достаточно высокая корреляция результатов оценивания набора признаков, присущих образу страны, и структуры восприятия образа. Вместе с тем наблюдаются видимые различия в позиционировании страны в семантическом пространстве, где расположены и образы других стран. Потенциальные эмигранты расценивают Украину как более слабую и маловлиятельную страну. Существуют различия и в процессе структурации самого семантического пространства, что позволяет предположить различия в мировоззренческих установках этих групп.

Неудовлетворенность части молодых людей возможностями самореализации приводит к негативному восприятию образа страны на фоне других стран. Это, в свою очередь, способствует нарастанию «негативного самоутверждения» и желания уехать на постоянное место жительства за рубеж. В интересах общества разорвать этот порочный круг.

Литература

1. *Ермолаев А.* «Вишневый сад» украинского традиционализма / А. Ермолаев, А. Левцун // Зеркало недели. Украина. – 2011. № 21 (10 июня).
2. Соціологічне опитування. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66
3. Новая волна эмиграции: Украина сидит «на чемоданах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mignews.com.ua/ru/articles/62234.html
4. 10 грудня 2008. Ровесники незалежної України: думки, інтереси, громадянські позиції. Загальнонаціональне опитування школярів 11 класів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/poll
5. Почему молодежь бежит из Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.net/rus/news/news-422528.html
6. «Молодежь Украины» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/108_molodezh_ukraini.html
7. *Чудиновских О.* Миграционные намерения выпускников высших учебных заведений: методика проведения и основные результаты выборочного обследования / Чудиновских О., Денисенко М., Донец Е. – М. : МАКС Пресс, 2003. – 116 с.
8. Экономические перспективы России – основной фактор выезда молодежи за рубеж? [Електронний ресурс.] – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/2003/0119/s_map.php
9. *Плющ А. Н.* Конструирование образа социального проекта / А. Н. Плющ // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей.– К. 2011. – Вип. 28 (31). – С. 287–297.
10. *Басманова Н. И.* Образы стран в представлении современного студенчества / Н. И. Басманова, Н. И Васина, Т. И. Красикова // Человеческий капитал. – 2011. – № 4 (№ 40). – С. 142–144.
11. *Лісневська А. О.* Контекстуальний інформаційний вплив / А. О. Лісневська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 11. – С. 225–234.
12. *Лісневська А. О.* Образи країн у свідомості представників різних вікових груп / А. О. Лісневська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Чернігів, 2011. – Т. 1. – Вип. 94. – С. 257–263.
13. *Плющ А. Н.* Технологии конструирования позитивного образа политических субъектов / А. Н. Плющ // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету.– Чернігів, 2011. – Т. 2. – Вип. 94 – С. 83–90.
14. *Головаха Е. И.* Научная школа Юрия Левады о социокультурных изменениях в постсоветском обществе / Е. И. Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 5–11.
15. *Лифтон Р. Д.* Технология «промывки мозгов» / Р. Д. Лифтон – СПб. : «прайм-ЕВРОЗНАК», 2005. – 576 с.

Татьяна Тамакова

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАК ФАКТОР ПРОФИЛАКТИКИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У МЕДИЦИНСКИХ ПСИХОЛОГОВ

Проблема. До недавнего времени традиционная медицина являлась медициной заболеваний: рассматривались условия возникновения, развития, закономерности, пути передачи болезней. Произошла деперсонализация в медицине: часто игнорировалась личность пациента, его эмоциональные переживания, человек рассматривался как носитель больного органа. Сегодня многие врачи уже согласны с тем фактом, что примерно 60–80% всех заболеваний опосредованы или обусловлены психикой.

В последнее время очень популярным и распространенным стало понятие феномена «эмоционального выгорания» в отношении людей, чьей профессией является помощь другим людям (врачи, педагоги, психологи, социальные работники). Хотелось бы остановить внимание на представителях медицинских профессий. Не является секретом тот факт, что медицинский персонал всех уровней испытывает значительные психоэмоциональные нагрузки при своей повседневной деятельности. Это приводит, особенно с увеличением стажа работы и, при дополнительных неблагоприятных факторах, к эмоциональному истощению, возникновению психосоматической симптоматики, а в крайних проявлениях – и к деперсонализации личности медицинского работника, стагнации профессиональных обязанностей [1].

По причине необходимости улучшения качества медицинского обслуживания, качества жизни медицинских работников актуализировалась потребность в психологическом сопровождении лечебно-профилактического процесса и профессиональной деятельности медицинского персонала всех уровней, реализацией которой и стало создание новой специальности – медицинский психолог [2]. Профессия медицинского психолога предполагает наличие высоких требований. За время обучения в ВУЗе студенты должны не только приобрести необходимые знания и умения, но и развить соответствующие психологические качества, самостоятельное мышление, сформировать положительное отношение к будущей профессии, от которого будет зависеть успешность практической деятельности.

Помимо перечисленных профессиональных и личностных качеств, медицинский психолог несет еще и определенную степень ответственности за протекание, качество и результаты психодиагностического и психотерапевтического процессов. Овладение основами профес-

© Т. Тамакова, 2012

сиональных знаний и практических навыков зависит не столько от базового уровня развития способностей студента, сколько от осмысления профессионального самоопределения, формирования профессиональной идентичности и профессионального самосознания. Но недостаточно сформировать идентичность – нужно ее подготовить к изменениям, повысить ее адаптивность к изменчивым социально-экономическим условиям.

Возникла гипотеза, что развитие и повышение адаптивности профессиональной идентичности медицинского психолога будет создавать условия для повышения осознанности в профессиональной деятельности и способствовать профилактике эмоционального выгорания.

Цель статьи: теоретический анализ условий развития профессиональной идентичности медицинских психологов и рассмотрение методов, способствующих профилактике эмоционального выгорания.

Профессиональная идентичность является одним из ведущих критериев становления профессионала. Это определенное состояние личности, которое человек сам задает и к которому стремится. Профессионализм специалиста тесно связан с его отношением к себе как профессионалу, к профессиональной деятельности как форме самореализации, утверждения ценностей и традиций профессионального сообщества в целом. Осознавая необходимость формирования профессиональной идентичности, специалист сам решает, в какой степени следует принимать определенную форму деятельности и поведения, профессионального взаимодействия и себя в роли профессионала. Идентичными могут считаться только профессионалы, которым присущ преобразующий психологический потенциал [3, с. 123–130].

Профессиональная идентичность присуща только той категории людей, у которых стержневой основой идентификации является профессиональная деятельность; она выступает как фактор их психологического благополучия. Личностное и профессиональное очень тесно связаны, особенно у представителей «помогающих» профессий: «личностное пространство шире профессионального, личностное лежит в основе профессионального, личностное определяет начало, ход и завершение профессионального» [4]. Средством познания другого человека, оказания ему помощи является личность специалиста, что предполагает высокую степень ответственности за результаты своих действий, а также предъявляет высокие требования к развитию личности, профессиональному мировоззрению и самосознанию. Для социально зрелой личности характерна развитая способность адаптироваться к разнообразным условиям. Эта способность опирается на достаточно устойчивое и адекватное знание о себе, что дает возможность постоянно сопоставлять свои реальные возможности с требованиями ситуации, соотносить свое поведение с ожиданиями других людей. Самосознание – это целостный процесс, предполагающий самопознание, эмоционально-ценностное отношение к себе и саморегуляцию своего

поведения. Профессиональное самосознание является одной из составляющих самосознания личности.

Профессии психолога и врача предусматривают частый контакт с чужой душевной и физической болью, сопровождаются психоэмоциональными нагрузками, что, в свою очередь, может привести к синдрому профессионального выгорания. Ничто не является для человека такой мощной нагрузкой как другой человек. Профессиональный стресс – многомерный феномен, который выражается в физиологических и психических реакциях на сложную рабочую ситуацию. Сама профессиональная деятельность специалистов в области помощи другим предполагает эмоциональную насыщенность и достаточно высокую долю факторов, вызывающих стресс. Выгорание наступает, когда деятельность не наполнена смыслом, не имеет отдачи, компенсации за потраченные усилия.

Исследования показывают, что синдром выгорания начинает формироваться уже у студентов-медиков старших курсов [5, с. 26]. Кроме того, выгорание связано с условиями развития личности специалиста. Исследователи определяют основные факторы, которые играют значительную роль в эмоциональном выгорании: социальный фактор, личностный фактор и фактор среды (места работы). И если в начале наблюдается высокая позитивная установка на выполнение профессиональной деятельности, которая является главной ценностью и смыслом жизни человека, то в случае разногласий между собственным вкладом и полученным вознаграждением появляются первые симптомы выгорания. Потом человек понимает, что работа поглощает его полностью и он пренебрегает собственными интересами. На следующем этапе человек сомневается в эффективности своей работы, опровергает ее ценность, и, в конце концов, последняя стадия приводит в действие защитные механизмы для того, чтобы помочь справиться с профессиональными нагрузками. Наблюдаем такую тенденцию: слишком сильная зависимость от работы приводит к полному отчаянию.

Было проведено исследование особенностей взаимосвязи психологических характеристик профессиональной деятельности и сформированности синдрома эмоционального выгорания у врачей. Анализ полученных результатов позволил выявить, что симптомы эмоционального выгорания указывают на характерные черты длительного стресса и психические перегрузки, которые могут привести к полной дезинтеграции различных психических сфер и, прежде всего, эмоциональной. Высокие показатели синдрома эмоционального выгорания характерны для тех врачей, у которых фиксируется низкий уровень сформированности профессионального мастерства [6].

Таким образом, эмоциональное выгорание является формой профессиональной деформации личности. К внешним условиям, провоцирующим выгорание, относятся: хронически напряженная психо-

эмоциональная деятельность, дестабилизирующая организация деятельности, повышенная ответственность за выполняемые функции, неблагополучная психологическая атмосфера профессиональной деятельности, психологически сложный контингент, с которым имеет дело профессионал. Внутренними факторами являются эмоциональная ригидность, интенсивное восприятие и переживание обстоятельств профессиональной деятельности, слабая мотивация эмоциональной отдачи в профессиональной деятельности, нравственные дефекты и дезориентация личности.

Здесь уместно вспомнить феномен профессиональной маргинальности, который проявляется в потере профессиональной идентичности, равнодушии к профессиональным нормам, обязанностям, подменой профессиональных ценностей [3, с. 123–130]. Типичные психологические особенности поведения таких лиц: деперсонализация, конфликтность, невротизм, ролевая неопределенность и т. д. Профессиональный маргинал – это ментальная непринадлежность к определенной профессии. Он действует не на грани профессионального поля, а внутри его, и поэтому становится социально опасным, поскольку не может быть нейтрального психолога, нейтрального учителя или врача. При внешней формальной принадлежности человека к профессии, существует ее внутреннее неприятие. Это становится причиной внутреннего конфликта, нарушает контакт с реальностью, снижает самооценку личности, становится причиной конфликтности с окружающими.

Профессиональная маргинальность характерна для профессии психолога, особенно в условиях медицинского учреждения. Поскольку это относительно молодая профессия, еще не определены критерии профессиональной компетентности, содержание работы не всегда структурировано. Медицина, несмотря на исследования и развитие, достаточно догматичная отрасль, в которой иметь собственное мнение не всегда уместно, решения основаны на опыте поколений специалистов. Поэтому, у психолога, при условии неопределенности содержания деятельности и огромного выбора форм и методов работы, недостаточно пространства для развития профессионального самосознания и идентичности, что приводит к растерянности, профессиональному выгоранию, маргинальности, стагнации профессиональных обязанностей.

Рассуждения о профессиональной идентичности, эмоциональном выгорании и маргинальности привлекли наше внимание к изучению особенностей профессиональной идентичности будущих психологов, обучающихся в различных вузах. Были выявлены некоторые ее особенности, которые обусловливают необходимость профилактики эмоционального выгорания будущих психологов и предполагают использование современных методов обучения [7].

Исследователи, занимающиеся вопросами развития специалистов, в частности медицинских психологов, разработали модель становления профессиональной идентичности будущего медицинского психолога [8]. В соответствии с этой моделью предпосылками формирования профессиональной идентичности выступают личностные качества и опыт, мотивация выбора и овладения профессией, качество и содержание образования. Это обусловливает социальный контекст, что предусматривает целенаправленные и нецеленаправленные влияния.

Пути, способы и условия формирования профессиональной идентичности включают: приобретение профессионального опыта, личностное развитие, социальную поддержку, профессиональные испытания, доброжелательно-конкурентную среду, рефлексию, взаимодействие и обратную связь, наличие примера для подражания, действенность которых обеспечивается системностью и взаимосвязью. Частично они создаются во время традиционного обучения, реализуются в процессе саморазвития личности и в процессе специально организованного профессионально ориентированного обучения. Профессиональный опыт на разных этапах жизнедеятельности является и результатом, и методом развития личности.

Некоторые исследователи указывают на необходимость насыщения учебного плана подготовки специалистов целенаправленными методами, которые будут способствовать оптимизации становления профессиональной идентичности, разворачиванию и интегрированию структур профессионального самосознания [там же].

Актуальными становятся проблемы перехода от традиционной модели медицинского образования, в котором преимущество имели информационно-накопительные принципы, к личностно-ориентированной, которая формирует у врача способность к решению нестереотипных профессиональных заданий, творческому мышлению [9]. Большинство ведущих русских и украинских психологов и педагогов указывают на целесообразность использования активных форм и методов обучения в практике подготовки специалистов, среди которых значительное место отводится тренинговым технологиям. Ценность профессионально-ориентированных тренинговых занятий состоит в возможности преодоления ограничений, которые присущи традиционным методам профессионального обучения. Преимущества тренинговых технологий, как активных методов профессионального и личностного развития будущих специалистов, позволяют судить об эффективности их использования в процессе формирования профессиональной компетентности студентов-медиков [там же].

Хотелось бы еще остановиться не только на тренинговых формах, как методах современного обучения специалистов, но и на их содержании, в частности, арт- и телесно-ориентированных методах развития самосознания и профессиональной компетентности, профилак-

тики эмоционального выгорания представителей помогающих профессий [10; 11].

На сегодняшний день арт-терапия, учитывающая в равной степени достижения научной мысли и опыт искусства, интеллект человека и его чувства, рефлексию и деятельность, позволяет создать оптимальные условия для перехода самосознания личности специалиста на высокий уровень психического развития. Она мобилизует психические резервы личности и развертывание сознательной, целенаправленной деятельности по преобразованию своей духовной и профессиональной сферы.

Арт-терапия является основным методом работы и исцеления с помощью творчества, который широко применяется за рубежом не только в клинической психотерапии, психиатрии и психосоматических больницах, но и в социальной сфере, образовании, педагогике. Арт-терапия практически не имеет ограничений в использовании и противопоказаний.

Арт-терапия представляет собой инструмент для исследования и гармонизации тех сторон внутреннего мира человека, для выражения которых слова не всегда уместны и имеет значительные преимущества по сравнению с вербальными формами социальной работы. Арт-терапия обращается к внутренним, самоисцеляющим ресурсам человека, позволяет расширить и изменить спектр паттернов поведения, примерить на себя и освоить новые роли, в наибольшей степени соответствует внутренним потребностям личности и задачам профессионального развития в частности [12].

Телесно-ориентированный подход привлекает возможностью непосредственной коммуникации с подсознанием с помощью языка тела и контроля эмоций через воздействие на их телесное выражение. Важным достоинством сомато-центрированной психотерапии является широкое разнообразие техник, многие из которых доступны и могут быть освоены не только психологами и психотерапевтами, но и использованы в качестве инструмента личностного роста и саморегуляции [13].

Тело – самый первый и самый правдивый инструмент, который сопровождает нас в жизни. Изначально все наши импульсы, желания и устремления рождаются в теле, и только потом переходят на уровень осознания. Насколько хорошо мы знаем, любим и понимаем свое тело, настолько тело отвечает нам взаимностью. Знание основных механизмов взаимосвязи тела и психики лежит в основе профилактики и коррекции «эмоционального выгорания» для работников помогающих профессий (медиков, учителей, социальных работников и др.).

Выводы. Проблема развития профессиональной идентичности медицинских психологов вызывает значительный интерес и занимает достаточно много места в исследованиях современных психологов и педагогов. И все-таки не все аспекты этой проблематики достаточно свещены. Представляет интерес исследование динамики формирова-

ния профессиональной идентичности медицинских психологов на протяжении всего периода обучения студентов. Также необходимо исследование состояния профессиональной идентичности и уровня сформированности синдрома эмоционального выгорания у выпускников, которые уже имеют определенный опыт непосредственной работы в лечебных учреждениях. Актуальной является разработка мероприятий по развитию самосознания, самовосприятия, профессиональной идентичности медицинских психологов, а также коррекции и профилактике синдрома эмоционального выгорания.

Литература

1. *Тамакова Т. А.* Феномен синдрому емоційного вигорання як наслідок професійної діяльності лікарів / Тамакова Т. А., Лазуренко О. А. // Психологічні проблеми збереження репродуктивного здоров'я : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Коло, 2005. – С. 286–290.
2. Державний стандарт вищої освіти України. Освітньо-професійна характеристика спеціаліста за спеціальністю 7.110110. – «Медична психологія» напрямку підготовки 6.1101 «Медицина». Офіційне видання. – К., 2001.
3. *Ложкін Г. В.* Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Ложкін Г. В., Волянюк Н. Ю. // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – С. 123–130.
4. *Маркова А. К.* Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
5. *Юрьева Л. Н.* Профессиональное выгорание у медицинских работников: формирование, профилактика, коррекция / Л. Н. Юрьева. – К. : Сфера, 2004. – 272 с.
6. *Лазуренко О. О.* Психологічні особливості синдрому емоційного вигорання у медичних працівників / Лазуренко О. О., Тамакова Т. А. // Матеріали IV навчально-методичного семінару «Теоретичні та методичні засади практичної психології: проблеми психічного вигорання». – Ялта : Визави, 2007. – С. 46–54.
7. *Вознесенська О. Л.* Професійна ідентичність майбутніх психологів (на прикладі студентів різних ВНЗ) / Вознесенська О. Л., Тамакова Т. А. // Психологічні перспективи. – К. : Міленіум, 2009. – Спец. випуск. – С. 54–62.
8. *Борисюк А. С.* Соціально-психологічна модель становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога / Борисюк А. С. // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19–20 квітня 2010 року). –К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. – Т. III. – С. 40–43.
9. *Зінзюк Л. А.* Тренінгові технології як ефективний метод формування особистості компетентного фахівця з медицини / Зінзюк Л. А. // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19–20 квітня 2010 року). –К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. – Т. III. – С. 68–70.
10. *Шишкова А.* Арт-терапевтична методика «Емблема трудової діяльності» як метод роботи з синдромом емоційного вигорання педагогічного колективу / Шишкова А. // Простір арт-терапії: зб. наук. статей. / УМО, ГО

«Арт-терапевтична асоціація». – К. : Золоті Ворота, 2010. – Вип. 2 (8). – С. 97–109.
11. *Плетка О.* Образ професії в уявленнях фахівців соціальної сфери / Плетка О. // Простір арт-терапії : зб. наук. статей. / УМО, ГО «Арт-терапевтична асоціація». – К. : Золоті Ворота, 2010. – Вип. 1 (7). – С. 57–61.
12. *Тамакова Т.* Усвідомлення професійної ідентичності студентами-медиками (за допомогою арт-терапії) / Тамакова Т. // Простір арт-терапії: зб. наук. статей. / УМО АПН України, ГО «Арт-терапевтична асоціація». – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 2 (4). – С. 58–64.
13. *Сандомирский М. Е.* Психосоматика и телесная психотерапия: Практическое руководство / Сандомирский М. Е. – М. : Независимая фирма «Класс», 2007. – 592 с.

Вікторія Фокіна

ПОЛІТИЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ «ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЛЮДИНИ»

Проблема. У зв'язку з нагальною необхідністю самовизначення етнонаціональних спільнот у глобалізованому світі актуалізується міждисциплінарне дослідницьке поле політико-психологічного вивчення ментальної специфіки «єдиного європейського дому» як основи громадянського суспільства в країнах старих демократій. Вищезазначений ракурс дослідження є практично значущим у контексті своєрідності української політичної ментальності та її взаємодії з ментальним простором європейських націй.

Мета статті: розкриття специфіки політичної ментальності європейців на основі світоглядних настанов, які сформувалися в історичному, релігійному та підприємницькому контекстах.

Наше сьогодення позначено послідовним і наполегливим пошуком різними суб'єктами власної ідеології. Цей пошук випливає зі здорового інстинкту виробити і підтримати в гармонійному стані життєздатність певного соціального, економічного чи будь-якого іншого утворення. Іншими словами, наявність природно створеної чи, радше, розпізнаваної ідеології дає змогу за мінімуму ресурсів забезпечити максимальну ефективність, тоді як штучно нав'язана ідеологія або її повна відсутність девальвують який завгодно перспективний ресурс через невкоріненість у ментальності [1, с. 353]. Саме тому ми розглянемо етнопсихологічні та соціокультурні підстави формування політичної ментальності європейської людини, проводячи таким чином єдину лінію «політична ментальність – ідеологія», що може стати певним орієнтиром на шляху України до європейської спільноти. Звернімося до історичного контексту світо-

© В. Фокіна, 2012

глядної специфіки «європейської людини». З давніх часів культура Європи надає великого суспільного значення особистісному духовно-діяльному началу людини. Воно є внутрішньою якістю, але разом з тим виступає змістом та формою організації самостійного життя індивіда. Саме в ньому людина проявляє свою суб'єктну сутність. Загалом це особистісне духовно-діяльне начало стає європейською мірою ставлення людини до себе. На думку Л. М. Баткіна, філософсько-психологічні вчення, що розвивались у культурі Європи, сприяли формуванню «гуманітарного європеїзму» [2]. Отже, яскравою особливістю європейської культури є постійне звернення до проблем духу, інтелекту, акцентування взаємодії суспільства та індивідуальності, а також спроби зв'язати їх у цілісну систему світосприйняття.

Цю думку послідовно висловлювали в різні історичні періоди європейські мислителі: Дж. Локк, І. Бентам, Дж.-Ст. Міль, Б. Констант, А. де Токвіль, І. Кант, В. фон Гумбольдт, Е. Гуссерль та ін. Е. Гуссерль підкреслював, що на шляху до формування цілісної системи світосприйняття європейська культура породжувала «безкінечні ідеї», що направляли суспільне життя та індивідуальну волю особистості до цілісності [3]. Серед найбільш значущих для європейської ментальності ідей традиційно називають: ідею приватної власності, що уможливлює особистісну свободу та самореалізацію, особливо у підприємницькій справі, гармонізує співвідношення матеріального і духовного багатства особистості; ідею набожності на фоні прагнення до особистого успіху; ідею індивідуалізму (вищої цінності індивідуального начала в людині, порівняно з груповим, колективним). Враховуючи європейські орієнтації українського соціуму, розглянемо детальніше змістове наповнення зазначених вище світоглядних настанов.

Ідея приватної власності. До середини XIII століття в суспільній свідомості Заходу, зокрема в релігійній ідеології, панівною ідеєю власності було кредо Августина, у поглядах якого виразно простежується ідеологія патристики, згідно з якою багатство псує людину і фактично перекриває їй шлях до спасіння. Більш детальне цей підхід розгортається в трактаті Клемента Олександрійського «Чи може спастися багатий?». Однак з розвитком міст, торгівлі та грошового обігу фінансова діяльність починає відігравати все помітнішу роль в середньовічній економіці. На противагу ідеям патристики з'являються перші паростки іншого, буржуазного, розуміння багатства, приватної власності і грошей, і виростають вони, що симптоматично, у богословському середовищі.

Видатний теолог Ф. Аквінський хоча й виводить приватну власність із вічного, тобто божественного права, але він уже трактує багатство як своєрідну форму прояву довіри Бога до людей, що володіють матеріальними цінностями. У цьому філософія Аквінського певною мірою знаменує трансформацію мислення пересічного європейця, спричинену практикою дрібного товарного виробництва, яке потребує

рахунку і розрахунку, вимагає енергійності та ініціативності. Таким чином, церква «долає» практичний розум і «світське начало» шляхом їх визнання. Отже, держава, багатство і особа освячуються як цінності лише за умови підпорядкування теології.

У цих умовах поволі «складався новий спосіб мислення, властивий ранньому західному капіталізму, який згодом постав як сукупність правил та навичок жити набожно й збагачуватися водночас. То була своєрідна ризикована гра: ключові слова торговельної мови «фортуна», «розважливість», «обережність», «забезпеченість» встановлювали межі ризику, від якого слід себе вбезпечити. «Купець берегтиме свої гроші, розраховуватиме витрати згідно з доходами, вклади – згідно з прибутками від них» [4]. Після таких змін у масовій свідомості «весь апарат примусу католицької церкви і всі хитромудрі і далекоглядні наміри його політиків не змогли зупинити переможного поступу Реформації...» [5]. Її відлуння відчувалося в буденній європейській свідомості. У першій половині XV століття італійський мислитель і громадський діяч Л. Альберті пише трактат «Про сім'ю», де яскраво виявляється настанова на оцінку праці як життєвого покликання, на бережливе ведення господарства, торгівлі і промислових справ, на бухгалтерський облік [4]. Уже в XVI столітті в католицизмі настанова на матеріальну бідність була замінена на іншу – «бідності духу», під якою розуміється духовна свобода від нажитого багатства. Дуже чітко висловив зазначений підхід Франциск Сальський, який стверджував: бідний (чистий) духом той, чия душа не поглинута думками про багатство, можна мати багатство вдома або в гаманці, але не можна тримати його в серці. «Бути в житті багатим і в той же час бідним, якщо мова йде про душевну схильність, – пише він, – велике щастя для християнина, оскільки в такому разі він володіє у цьому світі багатством, а в тому – заслугою бідності» [6, с. 392].

Слід додати, що протестантська аскеза додала до традиційної католицької аскези ідею соціальної цінності праці як покликання і, таким чином, дала додаткову можливість успішному підприємцю повірити у божественну прихильність до себе. На відміну від католицького, протестантський Бог вимагав від своїх обранців не окремих добрих справ, а методичної і послідовної життєвої поведінки, доведеної до системи [7]. Звідси випливає спонтанний розвиток таких рис характеру європейця як меркантильність, педантичність, практичність, але й чітка самоорганізація, залізна дисципліна, поміркованість. Багатство, здобуте підприємництвом, сприймається не тільки як особиста втіха, а виступає доказом правильно і сумлінно виконаного обов'язку перед Богом і суспільством. Такий підхід до оцінки земних справ був властивий Лютеру і Кальвіну, які розмірковували ще більш радикально, проголошуючи, що праця священників і монахів, хоч би скільки праведною вона не була, в очах Бога не відрізняється від праці простого се-

лянина, що вирощує хліб, або ретельної праці жінки, яка веде домашнє господарство. Тут ми вбачаємо передумови розвитку цінностей громадянського суспільства, що є невід'ємною складовою сучасної західноєвропейської ментальності.

Ідея набожності на фоні прагнення до особистого успіху. Смислові контексти ідеї приватної власності тісно переплетені з настановою на особистий успіх. Етика протестантизму санкціонує таким чином ті засоби організації підприємницької діяльності, які призводять до успіху, а саме «гроші» і «час». Це, зрештою сприяє введенню в особистісну взаємодію в малих групах кількісних оцінок. В «Порадах молодому торговцю» Б. Франклін писав: «Пам'ятайте, що час – це гроші». Перерахунок часу на гроші мав принципове значення для подальшої еволюції буржуазного суспільства. Але, оскільки в даному випадку і час, і весь смисл людського буття оцінюється через кількість набутих або втрачених речей, виникає реальна загроза переходу зі стану «бути» до стану «володіти» за Е. Фромом. Але чи така настанова може бути соціальним стандартом для всіх? Те, що в буржуазному суспільстві людські чесноти безпосередньо пов'язані з багатством («порожньому мішку нелегко стояти прямо» – писав Б. Франклін) ще не означає, що вони не можуть існувати окремо, а тим паче, що одне породжує інше. І наповненому доларами мішку стояти прямо так само нелегко, як і порожньому.

На наш погляд, розвиток цієї думки потребує окремого дослідження. Зрештою настанова на досягнення успіху, примноження багатства поступово сприяла втраті зв'язку з вихідними релігійними цінностями і призвела до духовної кризи, через підпорядкування єдиній меті – наживі. «Сьогодні, – писав на початку XX століття М. Вебер, – прагнення до збагачення, позбавлене свого релігійно-етичного змісту, набирає обертів там, де воно досягає своєї найбільшої свободи – а саме у США, набуває характеру нестримної пристрасті, часом близької до спортивної» [7]. Релігійність стала суто зовнішнім атрибутом успішності. Слід констатувати, що безпосередньо пов'язуючи, а часто і ототожнюючи доброчинність з багатством, західна ментальність практично ліквідувала протиставлення аристократичного (шляхетного) начала економічній вигоді. Перше було чітко позначене ще в епоху античності, зокрема Платоном: ідеальне начало протистоїть практичному розсудку і оголеній економічній доцільності.

Тож, як показала подальша історія розвитку західної цивілізації, економічна ефективність сама по собі аж ніяк не гарантує морально-гуманістичного прогресу: оптимального поєднання багатства і доброчинності так і не вдалося досягти. Чіткою формою вияву цієї протилежності в індивідуальній свідомості і поведінці західної людини є наявність двох різновидів моралі: однієї (безжальної та жорстокої) в бізнесі та іншої (співчутливої й доброзичливої) в побутово-сімейній сфері. Як

слушно зауважував М. Вебер, життєздатність економічного раціоналізму залежить в першу чергу від здатності людей до практично-раціонального способу існування. Мабуть тому успіхи капіталізму зумовлені певними рисами західноєвропейського менталітету і не можуть бути успішно перенесені на інший культурний ґрунт без соціально-психологічних перетворень.

Ідея новоєвропейського індивідуалізму. І конституції, і цивільне право, і морально-етичні норми – особливо в протестантській етиці – спрямовані на забезпечення прав і свобод індивіду насамперед в сфері вільного підприємництва. Свобода осягається в європейській ментальності перш за все як свобода і незалежність в економічному житті, хоча, зрозуміло, не вичерпується ним. Позитивною оцінкою підприємницької діяльності пронизана і вся художня культура Нового часу. Творчість більшості митців епохи становлення і зміцнення буржуазного суспільства є величальною діловому і активному європейському Робінзону. Вся історія розвитку західноєвропейського суспільства, як слушно зауважує В. Шевченко, є історія спільноти, яка «з самого початку вище всього ставить свободу індивіда як приватного власника» [8, с. 21]. Отож, протестантська етика сприяла формуванню і ствердженню, крім раціонально спланованого способу життя і діяльності, ще однієї ментальної риси західноєвропейської людини – новоєвропейського індивідуалізму – індивідуалізму нового типу. Це проявляється і в релігійному житті. Адже протестантська релігія «рішуче стверджує світ і особу». Її віра – це особисті переконання, її Бог – це особистий повелитель і отець, її вище одкровення – особа Христа, єдиний авторитет – особа релігійного генія, мета спасіння – особиста милість Бога, громадський культ – об’єднання особистостей для спілкування з Богом» [9, с. 337.].

Можна погодитися з тим, що формуванню особистої відповідальності людини за свої вчинки, а отже, індивідуалізації її поведінки, сприяв закладений в основі християнства догмат про особисту відповідальність людини перед Всевишнім. Протестантизм надав індивідуалізму нових відтінків у порівнянні з католицизмом. У католицькій вірі стосунки індивіда з Богом є не прямими, а опосередковуються третьою особою (патером). Спасіння окремої людини залежить також від її належності до певного релігійного інституту (церкви), тобто у своїй суті має в значній мірі колективний характер. Протестантизм усуває опосередковуючі ланки між індивідом і Всевишнім і тим самим покладає відповідальність за вчинки віруючого виключно на нього. «Кожна людина сама повинна нести свій хрест», – це є основною установкою протестантської релігії. Таким чином, протестантизм сприяє розширенню меж індивідуальної свободи, послаблює внутрішню залежність людини від спільноти. Відзначаючи цю спрямованість протестантизму, протоієрей С. Булгаков з осудом писав: «Протестантизм є релігією відокремленої, заледенілої

людської особистості, котра намагається знайти своє обґрунтування у собі і тільки у собі і хоче для себе стати Церквою» [10].

Однією з найістотніших ознак західноєвропейського індивідуалізму є його спрямованість на перетворення зовнішнього світу; це – екстравертний індивідуалізм. «Внутрішні відчуття та інтуїція є оманливими і не можуть служити підтвердженням обраності людини, віра індивіда у спасіння підтверджуэться у зовнішньому світі, у об'єктивно-практичних проявах» [7, с. 128]. Така духовна настанова освятила «земні» потреби людини, надала їм величі і тим самим значно підсилила їх мотиваційну функцію. Якщо католицизм розглядає необхідність працювати як спокуту за першородний гріх, як своєрідне покарання, то протестантизм вбачає у праці одну з найважливіших життєвих цінностей, святий обов'язок перед Богом, суспільством і, зрештою, перед самим собою. Лінощі, небажання працювати є симптомами відсутності Божої благодаті. Разом з тим трудовий ентузіазм пов'язаний тільки з тими справами, які приносять прибуток.

Таким чином поступово формується та закріплюється тип утилітарно-прагматичної свідомості. Дуже опукло цю настанову на пріоритети у трудовій діяльності висловив видатний американський винахідник Т. Едісон: «Я не вчений, – заявляв він, – я винахідник. Фарадей був вченим, оскільки працював не заради грошей. Кажуть, що йому не вистачало на це часу. А я роблю це. Я міряю все згідно з мірками срібного долара. Коли щось не підходить під цей стандарт, то я знаю, що воно нічого не варте» [8]. Американський соціолог М. Паренті так характеризує масову свідомість американця XX століття: «Індивідуалізм по-американськи полягає в тому, що потрібно отримати все, що можливо для себе і не обтяжуватись турботами про чужі проблеми. Таку позицію, яку в деяких суспільствах вважають нелюдською, в нашому схвально називають «амбіцією» і ставляться до неї як до соціальної цінності» [11].

Цю тенденцію західної цивілізації до витіснення ціннісно-духовних мотивів діяльності прагматичними настановами, завдяки чому вже не вірять ні в які цінності, висвітлювало багато дослідників, починаючи з М. Вебера. На його думку, домінування «технічної» (прагматичної) раціоналізації було однією з підстав, які спричинили духовну кризу в західній культурі. Її сутність полягає в тому, що прагнення до володіння ніколи не може бути повністю задоволеним. І, таким чином, людина не відчуває себе вільною від зовнішньої предметності, вона лише ланка у процесі обернення капіталів [7]. Задля гармонізації цього небезпечного стану західний дослідник Т. Розак пропонує на місце цінностей економічної ефективності і високого рівня життя, першість яких характерна для культури індустріального суспільства, поставити цінність індивідуальності. Праця повинна перетворитися із засобу «мати» в засіб «бути» – у сферу самовияву і реалізації індивіду-

альних здібностей. Таким чином, настанова на досягнення економічного, матеріального благополуччя, володіння предметно-речовими цінностями поступово втрачає свою пріоритетність у свідомості людини сучасного західного суспільства. Філософія накопичення, яку сформували видатні лідери Америки і Європи, викликає сьогодні у культурно розвинених людей гостре почуття особистої невдоволеності [12]. Своєрідність цього процесу в західному менталітеті виявилася в тому, що традиційні цінності та смисли поволі розмиваються, а нові тільки-но формуються, унаслідок чого в суспільстві виникає екзистенційний вакуум, що, до речі, поглиблюється сучасною економічною кризою. Дослідження американських соціологів і політологів свідчать, що покоління людей, які народилися й виросли в період матеріальних нестатків, у своїй більшості надає перевагу матеріальним цінностям, тоді як покоління, яке зростало в повоєнні десятиріччя, орієнтується значною мірою на постматеріальні цінності.

Висновки. Специфіка політичної ментальності європейців з огляду на світоглядні настанови, які сформувалися в історичному, релігійному та підприємницькому контекстах, виявляється в таких рисах: вплив протестантської етики, розуміння історичного процесу як лінійного прогресу, ідея приватної власності, ідея набожності, ідея індивідуалізму, спрямованість на перетворення зовнішнього світу. Завдяки цьому поступово формувався та закріплювався тип утилітарно-прагматичної свідомості.

Означена тенденція західної цивілізації до витіснення ціннісно-духовних мотивів діяльності прагматичними настановами, а також домінування «технічної» (прагматичної) раціоналізації, ймовірно, спричинили духовну кризу в західній культурі. Її сутність полягає в тому, що прагнення до володіння ніколи не може бути повністю задоволеним. І, таким чином, людина не відчуває себе вільною від зовнішньої предметності, вона лише ланка в процесі руху капіталів. У сьогоднішніх соціально-політичних умовах у країнах Заходу розмивається традиційна настанова індивіда на досягнення економічного успіху. Але в індивідуальній свідомості і поведінці західної людини присутні альтернативні моральні настанови. Одна – «безжалісна та жорстока» – в бізнесі, інша – «співчутлива й доброзичлива» – у побутово-сімейній сфері.

Без сумніву, основоположна для європейської культури філософська концепція свободи індивідуальності історично перетворилася на органічну необхідність, а відтак і право свободи цілих держав і націй. Європа і сьогодні залишається простором старих демократій, де поняття закону та громадянських свобод є недоторканними. Зазначені ідеали закорінені також у ментальності та політичній культурі українців. М. Костомаров, В. Липинський, Д. Чижевський, М. Драгоманов та інші діячі української культури підкреслювали такі конструктивні риси української ментальності, які, до речі, відбилися і в її політичній

культурі. Серед них слід назвати світоглядну толерантність, традиційний демократизм, розвинену історичну пам'ять та культурні традиції, ринкові настанови, хазяйновитість та навички розпоряджання власністю.

На сьогодні особливої гостроти набуває проблема становлення справжньої української національної еліти. З-поміж багатьох наслідків нинішнього кризового стану слід підкреслити несформованість новітньої української національної ідеї та політичної ментальності. Як у західноєвропейській так і в українській ментальності визнається значущість соціокультурних особливостей взаємодії в малих групах для формування державного устрою. Звісно, національний тип політичної ментальності відповідає традиціям і особливостям певної культури. Однак навіть у культурі відносно «чистого» національного типу внутрішні політичні цінності, настанови досить неоднорідні.

Література

1. Основи фрактальної психології: Проект психоекологічного оновлення / за ред. О. А. Донченко. – К. : Міленіум, 2006. – 472 с.
2. *Баткин Л. М.* Европейский человек наедине с собой: очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания / Баткин Л. М. – М. : РГГУ, 2000. – 509 с.
3. *Гуссерль Э.* Кризис европейского человечества и философия / Гуссерль Э. // Культурология. XX век. Антология. – М. : Юрист, 1995. – С. 295–330 с.
4. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм у XV–XVIII ст. / Бродель Ф.– К. : Наукова думка, 1995. – Т. 1. – 291 с.
5. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. Введение в социальную философию / Франк С. Л. – М. : Наука, 1992. – 275 с.
6. *Лотман Ю. М.* Несколько мыслей о типологии культур / Лотман Ю. М. // Языки культуры и проблемы переводимости. – М. : Гнозис, 1987. – С. 3–11.
7. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М. – К. : Наукова думка, 1994. – 257 с.
8. *Старовойт І. С.* Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності: філософсько-історичний аналіз / Старовойт І. С. – К., Тернопіль : Танг, 1997. – 256 с.
9. *Хейлер Ф.* Религиозно-историческое значение Лютера / Хейлер Ф. – М. : Мысль, 2005. – 387 с.
10. *Булгаков С. Н* Очерки учения о церкви / Булгаков С. Н. // Путь. Орган русской религиозной мысли. – М. : Информ-Прогресс, 1992. – С. 40–58.
11. *Паренти М.* Демократия для немногих / Паренти М. – М. : Наука, 1990. – 305 с.
12. *Рьюз М.* Наука и религия: по-прежнему война? / Рьюз М. // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 90–102.

Артур Акопян

ДИСПОЗИЦІЯ МАЛИХ ГРУП У СТРУКТУРІ КЛУБНОЇ СУБКУЛЬТУРИ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКЛАДІВ РОЗВАЖАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ)

Проблема. На сьогоднішній день увагу соціальних психологів привертає таке явище, як клубна субкультура та динаміка цінностей індивідів, інтегрованих у неї. Субкультура – це соціальне угруповання, об'єднане тим, що кожний з її представників відносить себе до неї (тобто ідентифікує себе з нею). Субкультури виникають навколо певного центру або ініціатора, які позиціонують певні нововведення в певній сфері та формують цілісну картину світу, ставлення до нього.

Поняття субкультури як групи людей меншості, що обирають стиль і цінності, яким віддають перевагу, увів американський соціолог Девід Райзмен. Більш ретельний аналіз явищ і понять субкультури провів Дік Хебдидж у своїй книзі «Субкультура: значення стилю». На його думку, субкультури залучають людей зі схожими смаками, яких не задовольняють загальноприйняті стандарти й цінності. Француз Мішель Мафессолі у своїх працях використовував поняття «міські племена» для позначення молодіжних субкультур. У СРСР для позначення членів молодіжних субкультур використовувався термін «неформальні об'єднання молоді», звідси жаргонне слово «неформали» [1].

Люди, ідентифікуючи себе з певною субкультурою, можуть формувати групи безпосереднього спілкування, що й відбувається у випадку клубної субкультури. Для позначення субкультурного співтовариства в такому випадку використовується жаргонне слово «тусовка» (версії походження слова: у класичній термінології вислови «перетасувати карти», «спасувати, тасувати колоду» походять від французького дієслова «tasser» в одному з його значень). Поняття «тусовка» ґрунтується на протиріччі – це об'єднання людей, спрямованих швидше на індивідуальне самоствердження, ніж на консолідацію.

Метою статті є дослідження феномена «тусовок» як об'єднання людей, які відвідують клубні заклади розважального характеру.

Розважальні заклади характеру є немовби «живильною» базою, місцем для втілення тусовок. Що більша тусовка, то більший ареал вона покриває. Можлива мала маргінальна тусовка (звичайно її чисельність вимірюється порядком сотень людей) – вона базується в одно-

© А. Акопян, 2012

му закладі розважального характеру, де й проходить увесь її життєвий цикл. Можлива більша тусовка (як правило, її чисельність виміряється порядком багатьох тисяч людей) – вона може охоплювати великий ареал, що включає в себе декілька, а то й десятки закладів, але, природно, зі своїми пріоритетами.

Наведемо ряд основних характеристик, які є необхідними для розуміння динамічних процесів у тусовці.

Ємність тусовки – визначається місцем проведення й форматом самого заходу. Розрізняють критичний мінімум, комфортну місткість і критичний максимум.

Статус тусовки – це інтегральний соціальний статус людей, що формують «тусовку». Є певні категорії людей, які не можуть змішуватися. Звичайно, контроль над статусом досягається за допомогою функції «face control» (механізм, який використовується організаторами заходів для допущення до них осіб, що відповідають очікуванням референтної групи).

Формат тусовок – характеристика, яка відповідає за форму й спрямованість розваг. Визначається залежно від ініціатора заходу.

Найчастіше розрізняють дві форми, що включають такі підвиди:

а) клубні тусовки – стихійне формування групи, але із заздалегідь відомою цільовою аудиторією. Обов'язково мають зовнішнє позиціонування й ініціатора. Концерти, фестивалі, клубні вечірки й будь-які заходи, які мають відкритий, з певними правилами, вхід. Індивіди, що належать до цієї групи, ідентичні за окремими характеристиками, але у своїй масі не знайомі один з одним в іншому, «соціальному» житті;

б) корпоративні тусовки – формуються із заздалегідь запрошених людей. Торжества, ювілеї, весілля, прийоми, конференції – будь-які заходи, де присутні визначаються заздалегідь; мають внутрішню причину, що виходить від самих людей або внутрішнього ініціатора. Як правило, у такій групі більшість індивідів знайомі один з одним в іншому, «соціальному» житті [2; 3].

На основі зазначених параметрів у порядку загальної моделі ми класифікували «тусовки» за двома основними факторами:

– «соціальний статус» – показує ступінь формального впливу індивіда в суспільстві, його фінансові можливості та ін.;
– «ступінь прогресивності» – показує, наскільки окремий індивід інтегрований у тусовку, «просунення», неформальний вплив у тусовці.

Сукупний вплив цих факторів схематично можна зобразити, скориставшись «гратками Келлі» (рис.):

По горизонталі:

– progressive (100 %) – найбільш просунутий формат; природно – завжди для звуженого кола людей;
– popular (0 %) – так званий народний формат; для широкої цільової аудиторії.

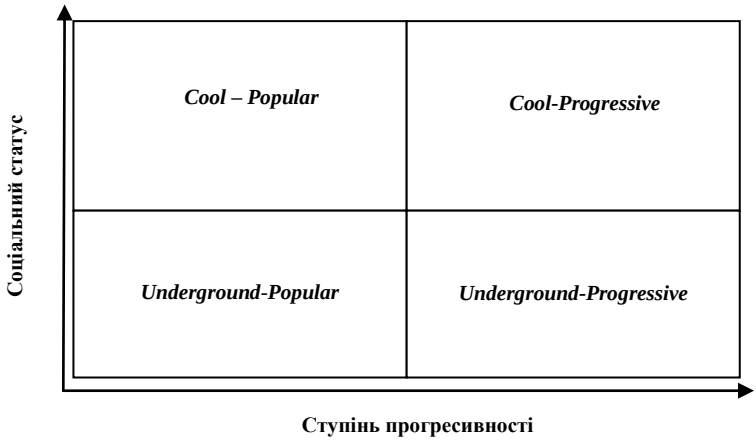

Рис. **Рівні інтегрованості в клубну субкультуру**

По вертикалі:

– underground (0 %) – найбідніша публіка;
– cool (100 %) – суспільна еліта – найбільш забезпечена в матеріальному плані публіка.

Окрім того, можна виділити велику кількість проміжних характеристик.

Наведена класифікація дала змогу виділити чотири класи «тусовки», які визначають диспозицію малих груп у структурі клубних закладів розважального характеру.

Underground-progressive – найбідніша публіка, яка намагається утвердитися за рахунок свого «просування» у клубному форматі. Це в основному асоціальні особистості та інші неформали, які не мають достатньо коштів, щоб почуватися комфортно в середовищі середнього класу.

Underground-popular – народне гуляння. Небагата публіка, яка охоплює широкі верстви населення. Це в основному не міські мешканці, далекі від модних тенденцій та інших «світських штучок».

Cool-progressive – так звана золота молодь. Багата привілейована публіка, яка має твердий відбір у свої кола, звичайно нечисленна, вибаглива, її смаки можуть змінюватися кілька разів за сезон. Цей клас є законодавцем моди, головним суддею «зірковості».

Cool-popular – середній клас. Численна публіка, що має кошти в достатній кількості, але бере участь у світському житті рідко, в основному для розваги, а так само ті, хто недотягує до Cool-progressive. Ця «тусовка» має найбільше поширення у світських колах.

За законом нормального розподілу, який повністю пристосовано до соціальних явищ, спостерігаються не крайні значення, а лише тенденція до них [4]. Таким чином ми можемо проаналізувати чисельність того або іншого класу «тусовки».

Гостьова формула. Щоб краще зрозуміти суть тусовки, скористаємося вже наявним дослідженням Сіріла Паркінсона (розділ – «Дослідження запрошених, або гостьова формула») [5].

Незважаючи на те, що тусовка призначена для розваг (зовнішня мета), вона обов'язково має одну приховану функцію – неформальне виявлення «важливих» людей, об'єднання в «реальні», а не «системні» групи. Не важливо, усвідомлюють цю функцію люди чи ні, але вона однаково працює, як мінімум, на несвідомому рівні.

Звісно, реальність завжди є набагато більшою, ніж модель, що її описує, так і окремо взята людина є складнішою, ніж її посада у формальній структурі, отже, окремі індивіди бажають реалізовуватися за межами формальної структури.

Сучасні «тусовки» у шоу-бізнесі мають приблизно таку часову структуру:

1. Pre-party, перша фаза (вікно входу) – час, коли публіка починає прибувати на захід. Тривалість цієї фази залежить від кількості гостей і цільового значення заходу. Звичайно вона триває не менш як півгодини, але може досягати й двох годин, якщо йдеться про неофіційний захід.

2. Pre-party, друга фаза (активна тусовка) – час, коли ємність тусовки перейшла критичний мінімум і наближається до свого апогею (не менш як 2/3 очікуваної публіки). Тут тусовка перебуває на піку, досягає свого максимуму, усі найголовніші неформальні події відбуваються в цій фазі. Пік обміну «поглажуваннями» відбувається саме в цей час. Тривалість фази – від 15 хвилин до 1 години.

3. Офіційна частина – час, коли здійснюється задекларована функція заходу. Від 15 хвилин до 1,5 години.

4. After-party, перша фаза (продовження активної тусовки). Функціонально схожа із другим пунктом. Мінімум – 15 хвилин; цей час необхідний для елементарного виходу публіки зі стану колективного несвідомого. Максимум – може тривати й 5 годин – якщо йдеться про великий розважальний захід фестивального характеру.

5. After-party, друга фаза (загасання тусовки) – час спаду активності тусовки, завершення заходу. Є фінальною стадією, де все йде до логічного завершення; як правило, це час, коли публіка активно починає розходитися. Мінімум, так само як і «вікно входу», – півгодини, максимум – може досягати й 2–3 години (залежить від кількості людей і формату заходу) [6; 7].

Іноді офіційна частина заходу може бути повністю «розмита» щодо активної фази. Однак загальна тенденція все одно зберігається.

Загальний час середньостатистичного заходу щодо запропонованої вище структури триває від 4 годин – час скромного прийому (за

мірками шоу-бізнесу) до 10–11 годин – велика вечірка, орієнтована на занурених у середовище «тусовщиків» [6; 8].

Різновиди клубів і їхні характеристики. Коли ми розглядали класифікацію тусовочних груп, то з'ясували, що існують непересічні підмножини малих груп, що включають певну публіку. Таким чином, ідеться про чотири класи, що звичайно не перемішуються. Відповідно до цих критеріїв існує відносно умовний поділ клубів.

Так, наприклад, публіка, що входить у групи формату cool-progressive, дуже непостійна у своїх смаках і догодити їм більше ніж на один сезон неможливо (а часто й це вдається із зусиллями). Це люди, які мають великі амбіції, завжди бажають бути на висоті й контактувати тільки з публікою high-class. Але остання, як уже було сказано, дуже вибаглива й примхлива у всьому – вони багато вимагають, але замало готові вкладати. Як це зазвичай буває, за тих, хто «в статусі», платять ті, хто не «в статусі», але прагнуть його досягти. Тому спостерігається така картина: коли відкривається новий заклад клубного формату Luxury класу, діє немовби твердий face control, але згодом менш прогресивна публіка, що бажає підвищити свій статус, починає проникати в цю тусовку, і їй це легко вдається зробити, тому що вони готові платити, тоді як «зірок» ще треба заманити, не говорячи вже про те, що вони там повинні перебувати безкоштовно й привілейовано, що не дуже легко для організаторів. Таким чином, виходить, що через якийсь час найбільш прогресивна публіка високого соціального статусу залишає цю «тусовку», щоб асимілюватися в новому місці. І так відбувається постійно: «золота молодь» першою з'являється в новому модному місці, за нею підтягуються всі інші, потім еліта першою ж його покидає, залишивши після себе амбіційних хазяїв і неспроможну публіку. Якщо засновники клубів розуміють цю тенденцію, то вони втихомирюють свої амбіції і або не претендують на luxury статус споконвічно, а працюють з іншими класами тусовок, або «вистрілюють», наскільки можливо, і працюють на тому рівні, який можуть підтримувати.

Наступною немаловажливою характеристикою є розміри клубу. Описуючи тусовку, ми навели характеристики критичних значень і комфортної місткості, але не вказали кількісні показники.

Умовно клуби можна розділити на маленькі, середні й великі. Такий поділ має чіткі психологічні особливості:

малі (приватні) клуби: 50–70 осіб – комфортна місткість, 150 осіб – критичний максимум;

середні: 250 осіб – комфортна місткість, 400 осіб – критичний максимум;

великі: комфортна місткість понад 500 осіб, критичний максимум може досягати 1500 осіб і більше.

Щоб зрозуміти психологічну особливість розрізнення розмірів клубів, ми використовуємо принцип соціального доказу.

Що відбувається в закладах клубного формату? Вечірка триває від 5 до 10 годин. Деякі приходять раніше, деякі приходять пізніше, і йдуть теж у різний час. Хтось ховається в стороні, спостерігає за всіма збоку, хтось «видьоргується», залучаючи до себе максимум уваги. На ареалі клубу розвертається справжній ярмарок престижу, бо прийшли, що називається, «на інших подивитися й себе показати». Отож у маленькому закладі в кожного буде предостатньо часу, щоб оцінити всіх, ну, або майже всіх присутніх, і атмосфера такої «тусовки» буде оцінюватися як «усі свої».

А якщо ми перебуваємо в клубі, де близько 1000 людей, то й цілої вечірки ніяк не вистачить, щоб оцінити всіх присутніх особисто й протягом усього заходу не вийде задовольнити свій «голод цікавості», щоб зрозуміти, хто є хто, увесь час буде залишатися легке відчуття інтриги: «а раптом десь відбувається щось цікаве, а мене там не має». І скільки б ми не ходили в такі клуби, ми не дуже швидко зможемо відчути, що це «своя тусовка». Навіть якщо ви й відчуєте себе своїм серед своїх, основна маса все одно буде почуватися себе «як уперше».

Тепер треба оцінити, що відбувається після того, як ми були інтегровані у «свою тусовку». З погляду задоволення потреби базової безпеки незнайоме місце завжди викликає легку тривогу, тому індивід перебуває в напруженому стані. Таким чином, серед «своїх» легше розслабитися й самоствердитися, ніж у «великій тусовці». З іншого боку, «свої» можуть набриднути, якщо вже нема чого від них одержати в психологічному плані. Отож такі флуктуації й показують перепади бажань різних індивідів тусуватися то у великих, то в малих закладах.

Великі клуби призначені для того, щоб знайти для себе нову тусовку (нових людей), а малі – для того щоб ствердитися в певій тусовці, бо остання має більш чіткі обриси. Такі перепади спостерігаються не тільки в конкретних індивідів, а й у цілого співтовариства. Так, відзначаються «клубні сезони», коли модні маленькі клуби чергуються що модності з великими клубами, що свідчить про переваги або змішування, або сублімування.

Щоб з'ясувати, де взагалі може сформуватися клубне життя з усіма своїми класовими різновидами, звернімося до такого спостереження. Якщо розглядати маленький населений пункт із населенням у 1000 осіб, то стає зрозуміло, що за такого стану речей ми будемо знати всіх і важко буде сформувати нову тусовку, де б один одного не знав. Але що більше населення міста, то більше в ньому людей, які одне одного не знають.

Висновок. Отже, тусовка покликана задовольнити потребу в нових контактах з незнайомими людьми, яких ідентифіковано як «свої». Виходячи із психологічного портрета тусовки, можна зробити висновок, що вона дає можливість людині щоразу за умови набору критичної маси «своїх» асимілюватися на новому прогресивному рівні. Н. Макіавеллі свого часу писав, що немає міста, у якому б не співіснували два начала – «Знать» і «Народ»: перша – нечисленна, другий – численний. Але тенденція така, що люди прагнуть долучитися до світських кіл, бути обра-

ними. Тусовка тому – головне мірило. Відтак, описана нами сублімація непостійної «золотої» молоді відбувається постійно, безупинно. Але створення нового класу можливе тільки за умови розширення відповідного соціального фундаменту, а саме збільшення чисельності конкретного співтовариства або поліпшення його загального добробуту [8–10].

Література

1. *Шибутани Т.* Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону. : Феникс, 2002. – 544 с.
2. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 376 с.
3. *Ядов В. А.* Социальная идентификация личности. Кн. 2 / В. А. Ядов. – М.: Ин-т социологии РАН, 1994. – 298 с.
4. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях: пер. с англ. / Д. Кэмпбелл – М. : Прогресс, 1980. – 390 с.
5. *Паркинсон С.* Законы Паркинсона: Сборник: пер. с англ. / С. Н. Паркинсон ; Сост. и авт. предисл. В. С. Муравьёв. – М. : Прогресс, 1989. – 448 с.
6. *Лобков Д.* Как заработать в шоу-бизнесе / Д. Лобков. – М. : НТ Пресс, 2007. – 444 с.
7. *Левикова С. И.* Молодежная субкультура : учеб. пособие / С. И. Левикова. – М. : Фаир-Пресс, 2004. – 607 с.
8. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди / Э. Берн. – Екатеринбург: Литур, 2002. – 576 с.
9. Психология и культура / под ред. Д. Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 718 с.
10. *Минаев С.* Духless: Повесть о ненастоящем человеке / С. Минаев. – М. : АСТ ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 348 с.

Любов Волкова

ПРОДУКТИ ГРУПОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК НОСІЇ ГРУПОВИХ НОРМ (НА ПРИКЛАДІ НЕФОРМАЛЬНИХ МОЛОДІЖНИХ ОБ'ЄДНАНЬ)

Проблема. Аналіз досліджень неформального молодіжного об'єднання (НМО) у вітчизняній соціальній психології свідчить про його недостатнє вивчення як суб'єкта спільної діяльності з притаманними йому специфічними атрибутами. Проблемним є питання вивчення групових норм у таких об'єднаннях як через те, що самі НМО є досить специфічними спільнотами, що й викликає труднощі в їх дослідженні, так і внаслідок недостатності емпіричного інструментарію для їх вивчення.

© Л. Волкова, 2012

Виходячи з того, що НМО, як жоден інший тип об'єднання, має яскраво виражені зовнішні ознаки та характерні уподобання в музиці, літературі, ми робимо припущення, що продукти групової діяльності можуть виступати носіями групових норм.

Мета статті: представити можливості аналізу продуктів групової діяльності як методу дослідження групових норм (на матеріалах неформальних молодіжних об'єднань).

Однією з характеристик життя групи є нормативна поведінка, пов'язана з реалізацією групових норм. У нормах фіксується заданість, усталеність умов діяльності індивіда та форм його поведінки у певних ситуаціях. Групові норми виконують функції орієнтації поведінки, її оцінки та контролю за нею, регулюють активність групи як організованого цілого [1, с. 304].

А. А. Русалінова визначає групові норми як приписані колективом кожному з його членів неофіційні правила і принципи поведінки, в яких відображається вся система колективних відносин: ставлення до праці, її цілей і завдань, що виникають у процесі її реалізації; до керівника і способу його взаємодії з колективом та окремими його членами [2, с. 104]. Б. Д. Паригін пише, що норми – це правила або моделі поведінки, санкціоновані соціальними групами й очікувані в реальній поведінці від осіб, які належать до цих груп [3, с. 123]. М. М. Обозов пропонує визначати норму як ідею (еталон поведінки) у свідомості членів групи, яка приписує, що члени групи повинні робити, яка поведінка від них очікується за цих обставин [4, с. 156].

У цілому під груповими нормами вітчизняні соціальні психологи розуміють правила або моделі поведінки, які визначають межі належної, придопустимої і неприпустимої поведінки в рамках певної ситуації; пов'язані з цілями і завданнями групи; у межах груп мають загальний характер; у ряді випадків суперечать офіційним правилам; формуються на основі громадської думки; відбивають систему соціальних настанов членів групи і самі відбиваються в них [5, с. 30].

Подібним чином визначають поняття «групової норми» зарубіжні психологи. Так, Г. Хоманс пропонує визначати групову норму як ідею, яка існує у свідомості членів групи та може виступати у формі твердження, що приписує, що членам групи або іншим людям потрібно робити, що вони робити повинні, що від них очікують за цих обставин [6, с. 123]. П. Хейр визначає норми як групові стандарти, що встановлюють рамки для поведінки учасників групи [7, с. 47]. За А. Гоулднером, норми – це форми комунікації, встановлені внаслідок спільної роботи людей протягом певного періоду: люди визначаюють імпліцитні очікування щодо своїх взаємних прав і обов'язків [8, с. 25].

Питання механізму нормативної регуляції поведінки на рівні малої групи, впливу групових норм на індивіда широко вивчалися західними психологами в рамках проблеми конформності. У вітчизняній

соціальній психології процес формування групових норм досліджувався мало. Систематизуючи цей напрямок вивчення, І. М. Марковська пише, що поява групових норм пояснюється кількома аспектами життя групи: 1) прагнення досягти спільної мети; 2) прагнення до збереження стабільності групи; 3) спільні уявлення, що виникають у результаті життя в групі; 4) наслідування інших членів; 5) страх перед санкціями [9, с. 25].

Процес виникнення і розвиток групових норм може, на нашу думку, бути представлений на основі розробленої А. Н. Уманським моделі стадіального розвитку групи [10, с. 45]:

– у групах низького рівня розвитку групові норми – «це просто сумація індивідуальних відносин, думок або їх рівнодіючої (у результаті домінування окремих членів групи)»;
– у групах середнього рівня розвитку формуються норми взаємодії (ставлення до процесу діяльності і до інших членів групи);
– у групах високого рівня розвитку виробляються норми, що регулюють ставлення до мети діяльності.

Більшість робіт, присвячених нормам, за об’єкт вивчення обирають не групові норми, а соціальні норми взагалі. Це праці М. Н. Бобнєвої [11–12], Е. Пенькова [13], А. А. Ручки [14], болгарського дослідника В. Вічова [15], німецьких учених Г. Гібша, М. Форверга [16] та ін. І. І. Санжаревський, В. А. Титаренко наводять таку типологію соціальних норм: формальні (закріплені законодавчо) і неформальні (закріплені в правилах поведінки), загальні (прийняті в суспільстві) та групові (характерні для певної групи) [17]. Х. Гарфінкель поділяє групові норми на кодифіковані (які мають чітко визначене джерело походження – законодавчі акти) та резидуальні норми (керують тими сторонами людської поведінки, які не охоплені формальними, аналітично вивіреними і впорядкованими соціальними нормами).

З точки зору втілення групових норм їх можна поділити на прописні та непрописні. Прописні групові норми фіксуються в текстових документах. Непрописні можуть відображатися у візуальних продуктах діяльності групи – атрибутах (одяг, зачіска, поведінка). У статті ми розглянемо можливості визначення групових норм через аналіз візуальних і текстових продуктів діяльності групи, у нашому випадку – неформального молодіжного об’єднання.

Особливістю вивчення норм у неформальних молодіжних об’єднань є те, що вони являють собою досить специфічні спільноти, і підходи до їх вивчення часто суттєво відрізняються від підходів до аналізу малої групи загалом. Наприклад, за Г. М. Андреєвою, малі групи визначаються зовнішніми щодо них факторами, такими як умови розвитку певного соціального інституту чи організації; тоді як НМО часто визначають саме через внутрішні групи факторів [18, с. 187]. Якщо мала група задається певною потребою суспільного поділу праці тощо, то неформальне

об'єднання виникає спонтанно, на базі стихійного спілкування. Якщо причини виникнення малої групи прийнято шукати поза нею і поза індивідами, які її утворюють, то за чинники виникнення неформального молодіжного об'єднання часто визнають самоорганізацію та незалежність від офіційних структур. Але, як і в інших малих групах, у НМО створюється певна система приписів щодо структури групи, розподілу ролей і статусів, формуються цілі групової діяльності.

Неформальну групу, об'єднання молоді визначають як спільноту, що складається з підлітків та осіб молодого віку і характеризується низкою неодмінних ознак. К. Є. Ігошев і Г. М. Міньковський такими ознаками вважають:

– виникнення на базі стихійного спілкування в конкретних умовах соціальної ситуації;
– самоорганізацію та незалежність від офіційних структур;
– обов'язкові для учасників (відмінні від нормотипових) моделі поведінки, спрямовані на реалізацію потреб, що не задовольняються у звичайних формах життєдіяльності (самоствердження, соціальний статус, захищеність, престижна самооцінка);
– відносну стійкість, вищий рівень включення індивіда у функціонування спільноти, певну ієрархію;
– вираженість особливостей (або системи) світогляду, ціннісних орієнтацій, ставлення до навколишнього середовища, стереотипів поведінки;
– наявність атрибутики, що підкреслює належність до цієї спільноти [19, с. 10].

Саме комплекс наведених неодмінних ознак, а не окремі якісь одиничні ознаки дає змогу сформувати «родове поняття» НМО як явища і визначити в «межових» випадках, чи належить група, об'єднання чи рух до неформальних молодіжних спільнот, чи ні. (Що, звичайно, не заперечує необхідності диференційованого підходу до досліджуваного явища).

Одна з важливих ознак неформального молодіжного об'єднання – атрибутика. До неї відносять такі зовнішні ознаки членства в об'єднанні, як: одяг, зачіски, татуювання, макіяж, способи привітання, сленг, жестикуляцію, кодекси, конституції, статути, речівки, вірші тощо.

Е. Шейн пропонує класифікувати такі й подібні продукти групової діяльності як артефакти, що включають усі ті феномени, які можна побачити, почути і відчути під час входження у нову групу. У його розумінні «артефакт» – усе створене людиною, не притаманне природі, те, що є очевидним проявом культури. Артефакти включають одяг, текстові документи з описом прийнятих цінностей тощо, манеру поведінки, емоційну атмосферу, зовнішні ритуали, видиму поведінку групи, її організаційні процеси [20, с. 37]. Артефакти можна розглядати як реальність, яка існує сама по собі, окремо від людини, і характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями. Але, з іншого боку, арте-

факти мають ще й суб'єктивну визначеність: у них утілене те, що називають «смислом», «значенням». Артефакти несуть у собі смисли, тобто виступають як знаки, що містять певні значення [21, с. 113]. Сукупності знаків утворюють тексти, в яких міститься соціальна інформація (рис. 1).

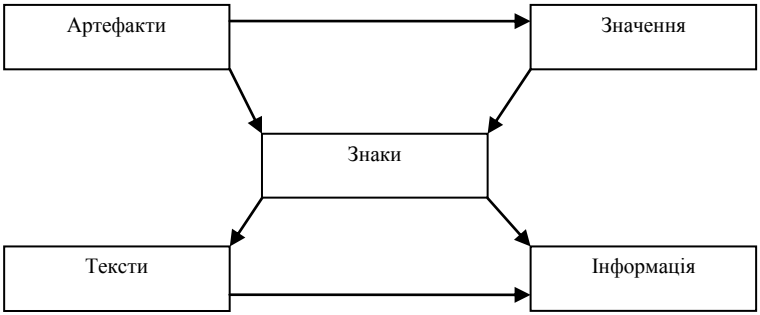

Рис. 1. **Тексти із соціальною інформацією**

Одяг та атрибутика служать для неформалів основними розпізнавальними знаками «своїх». Саме наявність власної символіки, стверджують дослідники, створює можливість утворення спільноти, оскільки забезпечує засоби комунікації. Символ – оболонка, в яку упаковується «своя» інформація. У такому вигляді він очевидно відмінний від чужих, що й формує різницю в щільності комунікативних зв'язків усередині тієї сфери, де діє символ, і поза нею. Це і є те згущення контактів, на ґрунті якого формуються сталі соціальні структури [22, с. 33].

Крім власне атрибутики, до артефактів можна віднести музичні інтереси учасників неформальних об'єднань. Музика часто стає значущим символічним початком міжособистісного спілкування, сприяючи становленню групових відносин. Загальні музичні уявлення в групі конкретизуються, набуваючи ціннісного значення; закладаються стійкі моделі поведінки щодо них – складається певний культурний стиль [23, с. 169]. У молодіжному соціальному середовищі музика виступає атрибутом та ідеологією [22, с. 39].

Групові норми прописуються в текстових документах деяких неформальних молодіжних об'єднань. Такими документами є статути байкерівських клубів, конституції толкієністів, кодекси скінхедів, проза готів, речівки спортивних фанатів. Аналіз цих продуктів діяльності потрібен, оскільки в документах міститься значна кількість інфо-

рмації щодо матеріального і духовного життя спільноти. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються в ній.

Непрописні норми НМО містяться в одязі, зачісках, макіяжі, поведінці, слензі, татуюванні – у речах, які можна побачити візуально, які несуть у собі певний інформаційний зміст. Наприклад, якщо на вулиці ми зустрічаємо хлопця або дівчину з чорно-рожевими мотивами в одязі, довгим чубчиком, який перекриває одне око, з пірсингом, у кедах, з напульсниками та зображенням на одязі або сумці персонажа «Губки Боба», можна стверджувати, що перед нами представник такого НМО, як Емо. Кольорове навантаження одягу передає мінливість почуттів, які в даному об'єднанні виступають певною ознакою та загальноприйнятою нормою. Крім того, така атрибутика підкреслює дитячість і легкість у поведінці членів цієї субкультури. Вона передає культурний фон дитини, а не дорослої людини, що також є нормою і прийнятною поведінкою в цьому об'єднанні.

Характерна особливість артефактів полягає в тому, що їх просто спостерігати, але важко інтерпретувати. Спостерігач може описати побачене і почуте ним, однак може не зрозуміти справжнє значення зовнішніх феноменів, які вивчаються, та важливість пов'язаних з ним уявлень. Основна проблема полягає в неоднозначності символів, що спричинюється до їх множинних тлумачень. Тому зрозуміти сенс будь-якого подібного явища можна, на думку Е. Шейна, лише за умови одночасного вивчення групи на рівні її проголошених цінностей та базових уявлень. Він пропонує вирішити це питання за допомогою аналізу цінностей, норм і правил, що лежать в основі інструментальних цінностей, якими керуються члени групи [20, с. 37] (табл.).

Таблиця

Аналіз рівнів культури за Е. Шейном

Рівні культури	**Їх вияви**
Артефакти	Видимі організаційні структури и процеси
Проголошені цінності	Стратегії, цілі (проголошені обґрунтування)
Базові уявлення	Первинне джерело цінностей і вчинків

На сьогодні здійснено ряд досліджень, які містять спробу інтерпретувати існуючі артефакти. Так, М. В. Буракова розглянула гендерний тип зовнішності (зачіски) і довела, що він співвідноситься з типом гендерної ідентичності і детермінує інтерпретацію соціально-психологічних характеристик сприйманого суб'єкта: статусу, ролі, афілятивності і його зв'язки з певною моделлю гендерних відносин [24]; Я. Б. Наровська вивчала проблему перетворювальної активності людини у зв'язку з перетворенням нею свого зовнішнього вигляду на основі соціально-

психологічного підходу, що враховує ціннісне ставлення до зовнішності і його включеність у систему відносин особистості [25]; Н. М. Єрохіна досліджувала субкультурні феномени, що виробляють свої символи, цінності та зразки поведінки, які інтегруються в соціосеміотичний простір, як особливу форму кодування символічних і мовних систем у свідомості людей, яка отримує свою реалізацію у формі картини світу і стилю життя, системи цінностей, настанов і моделей соціальної взаємодії і т. ін. [26]; Л. О. Горюнова виокремила в музиці правила, синтаксис, структуру, які обумовлені соціальним контекстом [27].

Отже, вивчення продуктів діяльності неформального молодіжного об'єднання потребує спеціальних візуальних методів. Такий підхід зумовлений тим, що джерело інформації найчастіше міститься в тому, що ми можемо побачити і почути.

Візуальні методи – особливий спосіб розшифровки зображень, що переводить дані спостережень на мову вербальних аналітичних суджень. Американський дослідник М. Хілл визначає сферу відношень між соціальними науками і візуальними явищами як «дослідження рефлексивних відносин між соціальними структурами, з одного боку, і сприйняттям, вибором, пізнанням і створенням візуальних образів, з іншого» [28, с. 136–146]. Візуальні методи добре підходять для вивчення неформальних молодіжних об'єднань, тому саме вони «багаті» на зовніші ознаки, як ніякі інші спільноти. Сама в таких ознаках, певних символах, атрибутах міститься певна інформація про інтереси та переконання, властиві представникам різних НМО.

Загальновизнано, що молодіжне співтовариство відгороджується від інших спільнот багатьма символічними кордонами простору. У зовнішньому вигляді це предмети одягу, прикраси, зачіски, особливі уподобання в музиці, формах дозвілля. Щоб відповісти на питання, як виявляється все це, коли у хлопця або дівчини з'являється можливість практичного вибудовування меж на території з реальними просторовими характеристиками, а саме у своїй кімнаті, ми хотіли б навести приклад застосування методу «Усна фотографія». Таке дослідження у 2001 році проводила група студентів 2-го курсу факультету соціальної роботи та інформаційних систем Московської гуманітарно-соціальної академії під керівництвом С. М. Щеглової.

Метод усної фотографії – поєднання спостереження і контент-аналізу – був застосований до особистих кімнат досліджуваних у звичайному вигляді; за домовленістю господарі нічого спеціально не змінювали перед оглядом. Передбачалося, що своїми діями з облаштування кімнати молода людина визначає межу між «своїм» і «чужим», персоналізує простір і перетворює його у значуще, наповнене для неї особливим змістом місце. За допомогою цієї діяльності кімната стає артефактом молодіжної субкультури. Кімната як соціальний простір містить тексти, смисли, символи – інформацію культурного, економіч-

ного та іншого характеру. Основний вплив на дизайн і функціональність кімнати справляють соціокультурні норми молодіжної вікової групи. Якісний аналіз отриманої інформації дозволив зафіксувати маркери молодіжного стилю життя, певні переконання, нахили, інтереси господарів кімнат [22, с. 362].

Одним із більш традиційних варіантів вивчення продуктів діяльності НМО як артефактів субкультури є аналіз літератури, яку обирають для читання представники різних молодіжних об'єднань. Таке дослідження провів О. Бабанов у 2000 р. За результатами якого дослідник виділив три типи ставлення до книги: «Книга – твір мистецтва»; «Книга – двері в інший світ»; «Книга – вчитель» – і побудував схему розподілу субкультур за типом переважного читання тієї або іншої літератури (рис. 2).

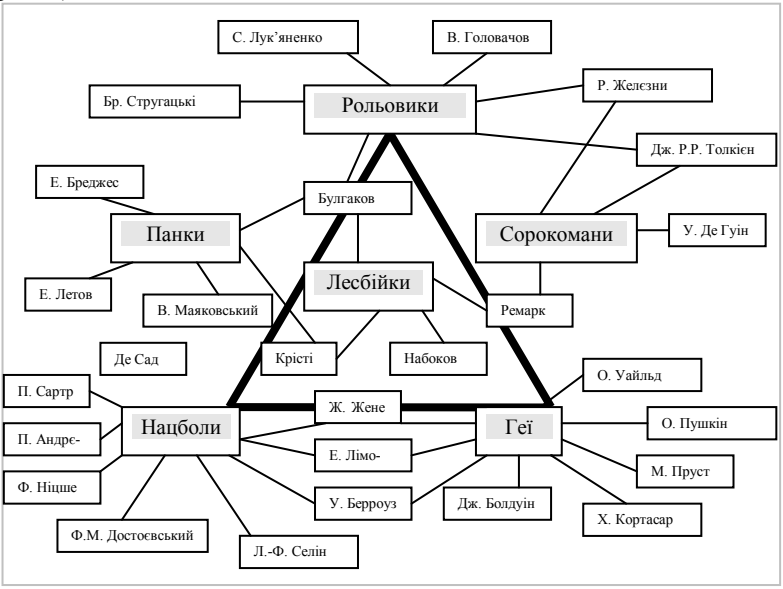

Рис. 2. **Розподіл субкультур за типом переважного читання тієї або іншої літератури**

Кути трикутника відображають тенденцію представників субкультур до сприйняття книги як пізнання, книги як втечі від реальності і книги як естетичного феномена. При накладанні цієї схеми на наступну («Улюблені письменники») було одержано уявлення про «взаєморозміщення» субкультур у «площині» літератури.

За допомогою вищенаведених методів можлива інтерпретація символів та їх значень, а тому й змісту цінностей та групових норм.

Візуальні методи, описані нами, є прикладом, який дає можливість зрозуміти раціональність їх використання під час вивчення такого складного для аналізу явища, як продукти групової діяльності.

Висновки. Наш аналіз показує, що артефакти молодіжної субкультури, неформального молодіжного об'єднання за обсягом і значущістю є такими, що не можуть бути проігноровані в емпіричному дослідженні спільнот цього типу. Однак можливості їх емпіричного вивчення прямо залежать від ступеня розробленості відповідного методичного інструментарію.

Неформальні молодіжні об'єднання мають власні ознаки, які проявляються в одязі, зачісках, татуюваннях, макіяжі, способах привітання, слензі, жестикуляції, текстових документах та інших артефактах молодіжних субкультур. Так, кожному неформальному молодіжному об'єднанню притаманні певні зовнішні ознаки, музичні уподобання і тексти: кодекси, конституції, речівки та ін., через які учасники об'єднання можуть відображати внутрішні переживання, емоції, свою ідеологію.

Зазначені продукти діяльності можна розглядати як носії групових норм та цінностей. Групові норми розглядаються як правила, що виробляються членами малих груп у процесі взаємодії на основі спільної думки і встановлюють рамки належної, допустимої та неприпустимої поведінки незалежно від виконуваної тим чи іншим членом групи функціональної ролі. Групові норми існують у свідомості членів групи у вигляді певних цілей, настанов, ціннісних орієнтацій.

До ефективних і перспективних засобів вивчення групових норм у неформальних молодіжних об'єднаннях слід віднести візуальні методи, за допомогою яких можна досліджувати продукти діяльності НМО, або артефакти субкультури. Такі методи передбачають включення в дослідження візуальних засобів і використання візуальних матеріалів (фотографій, фільмів, відео- і телесюжетів, графіки, малюнків тощо).

Вивчення продуктів діяльності ми вважаємо перспективним методом у дослідженні групових норм саме неформальних молодіжних об'єднань, оскільки останні є достатньо специфічними спільнотами, а існуючі методи дослідження малих груп не всі підходять для вивчення НМО.

Література

1. *McDavid J. W.* Social Psychology / J. W. McDavid, H. Harari. – N. Y. : Harper and Row, 1968. – 288 p.
2. *Русалинова А. А.* Изучение социально-психологического климата в первичных производственных коллективах / А. А. Русалинова // Социально-психологический климат коллектива: теория и методы изучения. – М. : Наука, 1979. – 117–134с.
3. *Парыгин Б. Д.* Социально-психологический климат коллектива / Б. Д. Парыгин. – Ленінград : Наука, 1981. – 190 с.
4. *Обозов Н. Н.* Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Лыбедь, 1990. – 192 с.

5. *Быков С. В.* Групповые нормы как фактор регуляции трудовой дисциплины в производственных группах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / С. В. Быков. – СПб., 1997. – 158 с.
6. *Homans G. C.* The human group / G. C. Homans. – Harcourt, Brace and World. – N.Y., 1950. – 533 p.
7. *Hare A. P.* Handbook of small group research / A. P. Hare. – Glencoe, N. Y., 1963. – 571 p.
8. *Голднер Э.* Анализ организации / Голднер Э. // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М. : Прогресс, 1965. – С. 445–477.
9. *Марковская И. М.* Основы социально-психологических знаний : учеб. пособие / Марковская И. М. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 61 с.
10. *Уманский Л. И.* Методы экспериментального исследования социально-психологических феноменов / Л. И. Уманский // Методология и методы социальной психологии / под ред. Е. В. Шороховой. – М. : Наука, 1977. – С. 54–71.
11. *Бобнева М. И.* Особенности нормативной регуляции поведения человека в организации / Бобнева М. И. // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М. : Наука, 1979. – С. 44–75.
12. *Бобнева М. И.* Социальные нормы как объект психологического исследования / Бобнева М. И. // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 221–241.
13. *Пеньков Е. М.* Социальные нормы – регуляторы поведения личности / Е. М. Пеньков. – М. : Политиздат, 1972. – 198 с.
14. *Ручка А. А.* Ценностный подход в системе социологического знания / А. А. Ручка. – К. : Наукова думка, 1987. – 154 с.
15. *Вичев В.* Мораль и социальная психика / В. Вичев. – М. : Прогресс, 1978. – 357 с.
16. *Гибш Г.* Введение в марксистскую социальную психологию : пер. с нем. / Г. Гибш, М. Форверг. – М. : Прогресс, 1972. – 294 с.
17. *Санжаревский И. И.* История, методология и техника исследования проблем общества и личности в социологии / И. И. Санжаревский, В. А. Титаренко. – Тамбов : Тамбовская типография «Пролетарский светоч», 2002. – 432 с.
18. *Андреева Г. М.* Социальная психология. / Г. М. Андреева. – 3-е изд – М. : Наука, 1994. – 325 с.
19. *Игошев К. Е.* По неписаным законам улицы / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский . – М. : Юрид. лит., 1991.– 334 с.
20. *Шейн Э. Х.* Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шейн ; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2002. – 336 с. – (Серия «Теория и практика менеджмента»).
21. Культурология : учебник / под ред. Ю. Н. Солонина, М. С. Кагана. – М. : Высшее образование, 2007. – 566 с.
22. *Шабанов Л. В.* Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: социальный протест или вынужденная маргинальность / Л. В. Шабанов. – Томск : Томский госуд. ун-т, 2005. – 399 с.
23. *Андреєв Є. А.* Соціокультурні витоки музичної субкультури / Андреєв Є. А. // Культурологічний вісник нижньої Наддніпрянщини. – 2011. – С. 169-174.
24. *Буракова М. В.* Интерпретация маскулинности-фемининности внешнего облика женщины (На примере прически) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / М. В. Буракова. – Ростов-на-Дону, 2000. – 202 с.

25. *Наровская Я. Б.* Социально-психологические особенности женщин, преобразующих свой внешний облик : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Я. Б. Наровская. – Ростов-на-Дону, 2007. – 329 с.
26. *Ерохина Н. Н.* Социосемиотические основы молодежной субкультуры : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Н. Н. Ерохина. – Тамбов, 2006. – 153 с.
27. *Горюнова Л. О.* Социокультурные аспекты формирования музыкальных предпочтений современной российской молодежи : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Л. О. Горюнова. – Саратов, 2004. – 181 с.
28. *Сергеева О. В.* Исследовательское поле визуальной социологии / О. В. Сергеева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. – № 1. – С. 136–146.

Павло Горностай

КОЛЕКТИВНА ТРАВМА ТА ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Проблема. Ідентичність великих груп людей тісно пов'язана з їхньою історією. Є думка, що український менталітет певним чином визначається концепцією колективної травми – не лише тому, що наша історія налічує багато колективних травм; важливо, що не всі вони були опрацьовані на суспільному рівні. Колективна травма, з якою суспільство не справилося (від якої не вилікувалося), «делегується» наступному поколінню (можливо, і не одному). Вона переміщується у сферу групового несвідомого і там може впливати на різноманітні аспекти суспільного життя, на долю членів суспільства тощо [1].

Під час виборчої кампанії Президента України 2004–2005 років, що також є колективною травмою, яскраво висвітлилася проблема протистояння великих груп людей, їхніх ідентичностей. Ці події стали поштовхом до виходу спеціалізованого номера журналу «Психодрама та сучасна психотерапія», присвяченого методу соціодрами, який працює з протистояннями великих груп людей, зокрема колективними травмами. Один з авторів журналу відомий фахівець Пітер Келлерман [2] приїздив у 2005 році в Київ, де проводив соціодраму на тему української історії та круглий стіл «Трансгенераційна передача травми» [3].

Колективна травма – це травма, що стосується великих груп людей. Це, наприклад, війни, катастрофи, терористичні акти, інші події, пов'язані із загибеллю, втратою свободи, тощо. Смерть національного лідера теж може бути колективною травмою, тим більшою, чим масштабніша ця особистість і чим трагічніші обставини загибелі.

Мета статті: дослідити зв'язок українського менталітету та ідентичності українців з колективними травмами, пережитими в історії України.

© П. Горностай, 2012

Можна виділити чотири групи факторів, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою:

1) масштаб, сила травматизації – кількість людей, що постраждали, значущість події, авторитет особистості (якщо йдеться про трагічну загибель національного лідера);

2) рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації – досить умовна характеристика, що визначає, наскільки ця подія порушує справедливість в уявленні людей, невинність загиблих людей. Приклади: геноцид сприймається як більша несправедливість, ніж загибель під час стихійного лиха; для нащадків нацистів, що воювали у Другій світовій війні, доля їхніх батьків є більш травмувальною, ніж для нащадків тих, хто захищав свою вітчизну; знищення терористів під час операції звільнення заручників видається більш справедливою, ніж загибель заручників;

3) неможливість (або нездатність) протистояти травмувальний силі (суб'єкту) – пасивність жертви, часто вимушена. Приклад: загибель у концтаборі є більш травматичною, ніж на полі бою; звичайно, і в концтаборі мав місце героїзм, були випадки опору, але там, де він здійснюється, як не дивно, зменшувалася сила травми, навіть якщо гинули люди;

4) неможливість (нездатність) емоційного відреагування постраждалими, що залишилися живими, та їхніми нащадками – вони не можуть відкрито виражати почуття з приводу трагічних подій, позбавлені можливості (через заборону, замовчування) опосередкованого відреагування – ритуалізації трагічних подій, наприклад створення меморіалів, опису у творах мистецтва, відзначення річниць тощо.

Якщо спробуємо оцінити різні колективні травми за ступенем травматизації, то отримаємо такі результати (табл.):

Таблиця

Порівняння колективних травм за факторами травматизації

Подія	Фактори травматизації			
	1	2	3	4
Велика Вітчизняна війна	–	+	+	+
Екологічні катастрофи	– +	0	– +	+
Чорнобильська катастрофа	– +	+ –	–	–
Колективізація, розкуркулювання	–	– +	+ –	–
Репресії 30–40-х років	–	–	–	+
Геноцид (наприклад Голокост)	–	–	–	+
Голодомор	–	–	–	–

Одна з наймасштабніших травм – це Велика Вітчизняна війна, яка коштувала суспільству десятки мільйонів загиблих. Але лише за першим фактором є негативне значення, за всіма іншими маємо позитив. Це була абсолютно справедлива війна (звичайно, для тих, хто захищав свою землю). У моральному плані ми були у виграшній позиції, на відміну від німецьких завойовників. Була здатність протистояти: це була активна боротьба, активний опір загарбникам. І, нарешті, останній фактор: про війну знято багато кінофільмів, поставлено безліч пам'ятників, написані романи і поеми, регулярно святкуються річниці, вшановується пам'ять загиблих та славляться ветерани. Усе це мало позитивне значення для суспільної свідомості. Тому, незважаючи на величезну силу травми, вона зараз не є вирішальною і не впливає на складності суспільних процесів, які ми переживаємо. Сьогодні війна не є актуальною травмою для суспільства.

Якщо взяти інші травми, то ситуація буде іншою (див. табл.). До речі, чим більш амбівалентне ставлення до події, тим складніше розставити акценти, і ця суперечність уходить в групове несвідоме і не вирішується. Це видно на прикладі травми колективізації, в якій брали участь антагоністичні політичні сили. Не відбулося «заліковування» колективної травми і після громадянської війни. Отримала сатисфакцію лише одна частина суспільства, яка представляє переможців (прихильників радянської влади, Червоної армії). А переможена частина суспільства її не отримала, і цей негатив пішов у глибину, хоча це об'єктивно також потребувало відреагування. Ще один приклад – протистояння Червоної армії і Української повстанської армії (УПА). Ці суперечності не були до останнього часу з'ясовані, а отже, будучи невирішеними, вони витісняються з групової свідомості і негативно впливають на суспільне життя. Так, не можна заперечувати, що протистояння, притаманне українському суспільству, яке загострилося під час Помаранчевої революції, не має коренів в цих історичних суперечностях.

На нашу думку, найсильнішою колективною травмою був Голодомор, бо за всіма чотирма параметрами містить величезні мінуси. Великий масштаб трагедії – це дійсно мільйони смертей. Можна стверджувати, що це була волаюча несправедливість, тому що акція була спрямована на абсолютно безневинних людей, позбавлених шансів на порятунок. Цим фактично було знекровлене селянство, яке становило основу аграрної держави. Можливість протистояти була дуже низькою, протидії фактично не було за винятком рідких поодиноких випадків. Суспільній свідомості нав'язувалася думка, що ці люди погані, що вони винні, і їх слід покарати. Нарешті, майже цілковита відсутність відреагування: до останнього часу (коли відкрили декілька меморіалів і відзначили 75-ту річницю) ця подія не лише не була ритуалізована, навпаки – була тривала заборона, тотальне замовчування. Ця колективна травма всілякими шляхами витіснялася. Отже, не будучи відпрацьованою в суспільній свідомості, вона продовжує негативно впливати на суспільне життя.

Чим глибше травма витіснена в суспільне несвідоме, тим менше вона схожа на травму, і ми не розуміємо, яким чином вона впливає. Якщо травма ближче до свідомості, цей вплив зрозуміліший. Скажімо, в терористичних актах ми усвідомлюємо значення цієї події. Нащадки жертв терору, геноциду, якщо їх предки з цією травмою не справилися, переживають її як свою, відчуваючи бажання мститися. До речі, багато сучасних конфліктів, мають давню історію. Скажімо, Чеченська війна в Росії є наслідком подій майже 200-річної давнини – так званої Кавказької війни, яка тривала півстоліття і не завершилася примиренням, заліковуванням колективної травми. Не дивно, що цей конфлікт продовжується досі, це історія не лише радянських часів.

Тут проблеми часу не існує: люди відчувають давню образу предків як свою власну, навіть через великі проміжки часу, що вимірюються століттями [4]. Через десятки років суспільство може відчувати високий рівень травматизації. З часом сила травми, звичайно, згасає, але треба, щоб пройшло дуже багато часу для її самовільного заліковування. Проте, навіть тоді її наслідки не стираються, не зникають. Вони можуть закріплюватися в груповій ідентичності, ментальності, національному характерові тощо. Колективна травма, з якою не справилося суспільство, може впливати на психологію далеких нащадків. Інша справа, якщо суспільство з цією травмою справляється, тоді вона перестає бути травмою, а стає історією, міфологією творами мистецтва. Отже, якщо суспільство відчуває себе травмованим, ці проблеми існують в явному чи латентному вигляді. Це спричиняє дисгармонічні прояви і наслідки, з якими треба працювати соціальним психологам і психотерапевтам.

Безпосередні учасники колективної травми є також індивідуально травмованими. Але відмінність індивідуальної і колективної травми в тому, що остання має дуже широку природу і може передаватися і жити в наступних поколіннях [1; 4; 5]. Так, ознаки посттравматичного стресового розладу спостерігали, наприклад, у нащадків жертв Голокосту, скажімо, їм снилися кошмари про трагічні події з їхніми предками, свідками яких вони не були, навіть, якщо ті не розповідали їм про це [6, с. 17–18;].

З наслідками колективної травми можна працювати індивідуально, звертаючись до історії власного роду і суспільства в цілому [7; 8], можна, наприклад, за допомогою іграшок зробити розстановку на столі. Проте, якщо колективна травма зачіпає різних людей, то ефективніше працювати з великими групами, залучаючи їх представників для проведення роботи. Приклад – теракт у німецькому місті Золінгені, внаслідок якого суперечність між німецьким і турецьким населенням цього міста мало не призвела до громадянської війни. Було проведено декілька соціодраматичних семінарів, куди були запрошені ті, хто вважав себе найбільш постраждалими, яких емоційно найбільш зачіпала ця подія, а також ті, хто працює з людьми: педагоги, представники преси, влади тощо. В результаті цей конфлікт повністю був знятий [9].

Отже, навіть локальний теракт може бути колективною травмою, як і будь-яка подія, що має суспільний резонанс. Тут також корисна ритуалізація, наприклад, люди несуть квіти на місце, де це сталося. Чому ці дії важливі? На рівні малих груп, на рівні індивідуальних травм (наприклад, смерть близької людини) суспільство виробило засоби їх заліковування, щоб з цим справлятися. Ці ритуали дуже потрібні. На рівні середніх та великих груп, на рівні цілих суспільств і цивілізацій вони також дуже важливі.

Справедливість тісно пов'язана з таким фактором, як покарання винних. З одного боку – це позитивні моменти, але з іншого – прагнення суспільства до помсти може стати причиною таких явищ, як кровна помста, терористичні акти, тобто ескалація конфліктів може спричинятися прагненням до покарання винних у колективних травмах [4]. Це річ дуже неоднозначна і має як позитивний, так і негативний бік. Кожна сторона конфлікту вважає себе більш постраждалою, а протилежну – більш винною, а отже прагне продовження. Війну легко розпочати, але важко закінчити.

Тому така справа, як Нюрнберзький процес, здійснений у законних рамках, була дуже корисною. Важливо не стільки покарати винних, скільки назвати відповідальних, визнати справедливість-несправедливість тих чи інших речей. Зараз шукати винуватців Голодомору, садити, розстрілювати неможливо і немає сенсу. Але назвати відповідальними конкретних політичних суб'єктів треба навіть і зараз, бо це не було зроблено досі. І знов-таки, це почуття несправедливості десь у глибині, у підсвідомості живе, і, можливо, через те українцям притаманна роль жертви більше, ніж представникам інших народів.

Агресор може захищати себе ідеєю, що нібито на них напали чи загрожували їхнім інтересам. На цьому можуть будуватися різні психотехнології, які використовуватимуться для нападу на інші держави. Але суспільну свідомість не обдуриш. Те, що агресор виправдовує причину військових дій, для верхнього рівня свідомості начебто нормально, (як у випадку агресії США в Іраку чи Афганістані). Але що відбувається на інших рівнях групової психіки – ми не знаємо. Американська нація, можливо, ще буде переживати наслідки цих подій.

Складності української ментальності полягають у розрізненості історії: є три частини України, які по-різному входили в склад Російської імперії. За три століття Україна пережила три возз'єднання. У 1654 році відбулося те, що ми називаємо возз'єднанням України з Росією, але насправді приєдналася лише Лівобережна Україна (на схід від Дніпра). У 1793 році відбулося приєднання Правобережної України, і лише в 1939 році була приєднана Західна Україна. Оскільки різні українські землі були в складі різних держав (Польщі, Австро-Угорщини, Росії та інших), були пов'язані з різними політичними групами, ментальностями, ідентичностями, Україна просто не може бути однорідною в плані менталітету, мови, ідентичності тощо. Це дуже серйозна реальність, з якою мають усі рахуватися – і політики, і науковці, і психоло-

ги-практики. Якщо це ігнорувати, то можливі події набагато страшніші, ніж у 2004 році, коли протистояння проходило мирно. До речі, в історії людства подібні суспільні суперечності часто ставали причиною громадянських війн.

Створення і розвал Радянського Союзу також сприймається як травма. Будь-яка зміна конфігурації країни (розпад на суверенні держави чи об'єднання) не буває нетравматичною. Зміна карти світу – це завжди травми. Інколи – вони незначні. У Чехословаччини її звели до мінімуму, але там вона також була. А приклад Югославії, навпаки, є ілюстрацією великих травм. До речі, об'єднання Німеччини теж не обійшлося без травм для обох частин, оскільки за час окремого існування двох країн виникли протиріччя, які з латентної форми перейшли у відкриту. Можна стверджувати, що зміна складу малих, середніх та великих груп завжди травматична.

Відмінність групової ідентичності від інших видів ідентичності в тому, що вона дуже чутлива до зміни конфігурації групи. Спроби нав'язати великим групам нову ідентичність сприймається як окупація. Різні групи сповідують різні культурні цінності. Дуже важко знайти спільну гармонію, бо це зачіпає різноманітні національні, релігійні, політичні почуття. Багато людей мають справу з різними політичними вподобаннями, моральними оцінками, цінностями, це дуже делікатна тема. Різноманітність поглядів, оцінок, симпатій тощо настільки велика, що дійти наразі повного консенсусу неможливо. Прості заклики до дружби не допоможуть. Треба розуміти це і спокійно ставитися до існуючих відмінностей.

Так, союз з іншою великою групою для одних є благо, а для інших – окупація. Наприклад, приєднання Західної України сприймається і як окупація Радянським Союзом, і як возз'єднання українських земель. Залежно від позиції люди бачать той чи інший бік. Так само: союз з одними окупантами проти інших – це геройство в очах одних і зрада в очах інших (приклади – гетьман Мазепа й історія УПА).

Окупація – це, звичайно, негативне явище, але слід визнати, що багато цивілізацій виникло в результаті окупації. Уся історія людства – це, певною мірою, історія завоювань: окупація англосаксами Північної Америки та сучасна американська цивілізація (США); іспансько-португальські завойовники Центральної та Південної Америки і сучасна Латинська Америка; арабські завоювання Візантійської імперії, Єгипту та інших територій і сучасний мусульманський Близький Схід; Росія і завоювання Сибіру, північного Кавказу та інших територій. Ці процеси не такі однозначні. Не всім цивілізаціям так повезло, як Індії та Китаю, які ніколи не були асимільовані, незважаючи на численні спроби їх завоювати.

Наявність іншої ідентичності – це джерело психологічної загрози втрати своєї ідентичності. У масовій свідомості живе переконання: «Ми правильні (хороші), вони – погані». Історія протистояння: робочі і буржуа; робочі і куркулі (історія колективізації та розкуркулювання);

«вороги народу» – як закономірний етап розвитку тоталітаризму; компартія та інші політичні сили.

Проблема сепаратизму – це проблема збереження ідентичності. Якщо якась група людей (частина суспільства, території країни тощо) відчуває загрозу ідентичності, вона прагне до сепаратизму. Це – закономірність. До речі, на всіх територіях у світі, де є прагнення до сепаратизму, є потреба рятувати власну групову ідентичність. Але де грань між сепаратизмом та національним самовизначенням?

Висновки. Можна сподіватися, що представники різних політичних сил України, соціальних спільнот, ментальностей, ідентичностей сповідують ідеї цілісності держави. Це – беззаперечна цінність, яка не повинна бути втраченою. Для подолання міжгрупових суперечностей треба на існуючих різних ідентичностях, не заперечуючи їх, не відміняючи їх, розвивати ідентичність більш високого порядку, яка базується на загальних цінностях як основі інтеграції. Вона сама собою не виникне, над цим треба працювати, залучаючи різних фахівців, у тому числі і соціальних та політичних психологів. Їй можуть сприяти соціально-психологічні технології, зокрема соціодрама, яка працює з цими відмінностями і суперечностями, долаючи їх.

Кожна людина може сповідувати ту ідентичність, яку вона в собі відчуває (що стосується різних регіонів, етносів, мови, релігії, політичних вподобань тощо), і при цьому відчувати в собі ще одну ідентичність – представника України, нашого суспільства, нашої країни. Якби, не дай Бог, на Землю напали інопланетяни, тоді всі люди (мусульмани, християни, європейці, американці, азіати) забули б, що вони такі різні, і об’єдналися під однією ідентичністю: «ми – земляни, ми – люди». Цей приклад показує, що без знищення локальних ідентичностей можна будувати нові (більш загальні) цінності.

Л і т е р а т у р а

1. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
2. *Келлерман П. Ф.* Социодрама. / П. Ф. Келлерман // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 7–21.
3. *Гой Т. В.* Общество и коллективная травма: Семинар Питера Келлермана / Т. В. Гой, П. П. Горностай, Е. В. Кистаева // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 141–145.
4. *Volkan V.* Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism / V. Volkan. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.
5. *Kellermann N. P. F.* Transmission of Holocaust Trauma [Електронний ресурс] / N. P. F.Kellermann // National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation. – 2000. – Режим доступу : http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm
6. *Наор Я.* Театр Холокоста / Я. Наор // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.

7. *Гольжак В де*. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / В. де Гольжак ; пер. с фр. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2003. – 233 с.
8. *Шутценбергер А. А*. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценбергер ; пер с фр. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 240 с.
9. *Гайслер Ф.* Обмен ролями с врагом: Мореновская социодрама работает с темой насилия и праворадикализма / Ф. Гайслер, Ф. Гёрмар // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 50–68.

Даніїл Кобрисенко

ПОЛІТИЧНИЙ ОБРАЗ Я ЧЛЕНІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (НА ПРИКЛАДІ ВО «БАТЬКІВЩИНА»)

Проблема. Аналізуючи праці сучасних дослідників, можна зауважити, що наразі певною мірою бракує практичних робіт, спрямованих на психологічне дослідження дорослих осіб. Виняток становить молодь, котру аналізують переважно за «студентською матрицею». При цьому припускається, що студент – це типовий представник молоді, а відтак і дорослої аудиторії. Емпіричні дослідження особливостей самосвідомості, Я-концепції, образу Я, тощо дорослих осіб сьогодні майже не проводяться. Крім того, практично немає праць, що аналізували б політичний образ Я, та досліджень, пов'язані з аналізом дорослих осіб, котрі ідентифікуються з політичними суб'єктами. Отже, визначення особливостей політичного образу Я партійців дало б змогу мінімізувати існуючий на сьогодні дефіцит знань у цій сфері, а також сприяло б більш ґрунтовному аналізу політичної свідомості, особливостей формування політичної і державно-громадянської ідентичності сучасних українців на шляху до побудови демократичного суспільства.

Мета статті: визначити феноменологію «політичного образу Я»; виявити психологічні особливості політичного образу Я політичних акторів, зокрема членів політичної партії, її прихильників та аполітичних осіб.

Традиційно образ Я розуміють як системну характеристику, що охоплює найрізноманітніші уявлення особи про себе. Найбільш значущими серед них є: образ тіла, ідентифікація з друзями та батьками, уявлення про об'єкти, що належать особі, узагальнені образи власних рис, способів поведінки, мотивів, інтересів тощо. Уявлення дорослої людини про себе, або само презентація, містить ідентифікації індивіда зі статтю, віком, зовнішніми характеристиками, соціальними ролями, психічними

© Д. Кобрисенко, 2012

властивостями. До системи уявлень про себе, або образ Я, входить комплекс уявлень про неповторні якості, мотиви, цінності, настановлення особи, котрі дозволяють описувати Я-концепцію як явище, відмінне від не-Я [1, с. 123]. Водночас переважна більшість дослідників вважає, що образ Я дорослої особи стає більш усталеним ы статичним. Тобто, чим доросліша особа, тим менше змінюються її уявлення про себе.

Проте не викликає сумніву залежність образу Я від оточення особи (як найближчого, так і більш віддаленого). У дорослому віці уявлення про себе визначаються, зокрема, через особливості виконання соціальних ролей. На наш погляд, цікавим є протиріччя, котре, з одного боку, визначається усталеними образом Я дорослої особи, а з іншого – його можливими трансформаціями внаслідок виконання тих чи інших соціально-політичних ролей. Крім того, у повній мірі нерозкритим залишається питання про первинний вплив значущої діяльності, обрання референтного оточення і образу Я. З одного боку, маючи певні уявлення про себе, особа обирає собі діяльність і референтне оточення, реалізуючись у першій та ідентифікуючись з останньою. З іншого – саме діяльність і оточення, особливості їх виконання/взаємодії впливають на трансформацію образу Я. Таким чином, імовірно, відбувається взаємовплив, коли образ Я може сприяти визначенню роду занять, діяльності, обранню референтного оточення, що також вносить певні зміни в уявлення про себе. При цьому ідентифікація особи з референтним оточенням – обов’язкова умова такої трансформації.

Цікавим виявляється той факт, що наслідком ідентифікації завжди є динаміка образу Я. По-перше, можливе ускладнення образу Я (уявлення додаються до вже існуючих); по-друге, значущі уявлення замінюють незначущі; по-третє, уявлення додаються до загального образу Я у певній пропорції. На цей процес впливає багато чинників, серед яких можна виділити ідентифікацію з референтним суб’єктом, наявне самоставлення, досвід, вікові особливості, соціально-політичні настановлення, цінності тощо.

Виходячи зі сказаного та з огляду на істотну політизацію сучасного суспільства, можна припустити, що для значної кількості громадян політична сфера є однією з провідних у житті. Говорити про наявність політичного образу Я можна в ситуації, коли особа свідомо або несвідомо бачить себе у ролі політичного актора. Коли політична сфера стає значущою для особи, тією чи тією мірою можна говорити про наявність політичного образу Я. Без наявності специфічної поведінки особи у політичної сфері ми взагалі не можемо говорити про існування політичного образу Я як такого.

Більшість сучасних дослідників не визначають і не розглядають політичний образ Я як одну з детермінант політичної поведінки особи. Найчастіше такими детермінантами можуть виступати соціальні настановлення, мотивація, традиції, стереотипи тощо. Проте, з нашої точки

зору, значення політичних уявлень про себе на сьогоднішній день недооцінюється. Ми вважаємо, що політичний образ Я можна визначити насамперед у форматі існування соціально-політичних уявлень про себе.

Проблема політичного образу Я у сучасних вітчизняних психологічних дослідженнях розглядаються опосередковано. Зокрема, М. Й. Боришевський досліджує сутність політичних уявлень про себе опосередковано через «громадянський аспект» самосвідомості. При цьому автор наголошує, що громадянська самосвідомість складається з політологічного, ідеологічного та психологічного компонентів [2, с. 165, 172]. Натомість Д. В. Ольшанський визначає наявність когнітивного аспекту в існуванні політичної самосвідомості. При цьому функція когнітивної складової зосереджена переважно на загальному розумінні політичної ситуації у державі [3, с. 402]. Із нашої точки зору, зведення політичного образу Я особи до когнітивного аспекту політичної самосвідомості значно звужує його розуміння.

У розвиненому (основному) стані політичний образ Я дозволяє особі визначати себе як важливого та активного політичного актора, який бере участь у політичному житті. У цьому стані особа дозволяє собі проводити виважену політичну позицію: голосувати за різноманітні ідеї, бути опозиціонером до існуючої влади, підтримувати страйки тощо.

Перехід від пасивного до активного стану у розвитку політичного образу Я є доволі тривалим у часі. Вік 18 років виявляється умовним для переходу, бо саме з цього віку можна показово визначити політичну позицію молоді (факт голосування). Проте це не означає, що цей перехід миттєвий. Він може бути розтягнутим у часі та залежати від індивідуальних психологічних особливостей особи. Таким чином, формування загального і політичного образів Я є динамічним процесом, що має певні вікові особливості. Найпоширенішими умовами динаміки політичного образу Я у дорослому віці є наступні: виконання ролей, ідентифікація зі спільнотою, котра є референтною для особи тощо.

Отже, *політичний образ Я* можна визначити як специфічний вид образу Я, котрий актуалізується внаслідок безпосереднього впливу соціального (політичного) середовища на особу; уявлення про себе, насамперед політичні, котрі виникають внаслідок взаємодії особи із соціумом. Наразі виявляється доцільним емпірично дослідити політичний аспект образу Я осіб, що активно залучені у політичне життя країни.

Емпіричне дослідження політичного образу Я членів політичної партії, її прихильників та аполітичних відбувалося з березня по листопад 2011 р. Загальна вибірка респондентів – 273 особи. Аналіз партійців відбувався на прикладі членів ВО «Батьківщина» (Донецьк, Київ, Львів), його прихильників (Київ) та аполітичних (Київ). Група аполітичних – респонденти, що не є членами партій, прихильниками партійних суб’єктів, намагаються ігнорувати та бути поза політичною площиною. Психологічний аналіз політичного образу Я політичних акторів здійс-

нювався за методиками: соціальних настанов О. Ф. Потьомкіної; політичної ідентичності О. Скнар, ОРПІС; УСК; самоставлення С. Р. Пантілєєва і В. В. Століна; авторської анкети-опитувальника дослідження політичного образу Я. Аналіз отриманих результатів відбувався шляхом попарного порівняння груп респондентів між собою за допомогою критеріїв Манна-Уїтні та t-критерію Ст'юдента у залежності від розподілу даних у вибірках, котрий визначався за критерієм Колмагорова-Смірнова. Внаслідок такого порівняння були визначені особливості політичного образу Я партійців, прихильників партії та аполітичних. Отже, розглянемо і проаналізуємо отримані результати.

ВО «Батьківщина» (Київ, Львів, Донецьк). За методикою О. Скнар, у київських членів ВО «Батьківщина» ідентифікація з цінностями європейської демократії виражена слабкіше, ніж у львівських ($\rho \leq 0{,}01$) та донецьких членів партії ($\rho \leq 0{,}001$). Натомість за методикою С.Р. Пантілєєва, львівським членам партії ВО «Батьківщина» більше за київських властиві такі категорії самоставлення, як аутосимпатія, очікуване ставлення від інших, самоінтерес, самовпевненість, ставлення інших ($\rho \leq 0{,}05$), самозвинувачення ($\rho \leq 0{,}01$). Натомість у донецьких партійців більше, ніж у київських, виражені самоінтерес ($\rho \leq 0{,}01$) і самопослідовність ($\rho \leq 0{,}001$). Крім того, у них партійців частіше за львівських зустрічаються такі показники самоставлення: самоповага ($\rho \leq 0{,}01$), самопослідовність ($\rho \leq 0{,}001$), натомість у львівських більш виражена самовпевненість ($\rho \leq 0{,}05$).

За методикою УСК, у респондентів із Києва сильніше виражена загальна інтернальності ($\rho \leq 0{,}01$), а у львів'ян – інтернальність у здоров'ї ($\rho \leq 0{,}01$). Натомість у донецьких респондентів сильніший прояв за київських мають такі різновиди інтернальності: в області невдач, у міжособистісних стосунках, загальна інтернальність ($\rho \leq 0{,}01$), інтернальність в області досягнень ($\rho \leq 0{,}01$), в області невдач, у сімейних стосунках ($\rho \leq 0{,}05$). Отже, за попарним порівнянням партійців ВО «Батьківщина» видно, що донецькі члени партії мають більші показники інтернальності в області невдач.

За методикою ОРПІС, владне самоствердження слабкіше простежується серед донецьких партійців, ніж у київських ($\rho \leq 0{,}05$) та львівських ($\rho \leq 0{,}01$) членів ВО «Батьківщина». Доволі цікавий результат, адже ми припускали, що партійці у Донецьку (де рівень опозиційності – максимальний) матимуть максимальний рівень владного самоствердження. Зазначена закономірність потребує подальшого статистичного аналізу.

Порівняння особливостей політичного образу Я респондентів членів ВО «Батьківщина» у Києві і Львові видно, що партійці у Львові частіше визначають себе як песиміста, віруючого ($\rho \leq 0{,}05$), ліберала, конкурента Росії ($\rho \leq 0{,}01$), європейця ($\rho \leq 0{,}001$); натомість партійці у Києві визначають себе у більшій мірі як партійців, друзів Росії ($\rho \leq 0{,}001$). Видається цікавим, що за третиною категорій по досліджен-

ню політичного образу Я партійців-членів однієї партії у різних містах (Київ, Львів) існує статистично значуща розбіжність результатів. Партійці у Львові частіше за партійців у Києві та Донецьку визначають себе як конкурентів Росії ($\rho \leq 0{,}001$). Вірогідно у львівян існує певне негативно забарвлене ставлення до Росії серед членів ВО «Батьківщина» у порівнянні з партійцями інших міст (у нашому випадку – Донецьк і Київ). За умов порівняння між собою представників різних політичних партій у Львові можна було би визначити, чи ця особливість сприйняття має партійну або регіональну зумовленість.

Також існують певні розбіжності зарахування себе до різних політично забарвлених категорій образу Я серед членів ВО «Батьківщина» у місті Києві і Донецьку. Так, партійці «Батьківщини» у Донецьку частіше за партійців у Києві зараховують себе до християн ($\rho \leq 0{,}05$), європейців ($\rho \leq 0{,}01$), ланки суспільства ($\rho \leq 0{,}001$); натомість партійці «Батьківщини» у Києві – до патріотів ($\rho \leq 0{,}05$) і конкурентів Росії ($\rho \leq 0{,}01$). Дещо несподіваними виявились результати інших розбіжностей. По-перше, у партійців-киян менш вираженим виявилось самосприйняття себе за категоріями «християни» і «європейці». Традиційно вважалось, що саме у Києві існують релігійні традиції християнства, оскільки хрещення українців розпочалось у цьому місті ще у X ст. Крім того, статус столиці країни, сприяв визначенню себе як європейців саме у Києві. Натомість, були отримані протилежні результати. Ми вважаємо, що це можна пояснити тим, що партійці ВО «Батьківщини» у Донецьку знаходяться в опозиції, а у Києві – при владі. Отже, саме орієнтації на релігійні і європейські цінності, вірогідно, визначають провідне політичне забарвлення опозиційних партійців у Донецьку, зокрема партійців «Батьківщини».

Цікавими видаються і отримані дані аналізу політичного образу Я серед членів ВО «Батьківщина» двох міст – Львова і Донецька. Припускаємо, що деякі розбіжності можна пояснити різним співвіднесенням влада-опозиція партійців цих міст. Партійці ВО «Батьківщина» у Донецьку знаходяться в опозиції до переважної більшості громадян цього регіону, натомість члени цієї ж партій у Львові мають політичну більшість на всіх рівнях влади, а також це одна з провідних партій за популярністю серед населення.

Донецькі члени ВО «Батьківщина» частіше за партійців зі Львову визначають себе як громадянина України, оптиміста, росіянина ($\rho \leq 0{,}05$), партійця ($\rho \leq 0{,}01$), ланку суспільства, друга Росії ($\rho \leq 0{,}001$); партійці зі Львову – ліберала, песиміста, патріота ($\rho \leq 0{,}05$), конкурента Росії ($\rho \leq 0{,}001$).

Хочеться підкреслити, що з 21 категорії політичного образу Я лише 8 не знайшли статистично значущої розбіжності між трьома групами членів ВО «Батьківщина». Таким чином, регіональні відмінності прояву політичного образу Я у межах однієї партії ВО «Батьківщина» мають місце.

Аполітичні та прихильники ВО «Батьківщина». За методикою О. Ф. Потьомкіної у групі прихильників ВО «Батьківщина» сильніший прояв, аніж у групі аполітичних мають соціальні настанови на працю ($\rho \leq 0{,}01$) та на свободу ($\rho \leq 0{,}05$). Такі результати можна пояснити тим, що прихильники ВО «Батьківщини», на відміну від аполітичних, знаходяться у активній політичній площині. Вірогідно, що орієнтації на працю та свободу зумовлюють їхні політичні уподобання.

За методикою О. Скнар, у прихильників ВО «Батьківщина» сильніші за аполітичних виражені: залучення до політичного життя країни ($\rho \leq 0{,}001$), орієнтація на власний політичний вибір та ідентифікація з цінностями європейської демократії ($\rho \leq 0{,}05$). Такі результати є прогнозованими, оскільки група аполітичних за своїм змістом передбачає певне дистанціювання від політичного життя, ігнорування значення політики в їхньому житті. Ідентифікація з цінностями європейської демократії є очевидною, оскільки ВО «Батьківщина» активно залучена у різноманітні європейські формати політичних об'єднань, що передбачає сповідування та декларацію європейських цінностей.

За методикою ОРПІС, для аполітичних більш характерною, ніж для прихильників ВО «Батьківщина» є нормативна непоступливість ($\rho \leq 0{,}001$), менш властивою – політична ідентифікація ($\rho \leq 0{,}001$). Останній результат є очікуваним, оскільки прихильність до тих чи тих політичних суб'єктів, зазвичай пов'язана з певним рівнем ідентифікації. Натомість слабкий рівень нормативної непоступливості може, певним чином, пояснювати, що ці особи не знайшли для себе необхідним бути членами партії (а відтак і орієнтуватись на результат) – обрали політичний шлях пасивної підтримки: на виборах, референдумах, у співчуванні різним політичним силам тощо.

При порівнянні груп респондентів, аполітичних та прихильників (не членів партії) ВО «Батьківщина» видно, що прихильники «Батьківщини» частіше зараховують себе до демократів, християн ($\rho \leq 0{,}05$), громадянина України ($\rho \leq 0{,}01$), лідера, українця ($\rho \leq 0{,}001$), натомість аполітичні частіше сприймають себе як росіянина ($\rho \leq 0{,}05$). Отже, отримані результати свідчать, що єдиною активною розбіжністю аполітичних виступає категорія «росіянин», яка хоч і має політичне забарвлення у нашому соціумі, проте більше визначає особливості національного менталітету.

Аполітичні і члени ВО «Батьківщина». За методикою Потьомкіної, у членів ВО «Батьківщина» сильніший прояв за аполітичних мають такі соціальні настанови: на владу ($\rho \leq 0{,}001$), на працю ($\rho \leq 0{,}01$) і на свободу ($\rho \leq 0{,}05$). Вірогідно, що саме орієнтація на владу зумовила вступ до партії; а настанова на працю є засобом досягнення влади. Що ж до орієнтації на свободу – то це категорія ціннісно-смислової сфери.

За методикою О. Скнар, у членів ВО «Батьківщина» частіше, ніж у прихильників цієї партії, зустрічаються: залученість у політичне

життя країни (ρ≤0,001), автономна активність (ρ≤0,01), ідентифікація з культурними цінностями суспільства, орієнтація на власний політичний вибір (ρ≤0,05). Отже, члени ВО «Батьківщина» мають більший прояв політичної ідентичності, ніж аполітичні. Натомість за методикою С.Р. Пантілєєва, сильніший прояв самоінтересу мають аполітичні (ρ≤0,05), а самозвинувачення, навпаки, частіше зустрічається серед партійців (ρ≤0,05). Таким чином, можна припустити, що з набуттям членства в партії, у партійців зникає самоінтерес, натомість з'являється самозвинувачення. При цьому політична діяльність виступає компенсатором незадоволення собою. Натомість за методикою ОРПІС, у членів ВО «Батьківщина» вищі показники, ніж у аполітичних за позиційною конкуренцією, прагматичною раціоналізацією (ρ≤0,05), політичною ідентифікацією (ρ≤0,001). Отже, політична ідентифікація має більший прояв у членів партії, ніж аполітичних.

За анкетою-опитувальником дослідження політичного образу Я у партійців частіше зустрічаються наступні категорії: громадянин України, конкурент Росії (ρ≤0,01), лідер, партієць, патріот (ρ≤0,001), майбутнє суспільства, ліберал, демократ, українець (ρ≤0,05), рідше – росіянин (ρ≤0,001). Отже, у членів ВО «Батьківщина» політичний образ Я має складний, насичений характер, натомість у аполітичних – він проявляється пасивно. Єдиний активний показник політичного образу Я серед аполітичних (який має національне забарвлення) – активне визначення себе як росіянина.

Прихильники і члени ВО «Батьківщина». За методикою О. Ф. Потьомкіної у партійців сильніший прояв, ніж у прихильників має соціальна настанова на владу (ρ≤0,05). Ми припускаємо, що членство у партії виступає певним підґрунтям, першою сходинкою отримання влади для партійців, оскільки це відкрита активна політична позиція особи.

За методикою О. Скнар, члени ВО «Батьківщина» активніше залучені у політичне життя країни, ніж прихильники цієї партії (ρ≤0,01). Свідомий вступ у партію виказує активну політичну позицію особи, її прагнення впливати на політичне життя країни. Натомість за методикою С. Р. Пантілєєва, у прихильників ВО «Батьківщина» частіше, ніж у партійців, зустрічається, самоінтерес (ρ≤0,001), самоприймання (ρ≤0,01). Отже, з набуттям партійності, прихильники ВО «Батьківщина» втрачають самоінтерес та самоприймання. Вірогідно це можна пояснити тим, що активне залучення у політичне життя країни сприяє певній переорієнтації зі своєї особи на спільноту, яка для неї референта.

Різні аспекти політичної ідентичності сильніше проявляються у членів ВО «Батьківщина», ніж у її прихильників: політична ідентифікація (ρ≤0,001), нормативна непоступливість (ρ≤0,01), владне самоствердження (ρ≤0,05). Вірогідно, з набуттям членства особа більше ідентифікується зі значущою референтною політичною спільнотою, а відтак і більше від неї залежить. При аналізі політичного образу Я двох груп респондентів вид-

но, що члени ВО «Батьківщина» частіше за прихильників цієї партії визначають себе як майбутнє суспільства, партійців та патріотів ($\rho \leq 0{,}001$).

Висновки. 1. Теоретичний аналіз зазначеної проблеми дозволив визначити політичний образ Я як: а) специфічний вид образу Я, котрий актуалізується внаслідок безпосереднього впливу соціального (політичного) середовища на особу; б) уявлення про себе, насамперед політичні, котрі виникають унаслідок взаємодії особи із соціумом.

2. Існують розбіжності у прояві політичного образу Я, що зумовлені мірою залученості в політичне середовище (партійці, прихильники партії, аполітичні) та регіональними особливостями респондентів. Максимальні розбіжності між київськими, львівськими та донецькими членами ВО «Батьківщина» виявлені у прояві політичного образу Я.

3. Самовпевненість найбільше властива львівським партійцям. Львівські партійці ВО «Батьківщина» частіше визначають себе як ліберала, песиміста, конкурента Росії, натомість рідше за інших визнають себе партійцями та друзями Росії.

4. Донецькі члени ВО «Батьківщина» мають більшу за львівських інтернальність у сфері досягнень, невдач та сімейних стосунків, а відтак і готовність брати на себе відповідальність, убачати в собі причину тих чи тих подій у цих сферах власного життя у них більша. Донецьким партійцям властива самопослідовність, котра має більший прояв, ніж у львівських та київських членів партії. Крім того, у донецьких партійців вищі самоповага, ніж у львівських членів партії, та самоінтерес – ніж у київських, натомість нижчий прояв самовпевненості, ніж це властиво львівським партійцям. Донецькі члени ВО «Батьківщина» часто визнають себе ланкою суспільства та рідко – патріотами та конкурентами Росії.

5. У прихильників партії політична ідентичність більш розвинена, ніж в аполітичних. Водночас їм не властива нормативна непоступливість. Цікаво, що прихильники ВО «Батьківщина» мають більші, ніж члени цієї партії, показники позитивного образу Я: самоприйняття та самоінтерес. Аналіз політичного образу Я показав, що прихильникам партії більш властиве, ніж аполітичним особам визнання себе громадянином України, лідером, демократом, українцем. Натомість прихильники партії рідше за партійців визнають себе майбутнім суспільства, патріотом, партійцем; рідше за аполітичних – росіянином.

6. Аполітичним особам властивий низький рівень розвитку політичної ідентичності як такої. Єдиним проявом політичної ідентичності, котрий вищий, ніж у членів ВО «Батьківщина», є мобілізаційна політична активність. Отриманий результат можна пояснити низькою політичною залученістю аполітичних, активність котрих має дещо опосередкований характер. Аполітичним особам більшою мірою, ніж членам ВО «Батьківщина», властивий самоінтерес, менш властиве самозвинувачення. Аналіз політичного образу Я показав, що аполітичні активно визначають себе як росіян, рідше – громадянами України, лідерами, демократами, українцями.

7. Перспективу подальшого дослідження зазначеної проблеми вбачаємо в аналізі психолого-політичних особливостей осіб, що сповідують різні політичні ідеології, належать до різних політичних партій і рухів, мають різну міру залучення до політичного життя країни.

Л і т е р а т у р а

1. *Никитин Е. П.* Феномен человеческого самоутверждения / Никитин Е. П., Харламенкова Н. Е. – СПб. : Алетейя, 2000. – 224 с.
2. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. / М. Й. Боришевський, М. І. Алексєєва, В. В. Антоненко та ін. ; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К., 2001. – Т. 2. – 308 с.
3. *Ольшанский Д. В.* Политико-психологический словарь / Ольшанский Д. В. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 576 с.

Маргарита Кременчуцька, Наталія Каменська

ГРУПОВА МЕНШІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ

Проблема. Будь-яка людська взаємодія передбачає владу та вплив. Уміння впливати на інших та приймати відповідальність за такий вплив становить важливу сторону життя людини. У багатьох стосунках соціальний вплив спрощує нам життя. Він вказує, як поводитися в більшості ситуацій та заощаджувати енергію та кошти; робить «природною» сукупність засвоєних видів поведінки, що несуть відбиток культури й суспільства.

Якщо звернутися до історії соціальної психології, то можна констатувати, що чимало зусиль соціальних психологів було спрямовано на аналіз особливого аспекту феномена впливу, а саме явища конформізму. Така концентрація уваги на процесі конформної поведінки пояснюється відповідним розумінням вихідної основи поведінки як адаптації до фізичної і соціальної реальності, що сприймалася як даність, заздалегідь визначена для всіх індивідів. Коли індивідові доводиться звертатися для підтвердження правильності суджень і сприйняття до інших людей, у дію вступає процес соціального впливу взагалі на загалі й конформної поведінки зокрема. Припускається, що ці процеси сприяють структуризації суджень індивіда й, отже, роблять його поведінку передбачуваною і подібною до поведінки інших людей [1; 2].

Згідно із цією концепцією процес соціального впливу служить зменшенню розбіжностей між індивідами. Він веде до схожого бачення реальності, усуваючи відхилення і даючи тим самим індивідові можли-

© М. Кременчуцька, Н. Каменська, 2012

вість адаптуватися до оточення й адекватно діяти. Зрозуміло, що конформність поведінки має першорядне значення. Оскільки передбачається, що реальна дійсність однорідна й однакова для всіх, то індивіди, поведінка яких підкоряється тиску вбік конформності, отримають винагороду. Навпаки, індивіди, поведінка яких не є конформною, вважатимуться девіантними, неефективними, не пристосованими до життя в суспільстві. У цьому випадку (це ясно довів Фестінгер) у групі виникає сильний тиск до однаковості, щоб змусити індивідів, що відхиляються від норми, поводитися конформно. Якщо цей тиск не дає результату, то девіантний суб'єкт відкидається групою або виключається з неї.

Проблеми виникають при дослідженні можливих реакцій на вплив – прийняття або спротиву. Якщо має місце спротив, необхідно знати його масштаб, причини й об'єкт. Впливати – значить викликати зміни: будь-який вплив передбачає зміну індивідів або груп.

Метою статті є аналіз соціальних змін у результаті активного впливу меншості на більшість групи або на групу в цілому.

Меншість, як джерело соціального впливу, намагається або ввести, або створити нові уявлення, поняття, способи мислення чи поведінки, або змінити загальноприйняті уявлення, думки, традиційні позиції, попередні способи мислення або поведінки.Природа впливу меншості все ще залишається предметом суперечок. Дослідження Сержа Московічі показали, що групова меншість найбільш впливова за умови послідовності своїх поглядів, упевненості у своїй правоті й здатності залучати прихильників із числа більшості. Разом з тим не підлягає сумніву, що меншість, яка твердо стоїть на своїх позиціях, більш впливова, ніж меншість, яка вагається. Послідовність і наполегливість говорять про впевненість у собі. Експерименти свідчать, що будь-яка дія меншості, що виражає впевненість, схильна породжувати в більшості сумніви в собі. Уперта меншість руйнує всяку ілюзію однодумності.

Вплив меншості найчастіше парадоксальний і нелогічний. Процес формування групової меншості в реально існуючих групах, а також ті фактори, які започатковують цей процес, є маловивченими у соціальній психології. Вивчення феномена групової меншості не може бути повноцінним без його дослідження. Отож ми зробили спробу розкрити суть поняття активної групової меншості, визначити фактори, що детермінують відчуття психологічного благополуччя меншості в групі.

Соціальні психологи звичайно визначають меншості кількісно. Отже меншість розуміють як невелику фракцію або малу кількість індивідів, що поділяють якісь думки, судження, цінності або типи поведінки, які завжди відрізняються від думок, суджень, цінностей і поведінки більшої частини (більшості) якоїсь важливої референтної групи.

За даними С. Московічі, Е. Лаж і М. Наффрешу, вирішальним фактором впливу меншості є стійкість її поведінки, що проявляється у

твердій фіксованості вихідної позиції, послідовності її відстоювання у взаємодії з більшістю. Стійкість власної позиції – ефективний засіб зміни позиції оточуючих.

Залежність ступеня впливу меншості від її образу в очах більшості переконливо показана С. Папастаму. Для позначення властивостей, якими оточення наділяє представників активної групової меншості, автор користується терміном «психологізація». «Психологізація» – особистісна інтерпретація людей, що відстоюють не прийняту в групі позицію, – може поширюватися на всіх або на частину членів меншостей, але щоразу виступає своєрідною «селективною сіткою» сприйняття її поведінки. Крім того, Л. Неміт з колегами показав, що стиль впливу меншості може по-різному сприйматися в різних ситуаціях.

У такий спосіб особистість у групі, зайнявши певну нонконформістську позицію та відстоюючи її, певним чином суб'єктивно оцінює себе й власне життя з позиції позитивного функціонування особистості, тобто «психологічного благополуччя» (Н. Бредбурн, К. Ріфф, П. П. Фесенко і Т. Д. Шевеленкова).

У рамках проекту «Активне майбутнє» за допомогою експертного аналізу, моделювання ситуацій «диспуту» нами були відібрані молоді люди, які віддають перевагу активній нонконформістській позиції в групі. Вони були протестовані за допомогою адаптованого російськомовного варіанта опитувача «The scales jfpsychological well-being», запропонованого К. Ріфф. (адаптація Т. Д. Шевеленкова і П. П. Фесенко). Автори визначають психологічне благополуччя як інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування (особистісного зростання, самоприйняття, управління ситуацією, автономії, мети в житті, позитивних стосунків з оточенням), а також ступеня реалізованості спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою й власним життям. Структура (співвідношення компонентів) актуального й ідеального психологічного благополуччя можуть не збігатися. Ідеальне психологічне благополуччя – це «планка», стосовно якої може спостерігатися динаміка (ситуативна, вікова і т.д.) ступеню виразності кожного з компонентів актуального психологічного благополуччя. Основною метою створення даної методики була необхідність одержання опитувальника, який би дав змогу емпірично перевірити основні теоретичні та емпіричні положення, які стосуються відчуття благополуччя особистості [3].

Процедура відбору меншості проходила методом експертних оцінок і співбесіди. Були виділено 20 підприємств м. Одеси. На кожному з них було проведено опитування керівництва, які оцінювали членів свого колективу, відповідаючи на запитання спеціально підготовленого опитувальника.

Було виділено 19 осіб: 12 чоловіків і 7 жінок.

З кожним із них було проведено ознайомлювальну бесіду й потім проведене тестування на рівень психологічного благополуччя особистості (табл.).

Таблиця

Визначення вимірів психологічного благополуччя

Вимір	**Характеристика особистості, що має високі показники**	**Характеристика особистості, що має низькі показники**
Позитивні стосунки з іншими	Отримує задоволення від теплих, довірчих стосунків з іншими; опікується благополуччям інших здатний до емпатії, прихильності й близькості; розуміє необхідність іти на поступки у стосунках.	Брак близьких, довірчих стосунків з іншими; важко опікуватися іншими, бути теплим і відкритим; ізольований і фрустрований у міжособистісних стосунках; не прагне іти на компроміс для підтримки важливих зв'язків з іншими.
Автономність	Самовизначення й незалежність; може протистояти соціальному тиску, мислити й поводитися незалежно; саморегулює поведінку; оцінює себе, виходячи з особистісних стандартів.	Стурбований очікуваннями й оцінками інших; при прийнятті важливих рішень спирається на судження інших; його мислення й поведінка піддаються соціальному тиску.
Управління ситуацією	Почуття впевненості й компетентності в управлінні повсякденними справами. Здатність ефективно використовувати різні життєві обставини. Уміння самостійно вибирати й створювати умови, що задовольняють особистісні потреби і цінності.	Нездатність справлятися з повсякденними справами. Відчуття нездатності змінити або поліпшити умови свого життя. Почуття безсилля в управлінні ситуацією.
Особистісне зростання	Має відчуття розвитку та реалізації свого потенціалу; бачить своє зростання та експансію; відкритий до нового досвіду; прагне все більше вдосконалювати себе й свою поведінку з часом ; зміни спираються на ефективність пізнання себе.	Почуття особистісної стагнації; відсутнє відчуття поліпшення та експансії; почуття нудьги та незацікавленості в житті; відчуття нездатності здобувати нові настанови й способи поведінки
Цілі в житті	Має мету в житті й відчуття спрямованості; усвідомлення свого минулого й теперішнього; переконаний, що життя має мету; є підстави й причини для того, щоб жити.	Не має відчуття усвідомленості життя; бракує цілей, почуття спрямованості; не бачить цілей і у своєму минулому; відсутні погляди й переконання, що надають сенс життю.
Самоприйняття	Має позитивне ставлення до себе й свого минулого; усвідомлює і схвалює різні сторони свого Я, включаючи позитивні і негативні якості.	Незадоволений собою; розчарований у своєму минулому; стурбований певними особистісними якостями; бажає не бути тим, ким є.

Результати показують, що в актуальному статусі психологічного благополуччя в групі обстежуваних членів активної групової меншості найбільша вагу мають параметри «Автономія», «Особистісне зростання» і «Мета в житті».

Ці дані відрізняються від показників отриманих дослідниками на стандартній вибірці, де поряд з «Особистісним зростанням» і «Цілями в житті» максимально вираженим є параметр «Позитивні стосунки з навколишнім світом», а параметр «Автономія» не має максимальних значень.

В актуальному статусі психологічного благополуччя обстежувані за параметром «Позитивні стосунки з навколишнім світом» мають мінімальне значення, а за параметром «Автономія» – максимальне.

Привертає увагу вікова динаміка змін параметрів психологічного благополуччя в цій групі. Тому ми розділили її на три підгрупи: перша – до 30 років; друга – від 30 до 40 років; третя – після 40 років.

Результати інших досліджень показують, що величини параметрів «Управління ситуацією» і «Автономія» зростають з віком, а характеристики «Особистісне зростання» і «Мети в житті», навпаки, знижуються [3; 4]. Наше дослідження підтвердило цю динаміку лише частково.

Особи, що складають активну групову меншість, демонструють зниження психологічного благополуччя за всіма параметрами, крім «Позитивні стосунки з навколишнім світом», який, навпаки з віком зростає. Це означає, що поряд зі зниженням загального психологічного благополуччя такі люди все-ж таки адаптуються й починають отримувати задоволення від теплих, довірчих стосунків з іншими; розуміють необхідність іти на поступки в стосунках.

Висновок. Специфіка дослідження полягає в тому, що випробувана група завжди є кількісно обмеженою. Проте отримані результати дають змогу продовжити відповідне дослідження, більш широко враховуючи вплив інтелектуальних, гендерних і вікових відмінностей.

Л і т е р а т у р а

1. *Майерс Д.* Социальная психология / Майерс Д. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
2. *Московичи С.* Социальная психология / Московичи С. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.
3. *Шевеленкова Т. Д.* Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Шевеленкова Т. Д., Фесенко П. П. // Психологическая диагностика, – 2005. – № 3. – С. 95–129.
4. *Токарева М. Ю.* Меньшинство как фактор социального влияния / Токарева М. Ю., Донцов А. И. // Вопросы психологии, – 1996. – № 1. – С. 50–62.

Інна Кукуленко-Лук'янець

ЖІНКИ У СФЕРІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД

Проблема. На сучасному етапі становлення української державності, у складних соціально-економічних та політичних умовах актуальність «жіночого питання» в психології управління набуває особливої значущості. Нестабільність і невпевненість у завтрашньому майбутньому, високий рівень тривожності у громадян, велика кількість стресових ситуацій у щоденному плині життя накладають велику відповідальність на керівника. Досить актуальною на сьогоднішній день є також проблема підготовки високопрофесійних управлінських кадрів. Особистість керівника, а тим більше лідера, повинна відповідати всім вимогам психологічної підготовки до управління людськими ресурсами. Зокрема, керівник повинен володіти стійким типом темпераменту, вольовими якостями, бути спроможним забезпечити спільну діяльність в організації, знатися на етиці ділового спілкування, особливостях вербального та невербального спілкування, уміти проводити презентації, наради, переговори, регулювати і вирішувати конфліктні ситуації в колективі, формувати управлінські кадри.

Проблемою жінки-лідера цікавилися багато провідних дослідників і науковців, зокрема А. Менегетті, Т. В. Бендас, Н. Альошина, Є. П. Ільїн та багато ін. Серед сучасних вітчизняних наукових студій цій проблемі приділяли значну увагу такі автори, як О. М. Мірошниченко, Л. О. Пампуха, Б. А. Щербатюк, Н. В. Гаврилова та ін. Проте поза увагою науковців досі залишається питання вивчення життєтворчого шляху жінок, відомих у сфері управління.

Мета нашого дослідження: проаналізувати постаті знаних жінок, особливості їх становлення, відмінності у стилях управління, їхню здатність до творення життєвого простору через поєднання фемінних і маскулінних ознак, прояви жіночої сексуальності та інтелектуальних здібностей і вольових якостей.

У сфері управлінської діяльності досить багато наукових досліджень присвячено проблемам жінок. Проте невелика кількість із них акцентують увагу саме на жінці, на жіночих лідерських якостях, на її індивідуальному стилі професійного зростання і, найголовніше, це те, що жінка має право бути неординарною, несхожою і неповторною на своєму шляху особистісного і наукового-педагогічного розвитку. Вона не може наслідувати чоловічі методи управління або кар'єрного зростання, оскільки зазвичай жінка є ще й матір'ю, дружиною, донькою, і

© І. Куркуленко-Лук'янець, 2012

ці функції мають бути гармонійно поєднані з професійною реалізацією. Тому вона повинна вміти організувати свій час так, щоб задовольнити всі свої потреби, відчувати задоволеність власним життям, зреалізованість у професійній сфері, та створювати особистий простір.

Тому проблема ґендеру, а саме чоловічого і жіночого стилів лідерства, також є надзвичайно актуальною в сьогоднішньому складному управлінському просторі.

Саме керівник відповідальний за регуляцію поведінки підлеглих і саморегуляцію; за формування індивідуального стилю управління; за самоконтроль в екстремальних ситуаціях; за використання методів вивчення особистості; складання характеристики ділових та особистісних якостей працівника; за формування продуктивних команд з урахуванням психологічних властивостей і міжособистісних відносин; здійснення ефективного управлінського впливу; підвищення результативності реалізації загальних функцій управління з урахуванням впливу психологічних факторів; за оптимізацію умов та режимів праці з урахуванням психологічних аспектів.

Підготовка професійних, ерудованих, високоосвічених управлінських кадрів сприятиме розвитку суспільства у всіх сферах діяльності, адже саме людський фактор визначає майбутнє нашої держави.

Перші історичні спроби дослідити особливості впливу жіночої сексуальності на розвиток суспільно-політичного ладу пов’язані з іменами відомих жінок.

Так, три тисячі років тому назад у Єгипті велику популярність мала постать куртизанки Родопи. Вона народилася у Фракії, у п’ятнадцять років її викрав лесбоський пірат, привіз на острів Самос і продав купцю Йадмону, що був господарем Езопа. Проте, крім вираженої жіночності, у неї були неабиякі інтелектуальні задатки, на чому неодноразово акцентував свою увагу Езоп. Саме поєднанням цих рис Родопа і привабила філософа, ставши в подальшому його коханою жінкою. Пізніше нею захоплюється цар Єгипту Амазис, і вона стає досить впливовою постаттю в економічному і політичному житті країни. За власний кошт вона спорудила одну з пірамід Мемфіса, завдяки чому й увійшла в історію Єгипту [1, с. 24–58].

Єгипетська цариця Клеопатра (51 до н. е. – 30 до н. е.) була визначною жінкою, без якої неможливо уявити собі історію людства. Б. Паскаль стверджував, що якби ніс Клеопатри був трішки коротшим, то історія світу склалася б інакше і пішла в іншому напрямку [2, с. 16].

Якщо вірити зображенням Клеопатри на монетах, то в неї був великий рот і довгий ніс з горбинкою, як і у всіх Птолемеїв, кучеряві коси, зібрані ззаду відповідно до моди того часу. Клеопатра, хоч і не була аж такою красунею, володіла надзвичайної сили чарівністю. З точки зору Плутарха, краса її була не тією, що вражає з першого погляду, проте звернення її вирізнялося чарівною витонченістю і тому її

зовнішність, яка поєднувалася з переконливістю мови, харизматичністю, що відчувалася в кожному слові, у кожному русі, назавжди западали в душу. У неї був приємний голос, і вона володіла багатьма мовами, могла спілкуватися майже з усіма іноземцями без перекладача.

Саме поєднання чарівності і розуму єгипетської цариці вразили і Юлія Цезаря, і Марка Антонія [3, с. 115 – 145].

Ім'я Клеопатра було типовим жіночим іменем у династії Птоломеїв і означало на грецькій мові «слава батька». Клеопатра VII, судячи з усього, була дійсно улюбленою донькою Птоломея XII, і саме її він вважав основною спадкоємницею і брав із собою у всі подорожі, в тому числі і за межі Єгипту. Саме він намагався виховати її як ідеальну правительку, змушуючи осягати тонкощі політичних інтриг і вивчати мови всіх народів, у взаємостосунках з якими були зацікавлені єгипетські правителі. Так, окрім грецької, Клеопатра знала кілька африканських мов і кілька мов суміжних держав, наприклад арамійську. Немає жодних сумнівів, що вона була однією із найбільш освічених жінок античності [4, с. 27 – 35].

Значної дослідницької уваги заслуговує постать Феодори (501 – 556). Вона була знаменитою візантійською імператрицею, дружиною Юстиніана Великого. Майбутня імператриця народилася на Кіпрі в сім'ї простолюдина, її сестри були танцівницями, а вона оволоділа професією акробатки. Потім стала відомою куртизанкою, що мала численні інтимні зв'язки з чоловіками різних соціальних верств. Унаслідок такого життя до 24 років вона вже мала досить поганий вигляд і ніяких перспектив, тому збиралася принести себе в жертву вічно юній Афродіті. Проте доля складається так, що вона оселяється у ворожки, яка передбачила їй блискуче майбутнє. Феодора продовжує своє життя, уже намагаючись виправити попередні помилки. Вона проводить багато часу за ткацьким верстатом і через деякий час зустрічається з Юстиніаном. Довгий час вона залишається його коханкою, але після смерті його матері вони одружуються. Потім помирає Юстін I, Юстиніан і Феодора фактично займають престол.

Попри своє минуле становище і репутацію, Феодора зуміла заволодіти людськими симпатіями і стати символом краси і гармонії у Візантійській імперії. Саме Феодора практично управляла імперією, проявляла неабияку холоднокровність, силу волі й авторитет. Вона переконала Юстиніана прийняти багато законів на користь жінок: закон про розлучення, всиновлення незаконнонароджених дітей, про покарання за викрадення монашок, про звільнення комедіанток від рабства. Вона відновила зруйновану заколотом і пожежею столицю, збудувала фортеці, церкви, притулки, ясла, лікарні і відомий босфорський монастир для тих грішниць, які покаялися.

Нарівні з усіма чеснотами Феодора володіла і негативними рисами характеру. Вона була досить честолюбною, жадібною до багатст-

ва, як і більшість людей, які вийшли з убогості, мстивою, нехтувала чесними людьми і схвалювала підлість.

Проте, постать Феодори залишається надзвичайно вагомою не лише в історії знаменитих жінок людства, а й у становленні суспільно-політичного життя Візантійської імперії [5, с. 103 – 108].

Викликає дослідницький інтерес і постать Катерини І Олексіївни (1684–1727). Скавронська Марта Самуїлівна була донькою литовського селянина, рано зосталася сиротою; у сімнадцять років була заручена із шведським драгуном Раабе, який напередодні весілля відбув на війну. Під час взяття Марієнбурга в неї закохався генерал Боур, потім – Шєрємєтьєв і, зрештою, вона стала коханкою фаворита Петра І Меншикова. Саме в нього її й побачив Петро І, і двадцятитрирічну Марту було переведено в його палац. Вона прийняла православ'я, назвали її Катериною Василевською. У 1706 році в неї з государем народилася донька. Катерина мала значний вплив на Петра І, він ділився з нею різними політичними новинами, роздумами, планами. Проте ця неписьменна і неосвічена жінка від самого початку мала свою мету, і саме вона після смерті чоловіка опинилася на троні.

У 1712 році Петро І відкрито оголосив Катерину своєю другою дружиною, а їхніх доньок – Анну і Єлизавету – визнав царівнами. У травні 1724 року він коронував її [6, с. 200–217]. Після його смерті Катерина царювала шістнадцять місяців, хоча реально управляли країною Меншиков та інші фаворити. Постать Катерини І Олексіївни ввійшла в історію і зайняла також визначне місце серед впливових жінок епохи, що досягли успіху вдалим поєднанням жіночності, мудрості, наполегливості, активності, ініціативності.

Єлизавета Петрівна – російська імператриця (1741–1761), донька Петра Великого і Катерини І. З дня смерті Катерини І велика княжна Єлизавета Петрівна пройшла досить важку школу. Особливо небезпечним було її становище при Анні Іоанівні і Анні Леопольдівні, яких постійно лякала прихильність гвардії до Єлизавети Петрівни. Вона, за прикладом свого батька, із задоволенням приймала запрошення стати хрещеною матір'ю для дітей солдат-гвардійців, на що останні відповідали їй палкою відданістю. Спочатку така популярність серед простого люду лише тішила принцесу, а потім у неї актуалізувалася жага до влади.

Від постригу в монахині її врятувало втручання із-за кордону племінника принца Голштинського; за його життя будь-які надзвичайні заходи щодо Єлизавети Петрівни трактувалися як непотрібна жорстокість. Іноземні дипломати, французький посол Шетарді і шведський – барон Нолькен, наважилися із політичних мотивів, скористатися настроями гвардії і звести Єлизавету Петрівну на престол. Посередником між послами був лейб-медик Лесток. Але Єлизавета Петрівна обійшлася без їхньої підтримки. Шведи оголосили урядові

Анни Леопольдівни війну під приводом звільнення Росії від іга іноземців. 25 листопада 1741 року о другій годині ночі Єлизавета Петрівна з'явилася в казармах Преображенського полку і, нагадавши солдатам чия вона донька, повеліла йти за нею. Уночі стався переворот, і 25 листопада було видано короткий маніфест про сходження Єлизавети Петрівни на престол [7, с. 5–17].

Єлизавета була досить вродливою – стрункою блакитноокою блондинкою. Їй дали гарне виховання і гідну освіту. Прийшовши до влади шляхом рішучої боротьби, у подальшому Єлизавета уникала радикальних заходів. На перший погляд, вона здавалася досить легковажною, проте була надзвичайно потаємною і довіряла лише собі. Нею можна було маніпулювати, але сила Єлизавети полягала в тому, що вона дозволяла це робити лише розумним і відданим їй людям, котрих вона сама, урешті-решт, і контролювала.

Багато сучасників та істориків стверджують, що імператриця не любила займатися справами, а лише розважалася. Проте її 20-річне правління вважають одним із найспокійніших періодів у житті імперії.

За правління Єлизавети Петрівни під впливом її фаворита І. І. Шувалова і за допомогою Ломоносова було створено перший в Росії університет, а при університеті – Академію мистецтв. Значущою подією стало також заснування Академії наук.

Постать Єлизавети Петрівни викликає науковий інтерес не лише з історичної та політичної точок зору, а й із психологічної. Адже прояви сильних маскулінних рис характеру не нівелюють її жіночу сутність. Її правління було поєднанням природної жіночності, розуму і сильної волі, характеру, наполегливості.

У контексті здатності до життєтворчості особливої ваги набуває постать російської імператриці, що перебувала на престолі більш як третину століття, – Катерини II (1729–1796).

Принцеса Анхальт-Цербська Софія Фредеріка Августа народилася 1729 року у прусському містечку Штеттині, у сім'ї досить бідного принца Християна Августа, який командував полком на службі в короля Фрідріха II. Саме цей фактор виявиться сприятливим у подальшому для майбутнього Софії. Коли російська імператриця Єлизавета буде обирати дружину для свого племінника Петра Федоровича, вона віддасть перевагу дівчині із сім'ї, що не володіє широкими політичними зв'язками і не має коштів для участі в політиці.

Значущими для розуміння постаті Катерини II є ранні періоди дитинства, коли закладалися основи формування її особистості. Мати досить прохолодно ставилася до виховання доньки; її дуже любив батько, проте рідко бував дома, тому вона не відчула сповна батьківської прихильності. Саме тут зароджується потреба в любові та обожнюванні. Остання загострюється ще й тим, що вона не вважала себе вродливою, адже в ранньому дитинстві Софія хворіла на гнійничковий лишай

і вимушена була неодноразово зістригати коси. У семирічному віці вона ледь не померла від запалення легенів, а коли одужала, то в неї виявилося сильне викривлення хребта. Їй виготовляють корсет, котрий вона носить і вдень і вночі протягом чотирьох років. І лише у віці одинадцяти років її хребет виправляється і покращується стан здоров'я. Можна припустити, що це був період, коли гартувалися її воля і наполегливість. Власна непривабливість змушує її робити акцент на розвитку інтелектуальних здібностей, адже саме гострота її розуму і загальна чарівність приваблювали співрозмовників.

У лютому 1744 року Софія разом зі своєю матір'ю прибули до Москви, а 1745 року відбулося весілля Катерини і великого князя Петра Федоровича. Цей шлюб виявися невдалим, вони були досить різними – інфантильний, не дуже розумний юнак і його неординарна, честолюбна і проникліва молода дружина [8, с. 24–35]. Для Катерини цей час став періодом навчання. Оточена шпигунами й інтриганами, вона вчилася контролювати свої емоції, почуття і вивчала основи політики. Проводила багато часу за працями грецьких, римських та сучасних європейських авторів.

25 грудня 1761 року імператриця Єлизавета Петрівна померла. Престол посів Петро III. Головним і найбільш небезпечним ворогом Петра стає його власна дружина – Катерина Олексіївна. На фоні неврівноваженого Петра Федоровича Катерина поводилася надзвичайно вишукано і витримано. Таким чином, вона здобула прихильність народу, а за допомогою свого коханця Григорія Орлова отримала підтримку гвардії і підготувалася до захоплення влади.

Відомий переворот 28 червня 1762 року став важливою частиною «єкатериненського міфу». Олексій Орлов терміново прибув за Катериною до Петергофу. Імператриця була доставлена в столицю, у казарми лейб-гвардії Ізмайлівського полку. Більшість солдат виступили на захист благовірної государині всеросійської Катерини Олексіївни. Реальна влада у столиці перейшла до рук змовників. Державні заклади і Церква також присягнули на вірність Катерині II. Петро Федорович досить пасивно поводився під час перевороту, а 29 червня він відмовився від престолу.

З іменем Катерини II пов'язано немало безпрецедентних воєнно-політичних успіхів Російської імперії. Сприятлива політична кон'юнктура, професійна дипломатія і видатні воєнні перемоги дозволили Росії називати себе великою європейською державою. Немає підстав зменшувати заслуги Катерини II у цих успіхах. Вона точно визначала політичні пріоритети країни, безпосередньо брала участь у переговорах з іноземними дипломатами. Як у внутрішній політиці, так і на міжнародній арені цариця була обачлива, прагматична та цинічна [9, с. 5–15].

Що ж до справ у сімейній сфері, то в Катерини II були проблеми із власним сином Павлом. Практично відразу після народження його віддали вчителям і вихователям, тому емоційно-особистісного зв'язку між ними не було, а пізніше їхнє протистояння активізували ще й політичні мотиви. Уже з 1780 року Павло віддалився від петербургського двору і проживав у своїх приватних маєтках в Гатчині і Павловську.

Реалії Росії XVIII століття, утім, не допускали жіночого правління. Імператриці Росії потрібна була підтримка в особистому житті та політиці. З 1774 року такою опорою для Катерини став Григорій Олександрович Потьомкін. Неординарна людина і політик, він був фактичним чоловіком і співправителем Катерини до самої її смерті у 1791 році. Інтимні стосунки за такої ситуації відігравали вже другорядну роль. Потьомкін перестав бути коханцем Катерини II у 1775 році, проте його політичний статус залишався незмінним.

У єкатерининську епоху відкрилося безліч навчальних і виховних закладів, у тому числі й перших жіночих, виникла система народної освіти. У 1783 році було засновано Російську Академію, члени якої ставили перед собою завдання вивчення й пропаганди рідної мови. Помітно виросла кількість лікарень. Саме Катерина II відкрила перші будинки для сиріт та багато інших благодійних закладів.

Наукові інтереси самої Катерини II перебували переважно в гуманітарній сфері: філологія, історія, юриспруденція, педагогіка. Серед мистецтв вона віддавала перевагу літературі і театру; скульптурою і архітектурою цікавилася менше, а до музики була майже байдужою. Проте імператриця заснувала картинне зібрання Ермітажу, і за її царювання було побудовано багато оригінальних будівель [10, с. 6–27].

В історію Катерина II увійшла також як жінка з надзвичайним темпераментом, яскравим проявом своєї сексуальності і жіночності. Любов імператриці до молодих чоловіків деякі дослідники трактують як відхилення у сфері психофізичної патології [10, с. 27]. Проте сама Катерина стверджувала, що в неї «чоловіча душа», і в інтимному житті вона частіше виявлялася активною, ніж пасивною. У всякому разі, після Потьомкіна, який прагнув домінувати в таких стосунках, Катерину більше приваблювали молоді, юні чоловіки, котрих потрібно було «вести» – виховувати, навчати. У таких стосунках реалізувався її материнський потенціал нарівні із суто жіночною емоційністю, чуттєвістю і страхом самотності. Проте, незважаючи на почуття і пристрасті вона, ніколи не забувала про своє призначення. Катерина II володіла дивовижною здатністю перетворювати своїх коханців у відданих їй помічників – політиків, дипломатів, адміністраторів, воєначальників.

Висновки. Отже, узагальнюючи*, маємо підстави стверджувати*, що жінка в управлінській діяльності повинна мати не лише інтелектуальні здібності. Зазвичай жінці мають бути властиві й певні вольові якості: цілеспрямованість, наполегливість, самостійність,

ініціативність, витримка, самовладання, рішучість. Вона повинна бути готова до прийняття складних вольових рішень. Організаційні та комунікативні здібності можна вважати сприятливою рисою для управлінської діяльності жінки. Крім того, усім згаданим нами жінкам була притаманна неприхована жіноча сексуальність. Прояви сексуальності є категорією людської індивідуальності, що поєднує особистісний світогляд і світосприйняття, сімейні, соціальні, культурно-етнічні, релігійні традиції, узагальнені в досвіді кожної людини і трансформовані в проявах особистості. Вони свідчать про міру свободи і є критерієм якості життя.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в дослідженні та аналізі розвитку жіночої сексуальності крізь призму психоаналітичної теорії.

Література

1. *Кок А. де.* История знаменитых куртизанок / Анри де Кок. – М. : Гелеос, 2008. – 480 с.
2. Великие женщины / ред. группа: С. Экштут, Т. Евсеева, Е. Сучкова. – М. : Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 2008. – 359 с.
3. *Левицкий Г. М.* В плену страстей. Женщины в истории Рима / Г. М. Левицкий. – М. : Изд-во НЦ ЭНАС, 2009. – 320 с.
4. *Грант М.* Клеопатра. Последняя из Птолемеев / Майкл Грант ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : Центр-полиграф, 2004. – 349 с.
5. Сто великих любовниц. / авт.-сост. И. А. Муромов. – М. : Вече, 2000. – 576 с.
6. *Молева Н. М.* От Великой княгини до Императрицы. Женщины царствующего дома / Нина Молева. – М. : АСТ ; Олимп, 2008. – 317 с.
7. Елизавета Петровна: Маурин Е. И. Людовик и Елизавета: Роман. Гейне Н. Э. Дочь Великого Петра: Роман / сост. И. В. Новиков ; коммент. Л. М. Анисова. – М. : АРМАДА, 1994. – 717 с.
8. *Брикнер А. Г.* История Екатерины Второй / А. Г. Брикнер. – М. : Издательство АСТ, 2004. – 843 с.
9. Екатерина Великая. Кн. 2 : Равич Н. А. Две столицы: Историческая хроника; Жданов Л. Г. Последний фаворит: Роман; Салиас Е. А. Сенатский секретарь: Исторический рассказ / сост. Новиков И. В. – М. : АРМАДА, 1995. – 635 с.
10. Российкая история. Записки великой императрицы / Екатерина II. – М. : Эксмо, 2008. – 800 с.

Раїса Мотрук

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Проблема. На сучасному етапі розвитку українського суспільства першочерговим завданням є з'ясування впливу соціокультурних процесів на професійну самореалізацію і самоактуалізацію особистості. Пропонована теоретична розвідка передбачає застосування принципу конкретно-історичного підходу до аналізу явищ, що дає змогу осмислити теперішнє як наслідок попереднього розвитку.

Характерною рисою соціокультурного простору Доби Модерну є полікультурність. У літературі часто зустрічаються терміни «мультикультуралізм» та «полікультурність», які вживаються як синоніми. А. Колодій вважає, що для української мови природнішим є вживання термінів «культурна різноманітність», «багатокультурність» або «полікультурність». О. Є. Блинова не заперечує синонімічності цих термінів, але мультикультуралізм є специфічним поняттям [1, с. 40].

За Є. В. Чорним, мультикультуралізм – це ідеологія, політика і соціальний дискурс, який визнає правомірність і цінність культурного плюралізму, доцільність і важливість різноманітності культурних і субкультурних форм (етнічні, релігійні, расові, соціальні, політичні і т. ін.) [2, с. 71]. Дослідник зауважує, що термін «мультикультуралізм» вживається здебільшого зарубіжними науковцями, а «полікультурність» – вітчизняними.

Поняття соціальної стратифікації означає сукупність розташованих у вертикальному порядку соціальних шарів, зокрема бідних, заможних, багатих (страта stratum – шар, верства). Основними вимірами стратифікації є дохід, влада, освіта, престиж [1, с. 11].

Зупинімося детальніше на вивченні стратифікації населення Галичини у 1910 р. Цей період характеризується значними якісними та кількісними змінами етнічного складу населення, його структури, неординарними є міжетнічна взаємодія, соціокультурні, етнопсихологічні процеси та розподіл праці цього регіону.

Як підкреслює вітчизняний дослідник І. С. Монолатій, зазначену територію можна вважати своєрідним механізмом соціального конструювання кордонів між етносоціальними групами. На думку Н. Яковенко, багатомовне і багатоетнічне галицьке місто стало «полем дослівно щоденних контактів різних культурних світів» [3, с. 110–111].

Цікавими видаються дані про професійну зайнятість українців порівняно з основними етнонаціями західноукраїнських земель, (якщо брати до уваги загальну кількість населення і розмовну мову) (табл.1).

© Р. Мотрук, 2012

Таблиця 1

Страти і мовний поділ у Галичині в 1910 р.

Основні розмовні мови, інші мови	**Кількість осіб, які мають професію; належність до основних професій або професійних страт**					
Німецька	**Землеробство і лісництво** А	**Промисловість і промисел** Б	**Торгівля і транспорт** В	**Суспільна служба і вільні професії** Г	**Військові службовці** Ґ	**Особи без професій** Д
	32 933 0,5%	20 242 2,6%	15 284 2,0%	3494 1,3	12 527 17,6%	5660 1,8
Польська	2 881 034 49,1%	642 620 84,3%	686 602 89,0%	206 487 81,2%	28 093 39,5%	225 331 74,4%
Русинська	2 943 097 50,2%	81 903 10,7%	58 988 7,6	38 240 15,0%	21 093 29,7%	64 704 21,4%
Інші	5192 0,1%	15 788 2,1%	10 038 1,3%	5809 2,3%	2742 3,8%	6862 2,2%
Разом	5 863 044 100,0%	761 763 100,0%	771 551 100,0%	254 246 100,0%	71 077 100,0%	302 843 100,0%

Примітка: А: землеробство і лісництво; Б: промисловість і промисел; В: торгівля і транспорт; Г: суспільна служба і вільні професії; Ґ: військовослужбовці; Д: особи без професії [4, с. 137].

І. Монолатій висновує, що впродовж останньої третини XIX – на початку XX століть структурованість західноукраїнського суспільства за етнічною ознакою тісно пов'язувала соціальні суперечності з етнічними. Характерні для цього періоду міжетнічне напруження, боротьба польської шляхти й українського села визначали сутність польсько-української взаємодії в Галичині. Однак слід зауважити, що і трансформація традиційних ролей єврейського і неєврейського (християнського) населення створювала поле власного міжетнічного конфлікту. З одного боку, скуповування євреями земель у поміщиків, а з іншого, виникнення християнських торговельних кооперативів.

Ще одна особливість – відсутність розвиненого індустріального сектору на західноукраїнських землях – визначала структуру всіх складників етносоціального простору Галичини. Саме тому однією з визначальних цінностей виступала земля, з якою пов'язана багатовікова практика передачі великого соціального досвіду. Культурний поділ праці призвів до усталення міжетнічної соціокультурної дистанції між містом і селом. Суттєвим

тут було самоусунення українців від міста та урбанізації загалом. Головною причиною цього є специфіка мислення традиційного суспільства.

Це підтверджують такі паремії: «Весняний день рік годує», «Сій овес, коли боса нога на ріллі не мерзне», «Хто влітку дармує, той взимку біду чує», «Матінка-земля», «Земля-годувальниця», що, за З. С. Карпенко, уособлюють хліборобські ціннісні налаштування українців [5, с.263].

Основні ролі в економічному житті 1867–1914 рр. визначалися соціально-професійною структурою, в якій українці асоціювалися із сільськогосподарськими виробниками. Дослідники відзначають, що сільське населення того періоду складалося з «хлопів» і «попів». Євреям були притаманні такі фахові заняття: ремесло, торгівля, вільні професії, поляки займали панівне становище у міському самоврядуванні й управлінні західноукраїнськими землями [3, с. 132–133].

За дослідженнями В. Савчука, центральною галуззю економіки, яку монополізували євреї, був продаж алкогольних напоїв. Вони безпосередньо не визначали характер алкогольної політики на українських землях, але ставши однією з провідних ланок у її проведенні, надали цій суспільній сфері крайніх спотворених форм [6, с. 35].

Цілком протилежне значення корчми було в «доорендаторський» період, що відображалося в принципово інших соціальних функціях. Під корчмою «групувалися відповідно до неофіційного розподілу за віком». Молодь сходилася переважно для розваг і забавлялася під наглядом старших. Тут, як правило, обговорювали різні поточні справи, а також слухали оповіді про минуле життя в інших краях тощо.

На окремих теренах західного регіону корчма, крім того, виконувала функції «юридичної» установи. У корчмах відбувалися громадські суди; часто укладалися договори щодо найму робітників, а нерідко і «шлюбні контракти» між батьками молодих [там само, с. 31].

Корчма була центром дозвілля і розваг, вона формувала громадську думку, підтримувала старі традиції та звичаї. Церква і корчма, протилежні за своїм призначенням, були на той час основними суспільними інститутами українського селянина. Отже, виходячи з вищесказаного, можна виділити такі функції корчми в життєвому укладі українців: суспільно-політичну, соціально-культурну, етнотрадиційну, комунікативну, відпочинкову.

Поліетнічність на теренах Галичини досліджуваного періоду, за І. С. Монолатієм, слушно відображає вислів «свій чужий». Український етнос, незважаючи на кількісну перевагу на «рідній землі», не займав панівного становища. Така позиція титульного етносу пояснюється насамперед соціальною поведінкою, яка базується на історичному досвіді та архетипах колективного несвідомого.

До основних соціокультурних архетипів слід віднести архетип «Земля-Годувальниця», який у Добу Модерну найсильніше проявлявся в соціальній поведінці українців, тоді як у постмодерністський період

перестав домінувати. Попри те архетипи «Матінки-Землі», «Матінки-Берегині» продовжують проявлятися у поведінці українців.

Власне український архетип «Жінки-Покритки», що репрезентує довірливу чуттєву жінку (архетипне значення – обезглавлена), вперше інтерпретує З. С. Карпенко [7, 320]. Цей архетип особливо проявився в пострадянський період, коли жінки-заробітчанки масово мігрували за кордон у пошуках кращої долі. З іншого боку, така жінка характеризується маскулінністю, беручи на себе роль годувальниці сім'ї, що виражається паремією: «Жінка у хаті три кути тримає».

На думку О. І. Жорнової, найбільш уживані архетипи соціального життя, котрі визначають уявлення українців про «хороші» суспільство, людину становлять дуальні опозиції: добро – зло, добрий – злий; краса – потвора, красивий (вродливий) – потворний (негарний); щедрість – жадібність, щедрий – жадібний; працьовитість – ледарство, працьовитий – ледачий.

Авторка наголошує, що є архетипи, котрі не притаманні українській ментальності, здебільшого сприймаються з упередженістю. Це архетипи соціального життя західної культури, котрі увійшли в ужиток через політику, ідеологію, науку, освіту. Їх досить чітко класифікував М. Мертон: активний – пасивний; конструктивний – деструктивний. На рівні соціальної практики друга пара набуває здебільш ментального формату: слухняний – неслухняний, керований – некерований, дисциплінований – недисциплінований тощо.

Архетипна структура колективного несвідомого українського етносу включає особистісні риси, які не завжди позитивно проявляються: надмірна терплячість, відчуття меншовартості та ін. Такі етнопсихологічні риси потребують психотерапевтичного перетворення у «здорову» терплячість, автентичність, адекватну самооцінку, що є першочерговим завданням духовного розвою сучасного українського суспільства.

Таким чином, екскурс Доби Модерну дозволяє зробити висновок про соціальну стратифікацію населення: найнижчий шар становили українці-русини, середнім прошарком були євреї, верхній шар складали поляки, німці. Слід зауважити, що євреї традиційно вирізнялися професійною мобільністю, схильністю до підприємництва, поляки та німці зазвичай демонстрували управлінські якості, тоді як українці виділялися професійною негнучкістю, постійною репродукцією сільськогосподарських традицій. Позитивним аспектом такої ситуації було збереження ментальності, етнічної самобутності, пронесеної крізь віки, через поневолення, панування інших народів.

На жаль, ми не маємо змоги порівняти етнопрофесійну динаміку населення Галичини після возз'єднання з Радянською Україною включно до теперішнього часу. Управлінням статистики на сьогодні не зафіксовано професійну зайнятість населення за основними етнічними групами, тому аналогічних даних для порівняння з історичним періодом 1910 року немає. Статистичні дані сучасної України окремо відображають етнічний поділ,

мовний склад та зайнятість населення на певній території. Зупинімося детальніше на національному складі та мовному поділі сучасної території Галичини: Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей [8; 9].

Отже, у ході Всеукраїнського перепису населення 2001 року були опубліковані дані про чисельність окремих етнографічних груп українського етносу (бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини), які постійно проживають в державі. Загальна кількість представників цих субетносів нараховувала на дату перепису (2001 р.) 32,4 тисячі осіб. Основним місцем їх проживання були дві західні області (Закарпатська – 10,2 тисячі осіб, або 31,5 % усієї кількості та Івано-Франківська – 21,5 тисячі або 1,1 %) та Львівська (196 осіб або 0,6 %). В інших 23 регіонах їх загалом налічується 179 осіб. В якості рідної мови гуцули, лемки та бойки визнають переважно українську мову (99,9 %, 94,4 %, 86,3), тоді як русини здебільшого віддають перевагу своїй етнографічній групі (66,0 %) і лише третина з них (31,0%) – українській. Бойків налічується 10,7 % осіб, для яких рідною мовою є мова етнографічної групи.

Слід зазначити, що, крім українців, в Україні проживає 10,7 мільйона (22,2 %) представників національностей та народностей інших державних формувань. Абсолютна і відносна кількість російського населення скоротилася в усіх регіонах, проте найбільше в Західному регіоні. Зокрема, у Львівській та Івано-Франківській областях, де росіян поменшало більш ніж на половину (на 56–53 % від кількості 1989 року), у Тернопільській області – на 47–40 %.

Білоруси розселені по території України досить рівномірно і мешкають, як і росіяни, в усіх регіонах без винятку. Зокрема, в Івано-Франківській області їх кількість незначна і становить близько 1,5 тисячі осіб, тоді як етнічних поляків у Львівській області – 18,9 тисячі осіб, а у Тернопільській – 4,2 тисячі осіб.

Євреїв в Івано-Франківській та Тернопільській областях менше тисячі осіб у кожній. Зменшення єврейського населення пов’язане з тим, що вони почали масово виїжджати на історичну батьківщину. Українських німців не зафіксовано на теренах сучасної Галичини.

За даними перепису населення вживання російської мови скоротилося у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, де питома вага населення, яке вільно володіє російською мовою, у 2001 році зменшилося до 19–29 % порівняно з 1989 роком (53–63 %).

З вищесказаного випливає, що мовно-етнічним процесам, які відбуваються в галицьких областях Західної України, притаманна стійка тенденція до самовизначення представниками різних національностей. Повною мірою це стосується і українців. Переписом зафіксовані прояви фактичної двомовності населення, які характеризуються зменшенням цього явища на заході країни поряд із подальшим його розвитком на сході та півдні [7].

Нижче подано розподіл населення за статусом зайнятості в трьох галицьких областях – Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл населення за статусом зайнятості в Галичині (2001 р.)

Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області	Всього осіб	Працюючі за наймом	Члени колективу, підприємств, кооперативів	Роботодавці	Самозайняті	Безплатно працюючі члени сім'ї	Не класифіковані за групами
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	157258 8,6%	132342 10%	4664 19,6%	16132 96,74%	4119 15%	1 0,07%	–
Професіонали	198515 11%	191947 14,3%	2237 7,1%	–	336 2,3%	–	3995 1,04%
Фахівці	237075 14%	234367 17,8%	3289 8,5%	4 0,02%	787 5,2%	1 0,07%	–
Технічні службовці	53399 3%	52606 4%	653 2%	-	49 0,14%	91 7,3%	–
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	162995 9%	142566 11%	1711 4%	387 1%	12274 36,6%	2 0,14%	–
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, рибальства	31597 1,7%	27663 3%	1834 5%	441 1,5%	1501 7,8%	158 12,2%	–
Кваліфіковані працівники з інструментом	177351 10%	170133 13%	2995 9%	8 0,04%	2956 9,8%	40 3,3%	–
Оператори та складальники устаткування	225287 12,2%	214829 16%	7142 23%	–	3188 11,4%	128 10,25%	–
Найпростіші професії	555069 30%	132134 10%	6496 21%	–	889 5,46%	577 40%	378273 98,96%
Особи, які поточно вказали або не вказали професії	9204 0,5%	7031 0,9%	260 0,8%	158 0,7%	1341 6,3%	367 26%	–
Усього зайнятих економічною діяльністю	1807750 100,0%	1340995 100,0%	31281 100,0%	17130 100,0%	34687 100,0%	1387 100,0%	382268 100,0 %

Вищеподана таблиця відображає ситуацію економічної зайнятості досліджуваного регіону, не менш важливими є попит і пропозиція професій на ринку праці. Центрами зайнятості зроблені такі підсумки щодо ситуації на ринку праці: існує надлишок пропозиції щодо професій економістів, бухгалтерів, менеджерів, юристів, дизайнерів, у дефіциті є професії робітничого профілю: слюсар, зварювальник, токар, інженери всіх напрямків, будівельники всіх спеціальностей, швачки. Така ситуація на ринку праці пояснюється глобалізацією, появою Інтернет-мережі, впливом засобів масової інформації, «американізацією», зміною цінностей соціокультурного середовища. Робітничі професії вважаються непрестижними, як і освіта у професійно-технічних училищах.

Науковці виділяють такі культурні ознаки постмодерністського періоду: поліетнічність, інтенсивне впровадження елементів інших культур, конфесійну різноманітність, політичну нестабільність, глобалізацію, поширення Інтернет-мережі, мобільного зв'язку, швидку появу інновацій, недетермінованість суспільних процесів, фрагментацію і невпинність соціального життя, прогрес, раціональність, загальний плюралізм. Такий динамічний і строкатий соціокультурний ландшафт своєрідно впливає на професійний вибір сучасної молодої людини [10].

Зіставлення історично-ментального досвіду із поточною ситуацією професійної реалізації особистості в соціумі пояснює:

– низький управлінський потенціал в українському суспільстві (зокрема і на державному рівні);
– масові міграції за кордон з метою заробляння грошей – «втеча від панування на своїй землі» (часто, повертаючись на батьківщину, люди ведуть традиційний спосіб життя, проявляючи індивідуалізм, байдужість до позитивних змін у суспільстві);
– соціальна дезадаптація до складних умов глобалізації (конфлікт ментального і нового);
– гендерні стереотипи щодо традиційного розподілу професійних ролей та ін.

Висновки. Порівняння професійно-етнічної стратифікації Доби Модерну (1910 р.) із сучасними статистичними даними (2001 р.) професійної зайнятості українського населення дає змогу зробити висновок про вплив традиційних ментально-культурних матриць на вибір професії. Архетипи колективного несвідомого українського народу активно реалізуються і в наш час, хоча назріла потреба в нових соціальних атитюдах, моделях поведінки, які гармонійно поєднували б елементи споконвічної ментальної культури етносу з новаціями сьогодення. Ми вважаємо, що і в постмодерністський період етнокультурні чинники є вагомими детермінантами професійного самовизначення особистості. Наша розвідка покликана актуалізувати проблематику етнокультурної детермінації професійного самовизначення особистості.

Література

1. *Блинова О. Є.* Психологічні основи соціальної мобільності особистості. Навч. посібник / О. Є. Блинова. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2010. – 230 с.
2. *Чёрный Е. В.* Психология моделирования поликультурного образования : монография / Е. В. Чёрный. – Симферополь : СОНАТ, 2010. – 540 с.
3. *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
4. *Монолатій І. С.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу : монографія / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.
5. Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект / [В. В. Грищук, В. І. Кононенко, З. С. Карпенко та ін.] ; під ред. В. І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – 315 с.
6. *Савчук Б.* Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. : монографія / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
7. *Карпенко З. С.* Аксіологічна психологія особистості : монографія / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. –512 с.
8. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за статусом зайнятості за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державний комітет статистики, 2004. – 373 с.
9. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державний комітет статистики, 2003. – 245 с.
10. *Вітковська О. І.* Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. І. Вітковська. – К., 2002. – 20 с.

Микола Семиліт

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблема. Вивчення життєвого шляху особистості, окрім подієвого рівня, включає просторово-часові виміри буття людини. Дослідження груп різного типу та міжгрупових взаємин показало, що важливим чинником вибору життєвого шляху є координати місцезнаходження людини (в центрі певної країни, ближче до її периферії або на межі із сусідніми народами). Важливе значення має специфіка соціально-

© М. Семиліт, 2012

економічного середовища (наприклад, розвинуті чи «депресивні» райони) та етнокультурні особливості, впливи інших цивілізацій.

Соціальні, міжгрупові взаємини в українській спільноті сьогодні породжують необхідність пошуку компромісних рішень, міжгрупової співпраці для об'єктивного вирішення соціальних задач і задоволення потреб. Але сповільнена інтеграція в українському суспільстві пояснюється потужною тенденцією до утворення полярностей «Схід – Захід», що зумовлена як історичними обставинами, так і амбівалентністю менталітету українців.

Пересічний українець часто був вимушений виживати в таких умовах, поглиблено осмислювати сліди пережитих подій (за З. Фройдом, щоб зрозуміти життя, треба прожити його назад). У сучасній Україні для з'ясування своєї ролі в стратегіях міжгрупової взаємодії, уникнення вимушеного повторення, пошуку індивідуального варіанту життя, результативності цього пошуку доцільно використовувати метод проектування майбутнього.

Актуальність теми дослідження пов'язана з необхідністю вдосконалення сучасних методів психотерапевтичної роботи в нових соціокультурних умовах. Сьогодні більшість населення України зневірена в можливості щасливого майбутнього в Україні, що пов'язано з нерівномірним розподілом матеріальних благ, нецілісним, поляризованим сприйняттям дійсності, слабкістю особистісного «Я», численними нездійсненими бажаннями. Психотравми минулого життя не дають можливості людині приймати самостійні рішення. Вибіркове, фрагментарне сприймання дійсності призводить до втрати реального контакту з нею, недовіри в межах своєї спільноти (оточення стає небезпечним). Актуальність цієї теми зумовлена також втратою зв'язку з архетипами віри, прадавньої культури, що знаходять утілення в формах збереження традицій, звичаїв, які передавалися з покоління в покоління і були культурною основою інтеграції груп різного типу, підтримкою життєдіяльності суспільства.

На думку М. Слюсаревського, І. Кривоноса, В. Куєвди, розгляд людської поведінки в групі у часовому контексті є евристичним, оскільки неминуче ставить проблему мети і є продовженням дослідження «етнічної спільноти в просторово-часовому континуумі» [1; 2]. Кожна людина прагне зрозуміти своє призначення. Існування потреби в наповненні змістом, важливими суб'єктивно значущими подіями індивідуального життєвого шляху, важливість «психологічного прориву» в майбутнє (символічного проживання перспективи) з метою формування сильної, впевненої у своєму виборі людини, здатної долати перепони, брати на себе відповідальність змінювати обставини, зумовило практичну необхідність гештальт-драми як цілісного проектування життєвих подій. Цей метод інтерактивної взаємодії в групі полягає в розумінні особистості як активно діючого суб'єкта свого життя, за умовою «тут, тепер і вперед» (що відповідає напрямку перебігу часу – від теперішнього до майбут-

нього). При цьому відбувається актуалізація ціннісної сфери (розмежування цінностей умовних, захисних та реальних), ставлення, з одного боку, до реальності, з іншого – до традиції.

Загальною основою дослідження виступає утвердження особистості, здатної до усвідомлення власних соціальних перспектив, способів розв'язання життєвих суперечностей свідомого і несвідомого (Т. Яценко), подолання особистісних криз та вільного вибору стратегії життя (К. Абульханова-Славська) [3], заперечення фройдівської концепції майбутнього людини, як повторення минулого (К. Левін, Б. Зейгарник) [4]. Постановка проблеми дослідження життєвого шляху належить Ш. Бюлер. Глибоке теоретичне й емпіричне обгрунтування цього поняття здійснили С. Рубінштейн, Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Н. Логінова, К. Карпінський та ін. [цит. за: 5]. Для експериментального вивчення життєвого шляху використовується ряд методик (психобіографічний метод З. Фройда, каузометрія Є. Головахи, О. Кроніка), серед яких особливої уваги заслуговують футуропрактика Н. Долгополова [6], контексти рольової самореалізації особистості П. Горностая [7], життєвих домагань Т. Титаренко [8].

Метою статті: дослідити розгортання життєвої перспективи в просторі і часі; розглядаючи окремо направленість, детермінанти та варіанти життєвого шляху, з'ясувати можливості прогнозування майбутнього, наповнення його життєстверджуючими подіями,

Народження і смерть створюють варіативне поле для наповнення життя основою для його продовження, як життя роду, або для закінчення, як смерті окремої людини, індивіда. З точки зору часу життя, його тривалості для українців характерний варіант прискорення подій, зісковзування з поглибленого контакту і як результат – скорочення часу життя.

Під процесом проектування життєвого шляху особистості ми розуміємо переведення внутрішнього плану сценарію життя у зовнішні взаємостосунки між конкретними особистостями, які є матеріалізованими об'єктами ідеальних образів суб'єкта прогнозуючої діяльності. Постає необхідність виділення конкретних етапів проектування майбутнього як дійсно проекції внутрішніх, суб'єктивних часу і простору на реальний простір групи.

У нашій роботі використовується метод семантичного диференціала, система векторного аналізу групових просторів, їх динаміка, методики оцінок проективних малюнків за шкалами диференціала. Для реалізації завдання дослідження створена система методик виявлення динаміки міжособистісних взаємин як по горизонталі (Схід – Захід), поляризованих центрів інтеграції українців, так і по вертикалі (динаміки групи як соціального організму, міжособистісної взаємодії на різних її стадіях та внутрішньоособистісної динаміки сенсів на рівні вербальних, невербальних оцінок за шкалами диференціала). У проектуванні вико-

ристовуються глибинні інтерв'ю з приводу графічних форм: «Світ, у якому я живу і хочу жити», «Моє родове дерево», «Я в майбутньому», «Лінія мого життя» та кольори як виявлення емоційного фону взаємодії.

У нашому дослідженні взаємини пов'язуються не стільки із зовнішніми сторонами речей, скільки з їх суттю та сенсом. Ставлення до іншої людини ми розуміємо як слід взаємодії або сенс, смисл інших людей, їхніх дій, та обставин для суб'єкта спілкування. Цей слід може бути представлений семантичним кодом-вектором, що має три координати (Валентність, Сила, Активність). Переміщення вектора в семантичному просторі відображає міжособистісні зміни в груповому полі. Міжвекторна відстань у цьому випадку стає мірою інтегрованості особистості в групі, її подібності чи відмінності від інших, а величина кожного фактора вказує на впливовість, величину статусу у вибраному тривимірному просторі взаємодії. Віддаленість положення особистості від основної маси (відносний центр спільноти) говорить про знаходження її на периферії чи навпаки в центрі групи.

Крім семантичної, графічної форм проектування, ми здійснюємо порівняльний аналіз конкретних дій, вчинків людини у міжособистісних взаєминах «тут і тепер» з проявами минулих уявлень, життєвих послань її пращурів, що вказує на індивідуально неповторні та типові способи захисту людини: виконання «ритуалів поклоніння духам предків», або можливого відступу від їхнього життєвого шляху як ствердження своєї ідентичності, або навпаки прикидання мертвим, мімікріювання.

Досліджуючи життєвий шлях особистості представників різних областей України, ми виявили факти психотравмування в очевидців масового знищення українців під приводом переселення, яке в них асоціюється з «вирваним із землі корінням».

Так, наприклад, присвоєння президентом звання Героїв України Степану Бандері і Роману Шухевичу, потім судові процеси з приводу цих подій за нинішньої влади підтверджують амбівалентність, невизначеність політики і самої влади. Однак, незважаючи на державну політику, як уже згадувалося вище, їхні портрети молоді хлопці ховають у потаємних кишенях, але носять із собою. Таким чином, проявляється подвійне, амбівалентне ставлення влади та населення до захисників українського народу під час Волинської трагедії. Зі слів очевидців, пунктами збору переселенців були школи та церкви. Зібране радянськими військами населення в цих приміщеннях знищувалося польськими бандитами. Також, за свідченням вояків Армії Крайової, жителі польських сіл теж брали участь у розправах над мирним українським населенням, не було порятунку ні старим, ні малим [9].

Ці події стали наслідком укладення у 1944 році між комуністичними урядами СРСР і Польщі «Угоди про взаємний обмін населенням у прикордонних районах» [10]. Це було перше виселення українців зі споконвічних українських земель, що на той час належали Польщі.

Воно передувало «Операції «Вісла»» та мало бути (за умовами Угоди) винятково добровільним, але проводилося найчастіше примусово та включало застосування військової сили. Польські адміністративні органи для збільшення масштабів переселення вдавалися до позбавлення прав українців на землю. Як відомо із психоаналізу, втрата будь-якого лібідіозного життєствердного об'єкта викликає «реактивне утворення» – на місці любові до нього виникають агресія та страх. Так, ліквідація культурно-освітніх установ, розгром греко-католицької церкви були направлені на збільшення масштабів операції, кількості переселених українців, що залишали своє майно та будівлі полякам.

Першим чинником поляризації українського суспільства, на нашу думку, є попереднє проживання західних українців в іншій культурі та цивілізації, пережиті в цій цивілізації події спонукають до «вимушеного повторення», бажання бути знову в цій більш розвиненій системі взаємин. Звідси вислів «повернутися додому, в Європу». Підтвердження полярно протилежних векторів направленості мотивів західних і східних українців проявилося на останніх виборах – лівобережна Україна більшістю голосів вибирала кандидата, який позиціонувався з покращенням дружніх відносин з Росією.

Другий чинник пов'язаний з вірою та з більшою довірою жіночому образу порівняно з чоловічим. Оскільки був травматичний досвід взаємодії з чоловіками (вдень приходили одні чоловіки – радянські солдати, давали команду збиратись у школі, церкві; вночі прибігали інші, розстрілювали). Це спонукало до пошуку захисту в Діви Марії, Матки Боски, Захисниці-Оранти.

Позбавлення лемків, бойків, українців з Холмщини маєтків, землі, худоби, вторгнення в родини, свавілля і насилля, розправи над сильними чоловіками-куркулями, знищення їх як класу і приховування цих акцій насилля породили недовіру західних жителів України до східних, «москалів».

Третій чинник – ідентифікація молоді з героями національно-визвольного руху, особливо з тими, що загинули, як і багато їхніх рідних. Цей варіант життя, як ототожнення себе із загиблими героями, відомими особистостями, усе частіше обирають молоді люди, які не мають можливості відреагувати, висловити свої почуття та переживання з приводу їхніх ідеалів та референтних особистостей. Ховання в кишенях портретів С. Бандери та Р. Шухевича подібне до українського звичаю «ховати в кишенях заряджене полум'ям листя верби» для більшої впевненості в собі (фалічний символ) на свято Івана Купала, а нині – для ідентифікації себе із загиблим героєм як подолання страху смерті.

Західна культура цінувала і цінує індивідуальний шлях розвитку (особистісний вибір) і приватну власність, потяг до матеріальних цінностей, в основі якого лежить любов (незавершене бажання володарювання) до матері (матерії). На Сході України і в центрі, як відомо, приватна

власність також знищувалась, чим було завдано непоправної психотравми населенню; любові до матері протиставлялась любов до харизматичного, як правило чоловічої статі, лідера, а індивідуалізму протиставлявся лозунг «мы – советский народ», що вимагав типового, залежного від маси громадянина. Два способи буття українця (степовий, вільний, козацький і лісовий, родинний, залежний від матері) визнаються багатьма дослідниками. За часів Голодомору актуалізовано було саме вкрай залежний стан українства, тому ми спостерігаємо як сліди пам'яті, характерні саме для українців тих часів, уявлення про нестандартні способи виживання: заривання в землю під снопи; занурення в фекалії тварин, багно; ховання під мертвими тілами; прикидання мертвим, що є наслідком мімікріювання – «вмерти, щоб вижити».

Центральна та Східна Україна поклонялися більше чоловічому архетипу Батька (Бог – отець, Бог – син, Бог – Дух Святий); менше, порівняно із західними українцями, залежали від жіночого образу (козаки, йдучи на Січ, залишали дружин). Минулий досвід пов'язаний з Росією, Радянським Союзом, «вихований страх» Заходу, «бандерівців» і бажання повернутися в світле минуле – «Союз нерушимый» – свідчать про зовсім інший вектор направленості руху в майбутньому. Тому поляризацію ми розуміємо як наявність в українському суспільстві полярно протилежних векторів руху, інтеграції, з різними ідеалами і цінностями (ставленням до приватної власності, вибору лідерів, архетипу побудови взаємин у родині).

Протягом жовтня 1944 – серпня 1946, за даними польських джерел, до України (тоді – УРСР у складі СРСР) було переселено 482 тис. осіб [11]. Про сліди завданих українцям більше ніж півстоліття назад психотравм свідчить бажання західних областей увіковічнити і визнати на державному рівні героїв, що захищали життя етнічних груп українського населення. З радикальною зміною влади було ініційовано судові процеси про скасування статусів Героїв національно-визвольного руху, що свідчить про певне витіснення репресивного переживання, яке веде до невпевненості, невизначеності та перешкоджає інтеграції, цілісності особистості, а отже, викликає поляризацію психіки, відчуженість та недовіру місцевого населення до центральної влади.

Міжнаціональна, міжгрупова поляризація і агресивність набували жорстокого характеру, це свідчить про велику енергію Мортідо (Танатосу), що виміщалась, відігрувалась на представниках протилежного, але спорідненого соціуму (жертви і ґвалтівники часто були жителями одного або сусіднього села). Психотравми, як втрати життєствердних об'єктів, завдані в минулому, проявляються в безпосередньому спілкуванні, народних піснях: «В сорок шостім році батечка не стало» – співають на різдвяні свята в Прикарпатті й зараз.

Покоління, яке пережило ці страшні часи, звичайно скоро відійде у вічність. Однак для їхнього душевного спокою і, ще важливіше, для

успішного розвитку нащадків потрібен своєрідний душевний катарсис, очищення, психологічний контакт українського і польського суспільств.

Порозуміння із сусідніми народами, можливо, стане поштовхом і для порозуміння, інтеграції, консолідації власне в Україні – у державі, розколотій ментально численними політичними чварами, нерівномірністю економічного розвитку. В концепції С. Хантінгтона цивілізаційний «розлом» України (поділ на уніатську (греко-католицьку) та православну частини) проходить по річці Дніпро [13].

Українське населення прикордонних територій не мало підтримки і захисту влади і радянських військ, які, навпаки, діяли за угодою з поляками, що стало основою сильної недовіри як до поляків, так і до радянських військ. Зі слів очевидців, німецькі війська (австрійці) видавали по 5–6 гвинтівок для захисту від польських бандитів.

Центр України поляризувався між цими двома тенденціями, що послабило його та дало можливість більш численній групі («більшовикам») захопити владу, що саме по собі є «вимушеним повторенням» минулого.

Минулі події в разі недостатнього усвідомлення їх причин можуть «відновитися» за законом вимушеного повторення. Наведемо приклад подій, що порушували автономність прийняття рішень в Україні, починаючи з XX століття: революції 1917-18 років, колективізація незалежних селянських господарств, голодомор 1930-33 років, Велика Вітчизняна війна, голод 1948 р., сталінські репресії, масові переселення західних українців, лемків і татар, Афганська війна, Чорнобильська катастрофа, незаконний переділ суспільної власності між декількома сім'ями, зроблений у роки вже «незалежної» України. Соціальна та економічна нерівність, яка стала результатом такого перерозподілу, посилює невдоволеність, ненависть до держави і поляризацію суспільства не стільки вже між Сходом і Заходом, скільки між «мільярдерами», що «виросли» буквально за десятиріччя, і зовсім зубожілим населенням! Наведені події скоріше провокують у молоді сценарій «жертви» або «злочинця-революціонера», аніж незалежного індивідуального вибору і самореалізації. Близько 92 % опитаних нами студентів не бачать перспективи професійного становлення в Україні і мріють виїхати за кордон, у Європу або Америку, де для цього створюються відповідні умови. Отже, наше суспільство запозичує матеріальні цінності, а віддає безкоштовно інтелектуально підготовану молодь, формуючи цим сценарій «втікача».

Висновки. Події, які переживає особистість у соціумі, створюють умови або для сценарного варіанта життя «жертви обставин», або вільного вибору варіанта життєвого шляху. Сильну Україну можуть творити тільки впевнені в собі, цілісні, звільнені від психотравматичного впливу минулого особистості. Поки в покоління, що завершує життєвий шлях, домінують почуття образи, злості, які конденсуються і генералізуються. Страждання приходить із суспільства, що не проектує своє майбутнє, не

цікавиться переживаннями покоління, що залишає цей світ; емоції передаються шляхом емоційного зараження наступним поколінням, які відчувають ненависть до держави і масово залишають її.

З результатів проведеного дослідження випливає, що поляризація як наявність у групі протилежних бажань, векторів руху може прискорювати динаміку її розвитку, слугувати пусковим механізмом для змін соціально-перцептивних особливостей сприйняття об'єктів, зменшуючи внутрішньоособистісну напруженість, вирівнюючи статусну поляризацію (не поділяючи групу на «ми» і «вони»), але це можливо за наявності лідера, що не належить до жодної з груп, не зливається в своїх бажаннях із жодною з них і приймає обидві позиції. Розкриття суб'єктивного змісту таємничих подій минулого сприяє катарсичному вивільненню репресованих переживань та інтеграції особистості в українське суспільство.

Л і т е р а т у р а

1. *Слюсаревський М.* Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови / М. Слюсаревський, І. Кривоніс // Соціальна психологія. – 2005. – № 6(14). – С. 3–17.
2. *Куєвда В. Т.* Традиція як соціально-психологічний механізм спадкоємності / Куєвда В.Т. // Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М. Драгоманова. – 1999. – № 4 – С. 32–39.
3. *Абульханова К. А.* Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. И. Березина – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
4. *Зейгарник Б. В.* Психология личности: норма и патология / Б. В. Зейгарник. – М. : Ин-т практической психологии, 1998. – 352 с.
5. *Карпинский К. В*. Психология жизненного пути личности : учеб. пособие / К. В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 49 с.
6. *Долгополов Н.* Сотворение мира. Футуропрактика: проектирование «новых миров» с детьми и взрослыми / Долгополов Н. // Гештальтподход и психодрама в образовании. – М., 1997. – С. 11–21.
7. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
8. Життєві домагання особистості : монографія / за ред. Т. М. Титаренко – К. : Педагогічна думка, 2007. – 456 с.
9. Byłem gorszy od zwierzęcia. Byłem żołnierzem AK [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tvn24.pl/-1,1677326,0,1,bylem-gorszy-od-zwierzecia-bylem-zolnierzem-ak,wiadomosc.html
10. *Дрозд Р.* Основна мета акції «Вісла» // Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин XX ст. : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 50-літтю проведення акції «Вісла» (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 41–53.
11. Операція «Вісла» [Електронний ресурс]. // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Операція «Вісла»
12. Воєнна історія [Електронний ресурс]. – 2003. – №3, №4. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm (нижнее подчерк-е исчезает)
13. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

Віктор Сіткар

ДИТЯЧА СУБКУЛЬТУРА В СИСТЕМІ СОЦІОГЕНЕЗУ: ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЧИ КОЛЕКТИВНИЙ СИМВОЛІЗМ (СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Проблема. Соціалізація – це процес, через який дитина поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, набуває знань та звичок, притаманних культурі, в якій він (вона) народився (народилася). У кожного покоління своє дитинство і свій особливий тип дитинства.

Як стверджує Л. Маєвська, «сьогодні не викликає сумніву той факт, що дитинство в людському суспільстві являє собою не тільки фізіологічне, психолого-педагогічне, але й досить складне соціокультурне явище, що має історичне походження і власну природу. Етносоціокультурна програма вивчення дитинства на сучасному етапі розвитку українського суспільства, коли переглядається сутність процесу виховання дитини як носія генетичного коду нації та створюються українознавчі моделі виховання підростаючих поколінь, є особливо актуальною. Оновлена парадигма потребує об'єднання зусиль науковців цілого ряду дисциплін – педагогів, психологів, мовознавців, етнографів, соціологів» [1, с. 45–46].

Одним із симптомів усвідомлення цього явища є поява протягом останніх 60–70 років таких наукових галузей, як культурно-історична психологія дитячого розвитку, етнографія дитинства, історія дитинства, екологія дитинства, культурологічно орієнтована теорія вікового розвитку «его», соціологія дитинства, дитяча психологія та ін. Психолог Т. Кудрявцев з цього приводу зазначає: «Поступово складаються передумови для нового – полідисциплінарного – підходу до розгляду широкого кола проблем дитячого розвитку, що прийшов на зміну традиційному – монодисциплінарному. Останній вже зараз втрачає свою дієздатність при вирішенні зазначених проблем, оскільки не відображає історично ускладнену цілісність свого об'єкта (дитинства)» [2, с. 17–18].

Як наголошує В. Давидов, для психології «потрібно визначити суспільні задачі, які виникають об'єктивно, що мають вплив на загальний психічний розвиток дітей, а це в свою чергу передбачає вивчення *соціально-психологічних* особливостей сучасної системи „*дитина-суспільство*", розробку проблем історії дитинства» [3, с. 3–16].

Мета статті: розглянути та проаналізувати дитячу субкультуру крізь призму соціально-психологічного підходу в ракурсі групової ідентичності або колективного символізму.

Система норм і цінностей, що відрізняють групу від більшості товариств, називається субкультурою. Вона формується під впливом

© В. Сіткар, 2012

таких чинників, як вік, етнічне походження, релігія, соціальна група чи місце проживання тощо. Цінності субкультури не означають відмови від національної культури, прийнятої більшістю; вони виявляють лише деякі відхилення від неї. Проте більшість, як правило, ставиться до субкультури несхвально чи з недовірою.

Субкультура – це світ-для-себе, вона містить набір якостей, риси свідомості і поведінки, що відрізняють *спільність* від *суспільства* [4]. Водночас, субкультура визначає внутрішню єдність групи і соціокультурну ідентичність її членів. Субкультуру з повним правом можна зарахувати до типу соціальних груп, що з'явилися в результаті природного історичного поступу.

Більшість наукових робіт з дослідження проблем дитинства мають описовий характер, однак це досить легко пояснити. Е. Еріксон справедливо констатував, що в історичних, соціологічних та інших гуманітарних працях ми майже не знайдемо навіть пригадування про те, що всі народи, всі без винятку люди є вихідцями з країни, яка називається «Дитинство» [5]. Для представників деяких гуманітарних дисциплін це настільки очевидно, що можна на зазначений період життя людини не звертати належної уваги, а дитинство розглядати в контексті проблем дорослого світу, знехтувавши його особливостями, як це робить психолог, коли вивчає особливості сприйняття конкретного досліджуваного і не звертає уваги на колір його очей. Е. Еріксона ж у першу чергу цікавить те, як вихідці з країни дитинства, ставши дорослими, здатні впливати на хід історії людства. Проте він залишає без уваги іншу, не менш важливу деталь, – можливість внеску підростаючих поколінь в історичний розвиток того соціокультурного цілого (етнос, нація), до якого вони належать. Внутрішній світ дитини, на думку З.Фройда і його послідовників, має сенс для вивчення лише тому, що являє собою фундамент для формування майбутньої драми особистості дорослої людини. Типові для світу дорослих настановлення та цінності проекуються ними і на світ дитинства.

Як стверджує Хелен Бі, існують дві причини, чому потрібно вивчати культурні відмінності [6, с. 39]. По-перше, якщо ми хочемо зрозуміти сутність «виховання», тоді повинні розглядати культуру як частину навколишнього середовища, в якому зростає дитина. Яким чином патерни розвитку змінюються під впливом культурних відмінностей? Як різні культурні цінності впливають на спосіб переживання дитиною свого дитинства та юнацтва? Чи справді, як дехто стверджує, індивідуалістична культура Сполучених Штатів призвела до того, що рівень терпимості до агресії і насилля порівняно з багатьма країнами, які орієнтовані на колективізм, став набагато вищим? Ця терпимість проявляється, зокрема, у тому, що в Сполучених Штатах досить багато підлітків носять зброю.

Другою основною причиною вивчення культурних відмінностей, як це не парадоксально, є вияв справді універсальних патернів

розвитку, або процесів. Якщо вивчення білих американських дітей середнього класу виявляє існування основного механізму або процесу розвитку, тоді нам потрібно дослідити або протестувати дітей з багатьох різних субкультурних або культурних груп, щоб перевірити універсальність патерну розвитку.

Отже, розглянемо деякі аспекти субкультури українських дітей крізь призму історіогенезу. Опубліковані на початку XX століття записи дитячого фольклору охоплювали майже весь жанровий «асортимент», проте не всі етнографічні регіони України були досліджені однаковою мірою. Записувачі здебільшого збирали окремі жанри – колискові, загадки, скоромовки, казочки, ігри та забавки, оминаючи багато цікавих сторінок дитячого буття та не роблячи спроб відтворити цілісний образ дитини. Контекст побутування дитячого фольклору частково відображений у етнографічних матеріалах зокрема В. Милорадовича, О. Потебні, К. Кибальчича, Б. Грінченка, Т. Рильського, А. Свидницького, П. Іванова, В. Яструбова, О. Савича, О. Малинки, М. Ф. Грушевського та ін., зокрема праці про дитячі ігри та іграшки. Всі ці матеріали мають неабияку цінність для дослідження світу дитинства, розуміння різних аспектів життя і розвитку дитини.

У працях згаданих українських учених започатковано кілька напрямків досліджень особливостей народної дитячої субкультури, зокрема дитячого фольклору, ігор та іграшки, мови, звичаїв та вірувань, що стосувалися дитини. Проте цим працям часто бракувало повноти опису дитячої субкультури як явища, цілеспрямованості аналізу її особливостей, зокрема формування світогляду в системі дитячої субкультури, який є першим етапом оволодіння своєю субкультурою і функціонування в її системі, у сукупності вражень і смислових полів певного культурного середовища, які частково накопичує й адаптує для дитини дорослий, а згодом поступово накопичує дитина, запозичуючи, видозмінюючи та винаходячи.

Праця «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», на відміну від інших тогочасних розвідок, складалася не з поодиноких фіксацій уривків обрядів чи зразків дитячого фольклору, а мала всі ознаки комплексного дослідження, яке можна вважати першою в Україні досконалою працею з дитинознавства.

Аналіз теоретичних джерел показав, що збурення інтересу до проявів дитячої субкультури в українських дослідників збігалося з подібними тенденціями в європейській та світовій науці, а часом і випереджало їх. Було зафіксовано різноманітні особливості життя дитини, її розвитку, досліджено різні регіони України. Більшу частину записів було опубліковано, проте бракувало докладного аналізу віднайденого матеріалу та цілісного уявлення про субкультуру на різних етапах дорослішання дитини.

Історіогенез поняття субкультура та дитяча субкультура дозволяє стверджувати, що дитяча субкультура – це сукупність особливостей поведінки, форм спілкування, способів діяльності самих дітей, а

також соціокультурні інваріанти (стійкі мовні утворення), зафіксовані в дитячій мові, мисленні, ігрових діях, фольклорі тощо.

Як стверджує А. Фурман та А. Литвин [7, с. 187–192] термін «субкультура» існує з того часу, як його в 30-ті роки XX століття увів у науковий обіг американський соціолог Т. Роззак, і відображає багатоманітність і досі недостатньо визначеного змісту та обсягу поняття «культура». Сутнісна відмінність субкультури від культури стосується ступеня довільності у їх виборі. Так, говорити про вибір культури неможливо, адже залучення до неї дитини починається без будь-якої її згоди, тоді як уходження особи до однієї із субкультур завжди передбачає ухвалення рішення чи навіть прийняття кількох послідовних рішень, які здійснюються свідомо. Інакше кажучи, маємо один із тих нетипових моментів, коли людина вільна вирішувати, через які окуляри їй дивитися на світ, тобто приймати чи ні незвичну систему цінностей. Це означає, що в будь-якому соціальному стані кожна людина належить до якоїсь субкультури, хоча остання здебільшого не має ні самоназви, ні системи символів, що позначають її межі. Вочевидь *самоідентифікація* і символіка з'являються лише разом із потребою особи швидко та ефективно відрізнити групові дії «своїх» від «чужих».

Субкультура – це частина загальної культури, властива великій соціальній групі. На відміну від контркультури, субкультура не протистоїть домінуючій культурі, хоча може мати значні відмінності з нею. Сьогодні соціологи виділяють досить багато видів субкультур, зокрема таких як професійні (субкультура економістів, банківських працівників, спортсменів), конфесійні (субкультура буддистів, мусульман, християн), субкультура національних меншин. Культура соціальної чи демографічної групи також належить до субкультури, яку поділяють на дитячу, молодіжну, культуру літніх людей. До субкультур відносять також маргінальні культури, що свідчить про неадаптивність людини між будь-якими соціальними групами.

Субкультура формується під впливом таких факторів, як соціальний клас, релігія, етнічне походження. Субкультура формує у людей почуття належності до однієї групи, так звану *групову солідарність*. Загальні особливості, властиві членам групи, виражаються в іміджі, поведінці, поглядах на життя її членів. Субкультура феноменально володіє одразу двома протилежними функціями: об'єднувальною (об'єднує людей в одну групу) та розподільною (вона виключає з групи тих, хто не знає її «мови»).

Антропологи, зокрема Кім та ін., стверджують, що основним виміром, який визначає відмінність культурних світів один від одного, є індивідуалізм, який протиставляється колективізму. В основі індивідуалістичних культур лежить ідея про те, що світ складається з незалежних особистостей, які несуть індивідуальну, а не колективну відповідальність і досягнення яких належать тільки їм. На індивідуалістичних уявленнях ґрунту-

ється більшість європейських культур, характерні вони і для євроамериканської культури (домінуюча культура Сполучених Штатів від самого початку створена білими, які прийшли в Сполучені Штати з Європи). Навпаки, більшість інших культур світу дотримується колективної системи переконань, у якій акцент ставиться на колективну, а не на індивідуальну ідентичність, на групову солідарність, розподіл обов'язків і зобов'язань, групове прийняття рішень. Людина, яка живе в такій системі, інтегрована в сильну, згуртовану групу, яка захищає і опікає її протягом усього життя. Колективізм панує в більшості країн Азії, так же як і в багатьох культурах Африки та Південної Америки. Виражені елементи колективізму є частиною афроамериканської, латиноамериканської, одвічно американської та азіатоамериканської субкультур [6, с. 37].

Як стверджує П. Горностай [8], ідентичність – одна з найістотніших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідома автономна особистість. За визначенням Е. Еріксона, ідентичність базується на відчутті тотожності самому собі і неперервності свого існування в часі й просторі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення [9, с. 59]. Ідентичність пов'язана з образом «Я», з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних та психологічних рис. Водночас ідентичність – досить складний і різноманітний феномен. Залежно від обставин вона виступає в різних якостях. Можна говорити про цілу множину або про систему ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях, що відповідають різним соціальним ролям.

Як соціальна істота, людина характеризується не лише індивідуальною, а й *груповою ідентичністю*, яка, на думку Е. Еріксона, пов'язана з груповими, насамперед географічними та історичними, уявленнями (колективний «его»-простір-час), а також з економічними задачами (колективні життєві цілі) [там само, с. 57]. Групова ідентичність пов'язана з ототожненням себе з певною групою чи спільнотою. У соціології та соціальній психології використовують поняття «*соціальна ідентичність*» та «*рольова ідентичність*». Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера [10 – 13], в основі соціальної ідентичності лежать процеси соціальної категоризації, тобто розділення соціальних об'єктів на такі, з якими особистість себе ототожнює (in-group), і такі, що складають групи інших (out-group), а також процеси самокатегоризації, тобто віднесення особистістю самої себе до певної соціальної категорії чи групи. Соціальна ідентичність лежить в основі більшості групових процесів, таких як групова поляризація чи стереотипізація.

Рольова ідентичність, яку можна розглядати, як окрему форму соціальної ідентичності, – це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями щодо відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій. Рольова ідентичність, в основі якої лежить усвідомлення себе

суб'єктом психологічних ролей, тісніше пов'язана з поняттям самості, ніж соціальна ідентичність. Американський соціолог Ч. Гордон, який розглядає рольову ідентичність як важливий складник Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів: 1) статеву ідентичність, ґрунтовану на ґендерній ідентифікації людини як чоловіка або жінки; 2) етнічну ідентичність, тобто ідентифікацію людини як члена расової, релігійної, національної спільноти або мовної групи, субкультури чи іншої соціальної структури; 3) ідентичності членства, базовані на зв'язку між людиною й організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального чи неофіційного); 4) політичну ідентичність, що походить від типових паттернів відношення людини до конкуренції, влади і прийняття рішення; 5) професійну ідентичність, тобто систему рольових ідентичностей щодо роботи як у домашньому господарстві, так і за його межами [14, с. 407].

Розглядаючи дитячу субкультуру з позицій групової ідентичності, можна стверджувати, що вона може характеризуватися всіма властивостями, які проявляються в соціальних групах. Ці властивості є адитивними. Вони не виводяться прямо із властивостей індивідів, що утворюють групу, а набуваються групою через процеси соціальної діяльності та групової динаміки, а також постійно відтворюються. До таких властивостей належать групові ефекти – тобто механізми функціонування групи, через які здійснюються групові процеси та досягаються групові стани, які забезпечують інтеграцію індивідуальних дій у спільній діяльності та спілкуванні. Це, зокрема, ефект групової належності, ефект моди (групового наслідування) та ефект «ми-вони».

Ефект групової належності вперше описав Е. Мак-Дауголл у 1908 р. як один із соціальних інстинктів, властивих людям. У кінці 70-х років Г. Теджфел та Дж. Тернер вивчали процеси усвідомлення індивідом групи і позначили сукупність цих явищ як «явище групової належності». Дослідники сформулювали теорію соціальної ідентичності: особа ототожнює себе з групою і прагне оцінити її позитивно, підтримуючи високий статус групи й одночасно власну самооцінку. Групова ідентичність є настановленням щодо належності до певної групи, їй притаманні всі особливості соціального настановлення, до того ж вона має й таку саму трикомпонентну структуру (когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти). *Когнітивний компонент* полягає в усвідомленні особою своєї належності до групи і досягається шляхом порівняння своєї групи з іншими за низкою значущих параметрів. В основі групової належності лежать когнітивні процеси пізнання (категоризації) навколишнього соціального світу. *Емоційний компонент* нерозривно пов'язаний із когнітивним, полягає в переживанні своєї належності до групи у формі різних почуттів (любові, гордості чи ненависті). *Поведінковий компонент* проявляється тоді, коли особа реагує на інших із позицій свого

групового членства, з того моменту, коли починає розрізняти відмінності між своєю групою і позиціями інших груп [15, с. 159–160].

Ефект моди (групового наслідування). Наслідування – один з основних механізмів групової інтеграції. В процесі групової взаємодії члени групи формують спільні еталони, стереотипи поведінки, дотримання яких підкреслює їхню єдність та зміцнює їхнє членство в групі. Члени певних груп створюють певні усталені норми щодо зовнішнього вигляду (групова уніформа у військових, ділові костюми бізнесменів, білі халати лікарів, шкільна форма учнів). Така групова уніформа, іноді не встановлена офіційно, показує оточенню, до якої групи людина належить, якими нормами та правилами регулюється її поведінка. Люди схильні наслідувати приклад людини, чимось схожої на себе, більшою мірою, ніж несхожої. Ефект наслідування лежить в основі будь-якого научіння і сприяє адаптації людей одне до одного, узгодженості їхніх дій, підготовленості до вирішення групових задач. Цей ефект подібний у якихось елементах до ефекту конформізму, однак в останньому випадку група здійснює певний тиск на свого члена, при наслідуванні ж групові норми приймаються добровільно [там само, с. 163].

Ефект «ми – вони». Це почуття належності до групи (ефект «ми») і відповідно відстороненості, відокремлення від інших (ефект «вони»). Ефект належності до групи має два окремі ефекти – емоційної підтримки та долучення. *Ефект долучення* полягає в тому, що член групи відчуває себе долученим до проблем, справ, успіхів чи невдач тієї групи, до якої він реально належить чи суб'єктивно себе до неї приєднує, відчуває відповідальність за результати групи. *Ефект емоційної підтримки* проявляється в тому, що член групи очікує емоційної та реальної підтримки, співчуття, допомоги з боку інших членів групи. Якщо член групи не отримав підтримки, у нього руйнується почуття «ми» – почуття належності до групи – і виникає почуття «вони», тобто він здатен сприймати свою групу як чужинців, що не поділяють його інтереси і турботи. Ефект «ми» є психологічним механізмом функціонування групи; гіперболізація почуття «ми» призводить до переоцінки своїх можливостей і переваг, до відриву від інших груп, групового егоїзму. Недостатньо розвинене почуття «ми» призводить до втрати почуття ціннісно-орієнтаційної єдності групи [там само, с. 166].

Визначаючи субкультуру як сукупність специфічних соціально-психологічних ознак, що впливають на *стиль* життя і мислення певних номінальних і реальних груп людей та дозволяють їм усвідомити й утвердити себе як «ми», відмінне від «вони» (решти представників соціуму), А. Мудрик розглядає вплив субкультури на соціалізацію дітей як специфічний механізм соціалізації. Він назвав його «стилізованим механізмом».

Пошук ідентичності відбувається під сильним впливом тих соціальних груп, з якими себе ідентифікують діти та молоді люди. Еріксон вважав, що надмірна ідентифікація з представниками контркультури або *кримінальної* культури вириває «розквітаючу особистість» з її

соціального оточення, тим самим придушуючи її та обмежуючи розвиток ідентичності. Формування субкультури, різні форми соціального протесту молодих Еріксон інтерпретував як спроби дітей та молоді побудувати власну систему цінностей, знайти принципи, які додадуть змісту і спрямованості життю їхнього покоління. Еріксон показав, що в культурі із жорсткими соціальними нормами (наприклад, у *країнах ісламу*) проблеми ідентичності мінімізовані, оскільки невеликий вибір можливостей. *Американське суспільство*, навпаки, надає дітям, молоді широкий спектр можливостей, в результаті чого діти та молодь стають більш вразливими щодо проблем ідентичності. Аналізуючи сплеск контркультурної активності і неспокою молоді в сучасні йому 1960-ті, Еріксон зазначав, що значну роль у цей час зіграли політики та відповідальні особи, чия недобросовісна діяльність стимулювала девальвацію традиційних цінностей суспільства. Зауважимо, що одним з яскравих проявів кризи ідентичності Еріксон вважав вживання *наркотиків* [5; 9].

У контексті дослідження аналіз наукових джерел дозволяє розглянути деякі прогнози соціологів та інших фахівців стосовно того, яким же буде дитинство майбутнього та його субкультура. Більшість соціологів-дослідників України, Росії, Західної Європи (перш за все Німеччини) та Америки є солідарними в основній тезі прогнозу: відбуваються серйозні зміни як самого дитинства, так і статусу дитини в суспільстві. З огляду на результати проведеного нами аналізу пролонуємо таку типологію наукових концепцій трансформації дитинства на межі століть:
1) *криза дитинства*; 2*) індивідуалізація дитинства*; 3) *емансипація дитинства*; 4) *розрив між раннім та пізнім дитинством*; 5) *зникнення дитинства*; 6) с*тирання межі між дитинством і дорослістю.*

Психологи Д. Ельконін та В. Слободчиков, застосувавши гіпотезу Д. Ельконіна про історичне походження періодів дитинства, обґрунтували ідею про сучасну *кризу* дитинства як особливий критичний період в історичному розвитку дитинства. Свій підхід автори пояснюють так: це криза певного дитинства, в якій засвоєння культури та дорослішання були єдиним процесом, тобто дорослішання виступало як засвоєння культури, а засвоєння культури представлялось усьому співтовариству і, звичайно, дитині як дорослішання. Як докази кризового стану дитинства психологи наводять відомості про руйнування події дорослішання, яке пояснює як відсутність конкретних свят, обрядів, які відповідають переходу дитини на наступний ступінь на шляху до статусу дорослого. На думку дослідника, для дитини більше не існує образу ідеального дорослого, який раніше служив єдиним прикладом та опорою в розширенні меж кризи, яку розуміють як руйнування спільності дітей та дорослих. На думку автора, потрібно говорити про руйнування статусного профілю всередині самої когорти дітей, яке характеризується встановленням нерівності умов стартового потенціалу, різними життєвими шансами дітей на отримання соціальних та культурних благ.

Не такими категоричними є прихильники тези про *індивідуалізацію* дитинства. Індивідуалізація означає, що для дітей та юнацтва немає більше прокладених шляхів, доріг та прикладів в житті. Своє життя дитина будує за власним уявленням, є багато можливостей для освіти, культура та засоби масової інформації повністю доступні для дітей без будь-яких обмежень, має місце все більш ранній відхід з батьківської сім'ї. Німецький дослідник, П. Бюхнер в 1990 році говорив про дестандартизацію та індивідуалізацію дитячої біографії, як приклад, наводив факти серйозного зміщення раніше єдиних біографічних пунктів, наприклад, поступлення в школу. Хельга Цахер вводить у використання неологізм «перетворення дитинства в острів», маючи на увазі відчуження та індивідуалізацію його. Деякі вчені, серед них Колеман, вбачають небезпеку у тому, що поступово навіть спілкування між батьками та дітьми, дідусями та дітьми буде зведено до мінімуму.

Дамон у 1990 році висунув ідею про поступове *поглиблення розриву між раннім дитинством*, яке ще зберігає свою сутність, та підлітковим періодом, який повністю піддався індивідуалізації. Л. Розенмайер ще в середині 1970-х років продіагностував парадокс подовженого та одночасно вкороченого дитинства сучасного покоління.

Діти все більше часу проводять в суспільстві, в різних закладах, а це вже не старе «сімейне дитинство». Соціалізація в сім'ї замінюється «вуличною соціалізацією». Вчені констатують зменшення традиційної дитячої субкультури, бо внаслідок урбанізації звужується поле дитячої гри та засвоєння життєвого простору. Все раніше діти потрапляють у товариство однолітків. Батьками заохочується самостійність, суб'єктивність дітей, цьому сприяє подальший розвиток ідей прав дітей. Такі висновки, наприклад, робить у результаті своїх досліджень у 1991 році німецький соціолог Айххольц. Учені У. Бек та Х. Попітц солідаризуються в позначенні нового явища «емансипація дітей», під якою вони розуміють набуття дитиною все більше значущого місця в сім'ї, в закладах освіти і взагалі в суспільстві.

Деякі вчені (серед них Нейл Постман, США, 1982) висувають сьогодні ідею про *зникнення дитинства*. На думку Постмана, колесо історії зробило повний оберт і, як і в далекі часи на зорі життя людства, дитинства більше не існує. Як докази наводяться приклади про збільшення поінформованості дітей з питань сексу, смерті, хвороб, грошей тощо, тобто з тем, які раніше були табуйованими для юного покоління. Інше поняття застосував Х. Хенгст у 1981 році: він говорить про тенденції ліквідації дитинства. Вчений наполягає на тому, що дитинство перетворюється зусиллями дорослих у «фікцію», його підтримує М. Віннс, говорячи про «дітей без дитинства». Відмінність у поглядах всередині позначеної позиції йде шляхом визнання зазначених явищ як об'єктивного, надсуб'єктного процесу або ж результату цілеспрямованих усвідомлюваних та неусвідомлюваних дій дорослих людей.

Свої роздуми прихильники ідеї зникнення дитинства схильні підтверджувати об'єктивними демографічними тенденціями розвитку європейського суспільства, більшість із яких є характерними і для України, Росії, Білорусії тощо. Це, зокрема, такі: 1) число новонароджених у XX столітті в Європі неухильно скорочується; 2) зменшується відносне число дітей у розрахунку на одну сім'ю. Це серйозно змінює характер соціалізації в сім'ї, сім'ї стають все більше дітоцентристськими, всі надії покладаються на єдину дитину. Реалізовувати очікування своїх батьків, іноді невиправдано завищені, дитину закликають уже в дитячому віці. Виконуючи численні заплановані батьками вказівки, дитина позбавляється власного дитинства; 3) зростає число дітей, які народжені поза шлюбом; 4) усе більше дітей залишаються жити без одного з батьків у результаті розлучення, в останні десятиліття збільшується число дітей, які проживають з батьком, а не з матір'ю, як було раніше; 5) діти втрачають свій статус через помолодшання старшого (бабусі та дідусі) і середнього (батьки та матері) поколінь у сім'ї.

До того ж, разом із констатацією зникнення дитинства робиться спроба замінити саме поняття «дитинство» іншим. Так, Фенд у 1988 році пише «Соціальну історію дорослішання», Ціннекер називає свою працю «Майбутнє дорослішання», Бонфаделлі дає оцінку «дорослішанню в електронному світі».

Німецький професор Дітер Ріхтер вважає, що сьогодні ми можемо спостерігати саме зворотну тенденцію, а саме: спробу звести на «ніщо» прірву між дорослими та дітьми, своєрідне «злиття дитинства і дорослого світу». Вчений звертає увагу на зростаючу схожість дітей і дорослих щодо одягу, моди. Телебачення пропонує однакові програми для дорослих і дітей. Структури діяльності зближуються і стають схожими одні на одних, школа вже в більшій мірі, ніж ще одне чи два покоління назад, організаційно будується, як доросла трудова діяльність. З іншого боку, у так званому дорослому світі спостерігається процес, основним девізом якого можуть бути слова: «Вчитися протягом усього життя». Ця тенденція зафіксована також і болгарським соціологом П. Балканські.

Вчені зауважують новоутворення у вигляді появи «дорослодитина» або «дитячих дорослих». Соціологи вважають, що в світі зростає ступінь інфантилізм дорослих, а діти й підлітки дивляться на світ найбільш прагматично і тверезо. Наприклад, більше половини опитаних німецьких жінок у віці старше 30 років надають перевагу в одязі і поведінці підлітковому стилю. Фактором інфантилізації вчені схильні вважати рекламу, яка показує суспільству образ дорослого споживача як розпещеного, капризного, але платоспроможного. Н. Постман вважає, що це явище залишиться специфічним для буржуазної культури. У результаті поширення нових явищ стає все важче чітко окреслити межі між дорослими і дітьми, відбувається взаємопроникнення і вирівнювання цих двох світів – дитинства і дорослих.

Висновки. Платформа майбутні фундаментальні досліджень особистості дітей та їхньої субкультури неодмінно буде розширюватись. При вивченні розвитку дитини, підлітка та їхньої субкультури особливо наголошуються два положення: 1) форми поведінки дорослих закладаються в ранньому віці і 2) стосунки батьків у різні періоди життя є суттєвим фактором формування особистості дитини. Сьогодні вимоги часу зумовлюють переосмислення підходів до виховання дітей та становлення їхньої особистості як членів суспільства, що прагне до євроінтеграції.

Під кутом зору перспектив подальших розвідок зауважимо, що в наш час необхідно враховувати тенденцію мультикультуралізму, який впливає і на дитячу субкультуру. У чому ж полягає суть політики сучасного європейського мультикультуралізму? Що чекає на мільйони емігрантів та їх нащадків, які під впливом обставин переселилися до Європи? На ці питання філософ, академік НАН України Мирослав Попович дає таку відповідь : «мультикультуралізм – це явище суспільного життя, яке полягає у співіснуванні в рамках одного суспільства багатьох культур. Нагадаю, ще з кінця 1940-х років у США, які називали полігоном для всіх прогресивних зрушень, вважали, що єдиним розв'язком усіх суперечностей, дискусій та конфліктів, пов'язаних із багатонаціональним складом країн з високим рівнем міграції, є асиміляція. Тобто перетворення колишніх китайців, євреїв, українців і представників інших національностей на американців, котрі відповідатимуть усім критеріям цього поняття. Підсумком політики асиміляції була... відмова від неї. Тому що стало зрозумілим: зв'язки, які мають етнічний та релігійний характер, не можна ігнорувати. Вони дуже тривкі й не здатні «стиратися». Я вважаю, що люди повинні зберігати свою культурну самобутність, але за своєю політичною, художньою чи науковою культурою можуть належати до чужої держави. Наприклад, якщо говорити про США, то має бути певний рівень національної американської культури, обов'язковий для всіх. Тобто всі повинні вміти говорити англійською мовою, дотримуватися законів США, знати історію країни. Але водночас люди не можуть бути позбавлені права на збереження своєї культурної своєрідності» ([цит. за 16, с. 6]). Це, на нашу думку, стосується і дитячої субкультури, яка зберігає свою групову ідентичність.

Крім того, зауважимо, що субкультура дітей при переході їх з однієї вікової категорії в іншу зазнає змін. Характерною особливістю дитячої субкультури на відміну від підліткової, молодіжної є те, що основні культурні цінності дитячої субкультури передаються з покоління в покоління однолітків усно; носієм цих цінностей часто є виключно дитяче співтовариство. Елементи молодіжної субкультури фіксуються в латентних або відкритих формах (щоденники, пісенники, молодіжні газети та журнали); часто її вплив поширюється і на доросле співтовариство.

Розглядаючи дитячу субкультуру з позицій групової ідентичності, можна стверджувати, що вона може характеризуватися усіма влас-

тивостями, які проявляються в соціальних групах. Ці властивості є адитивними. Вони не випливають безпосередньо із властивостей індивідів, що утворюють групу, а набуваються групою через процеси соціальної діяльності та групової динаміки.

Л і т е р а т у р а

1. *Маєвська Л.* Деякі аспекти етносоціокультурної програми вивчення світу дитинства / Маєвська Л. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова., 2007. – Випуск 5. (Ч. 2). – С. 45–50.
2. *Кудрявцев В. Т.* Культурно-исторический статус детства: эскиз нового понимания / В. Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 3. – С. 21–35.
3. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 3–16.
4. Молодёжная субкультура / Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова; Ин-т социальных наук, каф. социологии / Н. А. Победа (науч. ред.). – О. : АстроПринт, 1999. – 282 с.
5. *Эриксон Э. Г.* Детство и общество / Э. Г. Эриксон ; пер. с англ. – СПб. : Ленато ; АСТ, Унив. кн., 1996. – 592 с.
6. *Би Х.* Развитие ребенка / Х. Би. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 768 с.
7. *Фурман А.* Субкультура / Фурман А., Литвин А. // Психологія і суспільство.– 2011. – № 3. – С. 187–192.
8. *Горностай П. П.* Ґендерна соціалізація та становлення ґендерної ідентичності / П. П. Горностай // Основи теорії тендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132–156.
9. *Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис / Э. Г. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
10. *Cinnirella M.* Exploring temporal aspects of social identity: the concept of possible social identities / Cinnirella M. // European Journal of Social Psychology. – 1998. – Vol. 28. – P. 227–248.
11. *Ernst S.* Psychotherapy and gender / Ernst S., Gowling D. // The Handbook of Psychotherapy / Ed. by P. Clarkson and M. Pokorny. – London, New York : Routledge, 1994. – P. 86–99.
12. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / Ed. by W. Peter Robinson. – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
13. *Volpato Ch.* Towards a social psychology of extreme situations: Primo Levi's If This is a Man and social identity theory / Volpato Ch., Contarello A. // European Journal of Social Psychology. – 1999. – Vol. 29. – P. 239–258.
14. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities / Gordon Ch. // Annual Review of Sociology. – 1976. – Vol. 2. – P. 405–433.
15. *Копець Л.* Класичні експерименти в психології : навч. посіб. / Л. Копець. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 283 с.
16. *Васюнець Н.* Мультикультуралізм ще повернеться / Васюнець Н. // ЕКСПРЕС – 2011 . – 4–11 серпня – С. 6.

Наталія Устінова

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АКТИВІЗАЦІЇ УЧАСТІ ЖІНОК У ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЛЬВІВЩИНИ

Проблема. Специфіка соціально-економічного становища Української держави наприкінці XX ст. зумовила соціальну активність жінок, яких щораз більше турбувало безробіття, низька оплата праці, бездоглядність дітей, зростання дитячої наркоманії та ін. Саме в цей період в Україні активізувалася діяльність жіночих громадських організацій, що була зосереджена на питаннях правового захисту жінок, гендерної нерівності, розвитку жіночого підприємництва та інших гострих соціальних проблемах.

Питання соціальної активності людини останніми десятиріччями стало предметом психологічних досліджень. Очевидно, такий інтерес зумовлений розумінням того, що громадські організації є однією з форм налагодження оптимальної комунікативної взаємодії між окремими суб'єктами громадськості та органами державного управління. Вивчення соціально-психологічних аспектів участі жінки в житті сучасного суспільства – один з актуальних напрямків, оскільки демократичні перетворення багато в чому залежать від того, наскільки активно до цих процесів долучиться українське жіноцтво.

Аналіз соціальної активності людини є важливою цариною наукових інтересів, які реалізуються в психології та низці суспільно-гуманітарних наук – соціології, політології, педагогіці. Дослідженню феномена соціальної активності особистості присвячено праці Р. Патнема, М. Левицької, Б. Левенштайн, Г. Хім'як, С. Грабовської, Є. Соколової та ін. Особлива увага в наукових дослідженнях приділяється соціально-статевому аналізу суспільних явищ. Соціальний статус жінки, діяльність жіночих громадських організацій активно досліджували російські та зарубіжні вчені – С. Айвазова, О. Хасбулатова, О. Здравомислова, Дж. Нейджел, А. Графф, К. Гіліган та ін., тенденції суспільної діяльності українських жінок розглядали О. Маланчук-Рибак, Г. Лабінська, Л. Смоляр, Я. Шкурко, психологічний аналіз громадської активності жіноцтва простежується в працях Т. Говорун, Н. Хазратової, Н. Кутової, Н. Гапон, О. Іванової та ін. Слід зазначити, що сучасний етап у вивченні громадської активності жіноцтва в українському середовищі репрезентований у вітчизняних ученнях досить скромно порівняно з російськими та зарубіжними дослідженнями. Що ж до розуміння самого феномена соціальної активності, то в наукових

© Н. Устінова, 2012

виданнях трактуються лише окремі його фрагменти. Поки що не встановлено загальноприйнятого розуміння цього поняття та логічно завершеного визначення. Недостатньо дослідженим залишається питання психологічного аналізу участі жінок у громадській діяльності.

Мета статті: проаналізувати існуючі теоретичні підходи до вивчення феномена соціальної активності особистості, здійснити аналіз типології жіночих громадських організацій, виокремити основні перешкоди на шляху залучення жінок до участі в громадській діяльності області.

Визначення психологічних аспектів активізації участі жінок у громадському житті Львівщини неможливе без аналізу основних дефініцій базових понять «соціальна активність», «громадська активність» та «громадська діяльність». Існує ряд методологічних позицій та підходів до їх розуміння, кожен з яких характеризується складністю та багатогранністю.

Аналіз сучасного стану проблеми соціальної активності в психології свідчить, що в її тлумаченні існують теоретичні розбіжності. Це зумовлено насамперед багатоаспектністю самого феномена, а також його розкриттям через інші поняття – поведінку, діяльність, особистість, суспільство та ін. Зазначене і породжує неоднозначність використання поняття «соціальна активність» різними авторами – це й активність як спосіб здійснення особистістю діяльності, що виходить поза основні її обов'язки (К. Абульханова-Славська, Й. Дражкевич), і як важлива якість індивіда, що проявляється у здатності змінювати навколишню дійсність залежно від власних потреб, поглядів та цілей (А. Петровський, А. Серьогін, Г. Андреєва), і як прояв соціальної енергії конкретної людини в сучасному суспільстві, яка приносить користь собі та іншим (А. Москальова), і як різнобічні зв'язки індивіда із соціумом (Л. Орбан-Лембрик), і як система дій особистості, обумовлених власними та суспільними потребами, цілями, інтересами і опосередкованих впливами навколишнього середовища (Л. Жиліна, Б. Додонов).

Узагальнюючи дослідження, присвячені проблемі соціальної активності особистості, С. Чолій виділяє три основних підходи до її розуміння [1]. Перший підхід розглядає входження людини в соціальний світ як процес прояву активності, пов'язаний з розв'язанням нагальних проблем. Відповідно, поки триває діяльність людини задля досягнення поставленої мети, доти вона є соціально активною. Другий підхід до розуміння соціальної активності полягає в тлумаченні її як суми поведінкових проявів активності. Тож соціально активною автор називає людину, яка багато часу проводить у товаристві інших людей, організовує зустрічі, є активним громадським діячем та ін. Третє розуміння цього феномена, окрім власне поведінкових виявів соціальної активності, включає ще й значення цієї активності для суспільства.

Аналізуючи вищесказане та виокремлюючи спільне у наведених підходах щодо розуміння соціальної активності, ми будемо розглядати це поняття як сукупність ініціативних дій суб'єкта, що відповідають

суспільним та власним інтересам, зумовлені його небайдужістю до подій, які відбувається в навколишньому середовищі.

Огляд різних підходів до проблеми соціальної активності дав змогу з'ясувати, що більшість фахівців важливим її елементом традиційно визначають громадську активність. Так, Д. Акімов відносить громадську активність до важливої складової соціальної активності та визначає її як діяльність людей, що пов'язана із здійсненням суспільних функцій у тих сферах життя суспільства, які не можуть регулюватися або реально не регулюються державою [2]. Слід також констатувати, що загальнопоширеним визначенням є трактування поняття «громадська активність» як внутрішнє прагнення, що породжує ініціативну та добровільну участь індивіда у різних сферах суспільного життя [3]. Однією з форм громадської активності є громадська діяльність – участь громадян в таких інститутах громадянського суспільства, як організації, асоціації, спілки, союзи, рухи тощо. Цікавим є те, що у зарубіжній психології за браком диференціації понять «активність» і «діяльність» розмежувати їх практично неможливо. Так, в англійській мові ці два поняття передаються одним і тим же словом – «activity», в італійській слова «attivita operosita» означають і активність, і діяльність. Подібне спостерігається в угорській та французькій мовах.

Організації, асоціації, спілки, союзи, рухи створюють складну систему громадських об'єднань, елементи якої перебувають у постійній взаємодії. Одним з найбільш цікавих, на наш погляд, різновидів громадських об'єднань є жіночі громадські організації, які виражають специфічні потреби та інтереси жінок. На даний час в Україні налічується чимало громадських жіночих організацій різного спрямування – майже сорок всеукраїнських і більше тисячі регіональних. Згідно з цільовими настановами, формами діяльності та впливом на розвиток українського суспільства, жіночі організації умовно розділені на чотири групи [4]. До першої групи належать жіночі організації, які можна узагальнено назвати як історичні або традиційні. Вони відродилися на ґрунті тих жіночих організацій, що діяли в різні історичні періоди на теренах України, з метою відстоювання жіночих прав. Як правило це масові об'єднання, що формуються для досягнення довгострокових цілей, мають свої статути і відповідний рівень структуризації. Це такі громадські організації як «Союз Українок», «Всеукраїнське жіноче товариство ім. О. Теліги» та ін. Відгуком на соціальні проблеми суспільства стало створення найбільшої за кількістю та чисельністю групи соціально-орієнтованих жіночих організацій. Це: «Організація солдатських матерів України», Ліга «Матері і сестри – воїнам України», Спілка жінок-трудівниць «За майбутнє дітей України» тощо. Третю групу жіночих організацій складають організації ділових жінок, в яких проявляється економічна активність жіноцтва. Наприклад, Федерація ділових жінок «Либідь», Кредитний союз «Жіноча взаємодопомога», «Асоціація жінок в агробізнесі» тощо. Четверту групу утворюють організації,

які прагнуть вирішувати локальні та конкретні проблеми, сприяють розвитку самосвідомості жінок (Телевізійна студія жінок України, «Прогресивні жінки», «Всеукраїнський центр інформації та соціально-економічної адаптації» та ін.). На нашу думку, центри з гендерної проблематики, що вивчають роль жінки у суспільстві, до яких відносяться Київський дослідний консультативний гендерний центр, Харківський центр гендерних досліджень, Львівський жіночий інформаційний центр та інші, доцільно виокремити в окрему групу жіночих об'єднань.

Як зазначає О. Ярош, жіночі організації структуруються за критеріями масштабів діяльності, ставлення до влади, способу створення [4]. За масштабами діяльності виокремлюють міжнародні (Міжнародна організація «Жіноча громада», Міжнародна асоціація «Надія» та ін.), всеукраїнські (Всеукраїнська організація «Союз Українок», Спілка жінок України та ін.), які користуються більшою самостійністю, та регіональні і місцеві жіночі громадські організації, які більш залежні від відповідних владних структур. За ставленням до влади виокремлюють громадські, які ставлять за мету вирішення конкретних соціальних питань, громадсько-політичні, що впливають на вирішення проблем, які мають політичний вимір та політичні, котрі тісно пов'язані з діяльністю політичних партій або самостійно вирішують владні питання. За способом створення розрізняють формальні та неформальні жіночі організації. В той час, коли формальні діють на основі принципу ієрархічної побудови та характеризуються значною чисельністю, у неформальних організаціях відсутня чітко визначена структура лідерства та ієрархії. Вони, в основному, ґрунтуються на неформальних стосунках та дружніх зв'язках.

Окрім цього, жіночі громадські організації класифікують: за масовістю (багаточисельні, малочисельні); за рівнем самоорганізації (високоорганізовані, слабоорганізовані); за ціннісною орієнтацією (державницькі, антидержавницькі, індиферентні); за професійною орієнтацією (освітні, культурологічні, аграрні, економічні, екологічні тощо); за релігійною належністю (православні, католицькі, мусульманські та ін.); за етнічною ідентифікацією (однонаціональні, представництво національних меншин, багатонаціональні).

Кожен регіон України має свою специфіку, зумовлену географічними, історичними, економічними, політичними та іншими особливостями, тому подальше вивчення і дослідження громадської активності жінок пропонуємо проводити з врахуванням тих особливостей, які склались безпосередньо на Львівщині. Область має один з найвищих відсотків населення корінних українок, досить високу частку жінок з вищою освітою, порівняно невисокий відсоток міжетнічних шлюбів [5]. Можна припустити, що громадська активність жіночого населення певною мірою зумовлена історично.

Проблема незайнятості жінок, нелегальної трудової міграції, низької оплати праці в Україні та зокрема у Львівській області набуває

нового забарвлення та спонукає до появи цілого спектру завдань у психологічному контексті, а саме: необхідність формування нового ставлення до жіночих ініціатив, реалізація жіночої активності через участь жінок у громадських об'єднаннях та ін. Згідно з результатами соціологічного опитування, жінкам, які проживають в Західній Україні, здебільшого притаманне традиційне розуміння ролей чоловіка та жінки у сім'ї, де жінка виступає берегинею сімейного вогнища, а чоловік – здобувачем, захисником та комунікатором із суспільством. Обмеження діяльності жінки приватною сферою, як зазначає В. Гупаловська призводить до втрати суспільної компетентності, зниження почуття власної значущості, до психологічної залежності від чоловіка, зниження самооцінки, відмови від власних планів заради дітей та спокою у сім'ї [6]. Наслідки зазначеного можуть проявлятись у конфліктності, фрустрованості, схильності до депресій, психосоматичних розладах та ін. Слід також констатувати, що професійна реалізація жінок, орієнтованих на сім'ю, в даний час досить складна, оскільки спроба зробити кар'єру в умовах конкуренції потребує великих затрат часу та зусиль. Для таких жінок саме діяльність у громадських організаціях дає можливість, з одного боку, реалізувати себе у публічній сфері, не відчувати себе ізольованими, а з іншого – залишає можливість мати достатньо вільного часу для ведення домашнього господарства та виховання дітей.

На сьогоднішній день у Львівській області зареєстровано більше сотні різних за типологією недержавних жіночих об'єднань. Жінки, об'єднані спільною ідеєю, бажанням та енергією доводять на практиці наскільки ефективною є громадська діяльність. Серед них вагоме місце займають жіночі громадські організації, близько двох третин яких, зосереджені в обласному центрі. У місті Львові питаннями захисту жінок, гендерної політики займається близько 60 жіночих громадських організацій, серед яких Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи», «Союз Українок», «Ліга жінок виборців України», «Регіональний центр соціальної адаптації», Львівський жіночий інформаційний центр, Спілка багатодітних родин Львівщини, ГО «Жінки в науці» та ін. Як в цілому в країні, так і у м. Львові, жіночі організації різні за цільовими настановами, орієнтацією, чисельністю. Серед них доброчинні, соціально-орієнтовані, просвітницькі, науково-дослідницькі, політично-орієнтовані та ін. Слід зазначити, що на базі самостійних жіночих громадських організацій сформувався цілий соціально-політичний жіночий рух, який, як зауважує психолог Н. Гапон, здебільшого спрямований на вирішення проблем трагедій жінок-жертв нелегальної міграції, алкоголізації та наркотизації дітей, полишених батьками-заробітчанами, дезадаптації жінок, які повернулися з трудової еміграції [7]. За цих умов виникають різнобічні напрямки діяльності сучасних жіночих організацій та міжнародних проектів. Серед них проект «Напрацювання інноваційних механізмів подолання гендерної дискримінації на ринку праці», який реалізовується Західноукраїнським центром

«Жіночі перспективи» з метою розширення економічних можливостей жінок на ринку праці та відпрацювання дієвих практичних механізмів подолання гендерної дискримінації. Інший проект Львівської мережі «Жінок – до прийняття рішень!» спрямований на утвердження демократичних норм участі жінок в управлінні державою та суспільством завдяки забезпеченню зростання рівня політичної активності та професіоналізму. Проект «Відновлювально-соціальна трансформація», створений за підтримки Міжнародної організації з міграції, що спільно із Українським Центром Порозуміння впроваджує програму «Примирення», яка допомагає родині залагодити наявні внутрішні конфлікти та ін.

Тріумфальною стала поява сильних та явно неоднозначних концепцій початку XXI ст. У сучасних умовах жінки не йдуть наперекір своїй внутрішній природі, а застосовують трансформований підхід – поєднують жіночі стратегії (орієнтація на міцний щасливий шлюб, сім'ю, материнство) зі стратегіями чоловіка (захист, комунікація із суспільством, участь у громадському й політичному житті та ін.). Такі жінки поводяться подібно до чоловіків, одержуючи у спадок їх домінантність. При всіх існуючих перешкодах поступово руйнується поширений стереотип жінки, яку в житті задовольняла традиційна роль, що полягала у підтримці «сімейного вогнища». У сучасних жінок з'явилась віра, відчуття власної спроможності, прагнення активно використовувати надане їм право гендерної рівності. Проте, ще наявні традиційна недооцінка можливостей жінки, занижений соціальний статус у західноукраїнському суспільстві. В наукових дослідженнях О. Ветлинської щодо участі жінок у суспільно-політичному житті відзначається, що жінки мають значно менше можливостей для розкриття та реалізації свого потенціалу, аніж чоловіки. І це не лише тому, що вони обтяжені подвійним трудовим тягарем – на роботі та вдома, але й внаслідок соціальних стереотипів, що основна сфера самореалізації жінки пов'язана, у першу чергу, із материнством та сім'єю, а все інше – професійний ріст, розвиток творчих здібностей, соціально-політичні інтереси, громадська діяльність – другорядні і підпорядковуються тим її соціальним ролям, котрі базуються на здатності жінки бути матір'ю та дружиною [8].

Поряд з позитивними зрушеннями, активізацією жіночого руху, вирішенням багатьох жіночих проблем слід зазначити, що громадська активність жінок, усе ж таки, залишається непопулярною: жінки-активістки та їхня діяльність сприймаються неоднозначно. Основні причини полягають у небажанні сприймати жінку як вагомий чинник розвитку суспільства. Саме тому жінок менше підтримують великі підприємства, політична еліта, вони отримують менший доступ до ресурсів (феномен соціального «ейджизму») та, як наслідок, з'являється недовіра суспільства до їхньої діяльності. Психологічні дослідження засвідчують, що в «полі довіри» середньостатистичного громадянина України перебувають лише він сам, його сім'я і Бог [9].

Висновки. Основна проблема «жіночого питання» полягає в поступовому подоланні статеворольових стереотипів, що пов'язані із домінуванням у суспільній свідомості «подвійного стандарту» (очікуванням виключно фемінної поведінки від жінок та маскулінної від чоловіків). До тих пір, поки не будуть подолані традиційні настановлення та стереотипи, громадська участь українських жінок залишатиметься відносною та малозначущою. Якісні зміни, посилення активності жінок у громадському житті області повинні розпочатись із трансформації свідомості українського громадянина на різних рівнях: на державному, побутовому, рівні прийняття рішень. Цьому має сприяти:

зосередження уваги науковців на подоланні пануючих стереотипів, які призводять до внутрішньоособистісних конфліктів, що блокують активність жіноцтва;

формування іншого ставлення до суспільної ролі жінки в процесі виховання та навчання;

усунення будь-яких, як явних, так і прихованих, форм дискримінації жінок шляхом застосування спеціальних правових заходів;

зменшення побутової завантаженості жінки; вдосконалення громадських форм виховання і догляду за дітьми в дитячих садках, освітнього та виховного процесу в школах;

формування соціально-психологічної готовності суспільства поставити жінку-активного діяча на один рівень із чоловіком;

упровадження практики стажування українських жінок у громадських об'єднаннях;

залучення більшої кількості жінок до прийняття політичних рішень та підвищення їхньої ролі в цьому процесі;

залучення інформаційно-просвітницьких ресурсів з метою популяризації діяльності жіночих громадських об'єднань: проведення широкомасштабних медіакампаній, навчальних поїздок, психологічних тренінгів, міжнародних конференцій за участю відомих політичних діячів, психологів та журналістів.

Література

1. *Чолій С.* Психологічні аспекти вивчення громадської діяльності молоді / С. Чолій // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 297–304.
2. *Акимов Д.* Социальный маркетинг / Д. Акимов. – К. : Наук. думка, 2008. – 144 с.
3. *Семенюк Л. М.* Психология гражданской активности: особенности, условия развития / Л. М. Семенюк. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2006 . – 350 с.
4. *Ярош О.* Структуризація жіночих організацій України / Ярош О. // Наукові записки. Збірник: К. : Серія «Політологія і етнологія». ІПіЕНД, 2000. – Вип. 14. – С. 232–243.

5. *Лабінська Г.* Участь жінок в громадській, освітній та науковій роботах на початку XX ст. в Галичині / Лабінська Г. // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 5–6 липня 2002 р. – К., 2002. – С. 280–290.
6. *Гупаловська В.* Професійна самореалізація та суб'єктивне благополуччя жінки / Гупаловська В. // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2005. – Т. 7. – № 1. С. 90–97.
7. *Hapon N.* Die Lösungs des Dilemmas «öffentlich/privat» in den Aktivitäten ukrainischer Frauenorganisationen / Hapon N. // Europäische Transformationen von Öffentlichkeit und Privatsphäre in ukrainisch-deutscher Perspektive. – Münste r: Westfälischen Wilhelms-Universität, 2010. – S. 12–13.
8. *Ветлинська О.* Оцінка участі жінок у суспільно-політичному житті Тернопілля / О. Ветлинська // Міжвідомчий науковий збірник / за ред. А. І. Комарової, І. Є. Голубєвої, В. П. Пустовойтенка. – К., 2001. – Т. 23. – С. 149–173.
9. *Хрисанова С.* Сучасна модель становища жінки в суспільстві. / С. Хрисанова // Міжвідомчий науковий збірник / за ред. А. І. Комарової, І. Є. Голубєвої, В. П. Пустовойтенка. – К., 2001. – Т. 23. – С. 235–238.

Василь Шусть

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Проблема. Одним із нагальних завдань сучасної української психологічної думки є усвідомлення своєї єдності з усім більш ніж тисячолітнім древом вітчизняної культури, розвиток тих цінностей, що були створені нашим народом за багато століть свого невпинного культурного творення. Ця наша розвідка являє собою спробу визначити можливий формат такого роду дослідження, формат, який не може елімінувати розгляд проблеми в «режимі великого часу», а також виключати процедури, які передбачають, як сказав би Р. Шартьє, зміщення дискурсивної конструкції соціального світу із соціальною конструкцією дискурсів [1]. Пам'ять – не пасивне фіксування слідів впливів, а складна операція з перенесення пережитого досвіду в майбутнє. У людини ця операція, як і весь психічний процес, відрізняється комунікативно-семантичним опосередкуванням, наукове мислення відрізняється від буденного використанням заздалегідь осмислених процедур; нарешті, виділення майбутнього як особливого предмета, проміжний підсумок диференціації та інтеграції наукового знання.

Мова повинна йти не про те, чи можливо дослідити минуле і майбутнє, але про те, які методи і в якій мірі адекватні цьому завдан-

© В. Шусть, 2012

ню. Проблеми, пов'язані з відбором тенденцій, що підлягають уявному перенесенню в майбутнє, загострюються з наближенням до кризової (поліфуркаційної) фази, коли стійкість системи знижується і, тим самим, множаться альтернативні варіанти. У такі періоди особливо протипоказана екстраполяція часткових тенденцій, як би виразно не були вони виражені в поточний момент. Тому дослідники глобальних проблем часто відзначали, що модель майбутнього свідомо нереалістична, якщо в ній не враховуються універсальні вектори, закономірності та механізми. Щонайменше, до В. І. Вернадського і П. Тейяр де Шардена сходить традиція дослідження соціальної історії в міждисциплінарному ключі і в органічній єдності з «долюдською» історією планети [2]. У 20–30-х роках вчені, як правило, обмежувалися планетарним масштабом, оскільки в більшості своїй усе ще вважали Всесвіт у цілому нескінченним і стаціонарним, а отже, позбавленим історії. І сьогодні деякі глобалісти виносять за дужки передісторію, вважаючи її, як видно, несуттєвою для розуміння процесів, що відбуваються на Землі.

Гірше того, ця потенційна загроза актуалізована важкими антропогенними кризами і катастрофами, як часом стирали з лиця землі цілі цивілізації. У деяких випадках кризи існування досягали глобального масштабу – і тоді життєздатність людського роду висіла на волосині.

Мета статті полягає у виокремленні психологічних особливостей сприйняття та подолання кризових явищ у давньоукраїнському суспільстві.

У світогляді наших далеких пращурів, у їхніх уявленнях про світобудову, космос, землю, людину, богів, про життя після смерті і в їхніх уявленнях про закономірності природи, тобто зародкових формах науки, у їхньому первісному мистецтві, їхніх первісно-релігійних уявленнях, в усіх сферах духовного життя повною мірою позначився функціональний рівень їхнього мозку і їхньої психіки – свідомості, самосвідомості, мислення і почуття насамперед. О. Т. Губко зауважує, що для такого високого рівня усвідомлення навколишнього світу й самоусвідомлення потрібна була передусім робота інтелекту, мислення, а тому той дивосвіт художніх досягнень, який демонстрували трипільці, міг бути створеним лише за наявності витонченої емоційної сфери, рафінованого естетичного смаку й інтелекту взагалі [3].

Аналіз первісної філософії праукраїнців переконує нас, що вони були не тільки одержимо-працьовитими хліборобами, талановитими художниками, а й вдумливими мислителями. Останньому сприяв саме землеробський характер їхньої цивілізації. Постійне перебування на лоні природи, відчування її, невтомні спостереження й роздуми про феномени оточуючого буття, закономірності їх появи й чергування приводили до заглиблення в закономірності матеріального світу, до витворення первісного світогляду, прафілософії, пранауки. Дослідник зауважує, що космогонія й міфологія Стародавнього Світу Наддніпрянщини виходила з ідеї еволюціонізму: світ в уявленнях наших предків

переживає процеси утворення, розвитку, структурування. За світотворчою концепцією трипільців і наших співвітчизників, що жили вже в нашу еру, космічний акт утворення Всесвіту збігається з переміщенням Сонячної системи в регіоні сузір'я Перуна, бога блискавки і грому. Тому кризові ситуації наші предки сприймали по-філософськи, формулюючи стародавню мудрість такими сентенціями: «Щоб жити, треба періодично вмирати», «Щоб залишитися незмінним, треба постійно змінюватись» [там само]. Уже в новітні часи ці уявлення оформились в закон існування матерії: творення нових матеріальних структур, їх руйнація і вибудова нових структур відбувається циклічно.

Закон періодичності, циклічності, фазності процесу еволюції є однією з найбільш фундаментальних діалектичних закономірностей розвитку природи, суспільства й особистості. Наші пращури вже осягли ту глибоку істину, що все суще триває за певними циклами, які періодично змінюють один одного. Як уже говорилося, найбільш глибоко вони вивчили цей закон на прикладі плину небесних світил, зміни знаків Зодіаку.

О. Т. Губко зауважує, що сучасна наука дає ваговиті підтвердження цим циклам. Зокрема, ця періодичність відзначається в працях видатного українського вченого Миколи Чмихова [4]. Особливе значення для людства, наголошує автор, має цикл тривалістю 7980 років – так званий «арійський цикл». Початок його відноситься до 5966 року, тобто до тієї дати, з якою християнська традиція пов'язує акт створення людини сучасного вигляду. Закінчитися цей гігантський історичний цикл має на початку XXI ст., і це буде супроводжуватися велетенськими змінами в житті природи і суспільства – змінами нерідко катастрофічного, апокаліптичного характеру.

Слід зауважити, що традиційні суспільства були сповнені культом предків, залишалися (за визначенням М. Мід [5]) переважно «постфігуративними», тобто орієнтували праукраїнців на відтворення поведінкових і розумових стереотипів, властивих поколінням більш древніх цивілізацій. Саме тому можна припустити, що предки праукраїнців пережили такі цивілізаційні кризи, як Вселенський потоп, загибель Атлантиди, розпад суперконтиненту Лавразія і т. д.

Першим і найважливішим для свідомості праукраїнців було протиріччя їх існування з природними силами, з якими вони змушені були боротися за виживання. Але це було зовнішнє протиріччя, свідомість в той час ще не доросла до внутрішніх суперечностей, що виражаються в протиставленні абстрактних уявлень. Відсутністю таких уявлень відрізняється первісний тотемізм: «Стародавні люди переносили на світ тварин відносини, характерні для первісних родових общин, і цей звіриний світ мислився як би у вигляді другої, цілком рівноправної половини своєї власної громади. Так з'явився тотемізм, тобто уявлення про те, що всі члени даного роду походять від певної тварини, рослини чи іншого «тотема» і пов'язані з даним видом нерозривним зв'язком» [6, с. 95]. Людина в своїй свідомості не виходить за межі природної системи. Людина з тваринами

відчуває себе «на рівних», шукає і знаходить собі в тваринному світі «родичів» і союзників, в тому числі і в подоланні кризової ситуації. Відомий дослідник міфології А. Ф. Лосєв підкреслював, що для міфічної свідомості міфи не були вигадкою або чимось фантастичним: «Для міфічного суб'єкта (міф) це справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуваннями і відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю». «Це не вигадка, але – найбільш яскрава і сама справжня дійсність», «живе суб'єкт-об'єктне взаємоспілкування» [7]. Аргументовано спростовуючи розуміння міфів як ідеальних уявлень, як давньої науки, А. Ф. Лосєв, розкриваючи суть міфічних уявлень, фактично дає картину рівня міфологічної свідомості в зіставленні з сучасним науковим мисленням: «Міфічна свідомість абсолютно безпосередня і наївна, зрозуміла; наукова свідомість обовязково володіє висновковим, логічним характером; вона не безпосередня, важко засвоювана, вимагає тривалої виучки і абстрактних навичок. Міф завжди синтетичний, життєвий і складається з живих особистостей, доля яких висвітлена емоційно і інтимно відчутно; наука завжди перетворює життя на формулу, даючи замість живих особистостей їх узагальнені схеми і формули, і реалізм, об'єктивізм науки полягає не в барвистому живописанні життя, але в правильності відповідності загального закону і формули з емпіричною протяжністю явищ, поза всякою картинністю, живописністю або емоційністю» [7].

М. Р. Шагіахметов зазначає, що міфологічна свідомість відрізняється відсутністю абстрактного мислення, яке використовує ідеї і поняття, відірвані від безпосередніх об'єктів і явищ природи, і пов'язана з світовідчуттям людини: вона усередині природи, вона не може навіть в своїй свідомості виокремити себе з неї. Першому етапу подолання суперечностей з природою відповідає і підвищення рівня взаємовідносин з природою – таке міфологічне мислення античного світу, в якому людина вже від жорсткої конфронтації з природними силами перейшла до гармонійного співіснування. Фактично людина вже здобула перемогу в боротьбі за виживання, на цьому рівні розвитку свідомості людина ще не здатна підніматися над природою або природними явищами, але вже створює цілісну картину світу, яка неможлива без побудови абстрактної структури дійсності. Вчений стверджує, що це ще не абстрактне мислення, оскільки поняття, категорії не відокремлюються від природних сил, але це вже його переддень [8]. Суперечності з силами природи («винуватими» в кризовій ситуації) ще залишаються, але вони вже не носять характер боротьби за виживання: богів можна задобрити, заручитися їх підтримкою, заступництвом – протиріччя «знято», і, відповідно, кризу подолано.

Сучасна психологія розрізняє конкретну поведінку і абстрактну, які розрізняються за ступенем складності: «Конкретна установка реалістична. При такій установці ми віддані у владу, або прив'язані, до безпосереднього переживання даної речі або ситуації в її конкретній унікальності.

Наші думки і дії спрямовуються безпосередніми спонуканнями, що виходять від якої-небудь однієї конкретної сторони об'єкта або ситуації в нашому оточенні» [9, с. 30]. Під поведінкою тут розуміється і мислительний процес: безпосередність переживань і спонукань, думка тут не виходить за рамки конкретних суб'єкт-об'єктних відносин. Конкретна поведінка відповідає міфологічному мисленню як щаблю розвитку свідомості людини або є дуже до нього близькою. Отже, свідомість людини розвивається в умовах панування певної системи уявлень в суспільстві.

Паростки нового мислення, які починають виходити за рамки панівної в суспільстві системи уявлень, спостерігаються в історії, Стародавньої Русі (X–XVII ст.). У більшості творів ставилися психологічні питання (походження і сутність душі, властивості розуму, будова органів почуттів, вікові та індивідуальні відмінності в психіці людей, проблема характеру, походження сновидінь), прослідковуються медитативні настанови давньоруських подвижників; давньоруська педагогічна та етична думка.

Мудрість праукраїнців була духовним відображенням вітчизняної культури свого часу і має ряд відмінних особливостей як цілісного культурно-історичного феномену і слугувала джерелом знань для вирішення кризових ситуацій в суспільстві. З одного боку, вона увібрала в себе елементи східнослов'янського язичницького світогляду, багатокомпонентного за своїм складом. З іншого боку, після прийняття християнства як офіційної ідеології вітчизняна думка інтенсивно вбирала в себе і творчо переробляла через візантійське і південнослов'янське посередництво теоретичні положення, установки та концепції східнохристиянської мудрості. Від Візантії, хранительки античної філософської спадщини, Русь отримала чимало імен, образів, понять основоположних для всієї європейської культури еллінської цивілізації, в її християнізованому вигляді, в частковому її варіанті.

Підкреслюючи своєрідність давньоруської філософії, необхідно відзначити такі особливості:

– полісемантичність терміна «філософія» в давньоруській мові: під філософією розумілося не тільки звичне для нас понятійно-логічне осмислення буття і свідомості, філософія розумілася і як спромогність висловити в художньо-пластичній формі найбільш важливі для людини проблеми її існування, і як практичне служіння обраному ідеалу, і як сукупність теоретичного і практичного знання; і як вчення про влаштування життя, і як всеохопна мудрість, вищий ціннісний зміст усієї сукупності знань про світ і людину;
– схожість давньоруської філософії з європейською середньовічною філософією, візантійською і балкано-слов'янською культурою, тісні контакти із західною філософією.

Специфічною особливістю є самобутність і особливості самореалізації не тільки в письмових джерелах, а й у творах мистецтва: живопису, музики, фольклору, у творах архітектури.

Означимо основні етапи розвитку традиції «мудрого вирішення проблем» в загальному руслі культурно-політичної динаміки феодального суспільства Київської Русі.

Період дописемної культури можна назвати передісторією давньоруської мудрості (до X ст.). Його початок важко встановити, кінцем же можна вважати прийняття християнства як панівної ідеології на Русі. Цей період характеризується переважанням язичницького світогляду і пантеїзмом натуралістичного ставлення до світу. Сучасні дослідження архаїчних форм свідомості дозволяють говорити про елементи зовні примітивного, але внутрішньо значущого для глибинної еволюції людської свідомості на пізніших етапах, умовно названими первісними, дописемними, ембріональними стадіями розвитку мудрості, материнської щодо подальшого періоду, коли в надрах прадавньої слов'янської культури складається самобутня міфологія, в якій проступають елементи філософського ставлення до світу. Язичницький світогляд не виділяє людину з природи, він глибоко пантеїстичний і за своєю суттю виражає ставлення до світу, порівнянне з безпосередньою психологією дитини. Язичество є «релігія самодостатнього космосу» [10]. Давньоруські міфологеми язичницької моделі світобудови не тільки структурували язичницьку свідомість і створювали своєрідний механізм пояснення світу і людини, а й містили в собі протомоделі, які згодом були перетворені в розгорнуті і раціоналізовані концепції: «шлюб неба і землі», архетип свідомості на зразок «світового дерева», потрійна вертикальна структура (небо, земля, підземелля), четвертинне горизонтальне членування (північ, захід, схід, південь), бінарні опозиції (верх – низ, чоловіче-жіноче, день-ніч) [11], зближують давньоруські язичеські міфологеми з аналогічними в релігійно-філософських вченнях стародавніх Індії та Китаю.

Але християнська ідеологія виробляє свою концепцію світобудови. Замість натуралістичної рівноваги вона вводить напружене протистояння духу і матерії. І в світі, і в людині вбачається непримиренна боротьба двох протилежних начал, що ототожнюються з богом і дияволом, душею і «гріховною» плоттю, добром і злом. Примат духовного створює моністичну об'єктивно-ідеалістичну картину світобудови. Натомість ідеї вічного круговороту виробляється ідея векторного розвитку від «створення світу» до «кінця світу», тобто подається картина світобудови «без криз», відповідно, не передбачається пошуків виходу з цивілізаційної кризи. Людина звертається до моральної відповідальності, вона повинна зробити свідомий вибір між двома світовими силами, її життя підключається до світового універсуму, її доля стає частиною світової долі. У соціальній сфері проголошується рівність усіх народів, класів, станів за умови прийняття християнства. Такі терзання душі, сприяють зростанню її самосвідомості, властивої всій християнській культурі аж до Нового часу. Філософія в Київській Русі як вид духовної діяльності була значно ширшою від богослов'я. Вона повинна була підкорятися

релігійній панівній ідеології, але не богослов'ю як окремій теоретичній дисципліні, яка сама була частиною філософії [12].

Якщо спробувати концентровано виділити характерні особливості давньоруської думки, зокрема психологічної, то слід зазначити таке:

1) її практична спрямованість;

2) підвищена увага до громадсько-політичної проблематики, активний публіцистичний характер, осмислення проблем на конкретному соціальному матеріалі;

3) інтерес до минулого, глибина історичного бачення світу, прагнення вписати в світовий процес життя кожного народу й окремої людини;

4) етично акцентоване моральне переживання буття, прагнення осягнути непримиренну боротьбу добра і зла, через яку розкривається жива діалектика природи, суспільства і людини;

5) втілення філософських і психологічних ідей, як правило, в досконалу художню форму, будь то словесна або образотворча, високий естетичний рівень давньоруської думки;

6) значна увага до внутрішнього світу людини, ніж до зовнішніх подій, тяга до проблем духовного, ніж фізичного буття;

7) патріотична спрямованість давньоруської філософії, що відобразило її тісний зв'язок з суспільно-політичною проблематикою, з долею культури, з одвічним протистоянням Русі намагалися її підкорити зовнішнім силам, будь то Візантійська імперія, Золота Орда, Річ Посполита, Ватикан [13].

Сучасна ж психологія, як вважає А. П. Назаретян, долаючи протиставлення людини і природи, душі і тіла, матерії і свідомості, вимагає зміни звичного погляду на процес історичного розвитку. Погляд на людину в єдності з природою обумовлюється розумінням розвитку людини, історичного прогресу людського суспільства як частини природного процесу еволюції. З цієї точки зору рушійною її силою може бути тільки одна біологічна істота – власне людина. Так як темпи біологічного розвитку людини вимірюються, щонайменше, десятками тисяч років, то в історичний період розвиток людини визначається, перш за все, рівнем розвитку її свідомості [14]. Відповідно, рушійною силою подолання будь-якої кризової ситуації є розум людини.

Сучасне розуміння свідомості людини як природної властивості, розвиненої у людини, на відміну від тварин, дозволяє розвиток природи і людини розглядати як розвиток Життя, двигуном і найбільш активною частиною якого є людина. Таке розуміння неминуче приводить до висновку про те, що закономірності природи знаходять відображення в процесах мислення людини. Навіть найбільш приблизний аналіз етапів розвитку свідомості підтверджує цей висновок. Розвиток людини відбувається в процесі розв'язання суперечностей, з якими вона стикається, розвиток свідомості – шляхом подолання суперечливих уявлень, що відображають протиріччя реального життя. У процесі розвитку свідомо-

сті відбувається їх подолання, «зняття» (за висловом Геґеля). Однак це відбувається не шляхом абстрактного мислення: «теза – антитеза – синтез» (Геґель), а шляхом реалізації досягнень свідомості у практичній діяльності. Саме практичне життя людини, її практика проводять відбір і закріплення досягнень людської свідомості в продуктах її діяльності, визначають їх життєвість і можливість нейтралізації кризи [8].

Звичайно, змістом та аргументацією цієї розвідки аж ніяк не вичерпується, а швидше проблематизується та сфера досліджень традиційної свідомості, яка пов'язана зі специфікою історичної динаміки вирішення кризових ситуацій у різних соціально-історичних типах суспільств.

Висновки. Порівнюючи три моделі часу, вироблені традиційною культурою (замкнуте коло, горизонтальна і похила лінії), з моделлю прогресивного розвитку (висхідна лінія або спіраль), відзначимо вирішальну відмінність між ними. Усі традиційні моделі мають Божество (божества) у функціях деміурга, еталона, контролера, адресата (співрозмовника) і змістотворних центрах (виправдання буття) біля основи часу, організовуючи відповідно мислення і життєдіяльність людини. Лише в окремі переломні, кризові періоди актуалізується проблема «батьків і дітей», але в цілому, на тривалих історичних відрізках, безумовно, відбувається слідування освяченим традиціям і авторитетам.

У сучасному українському суспільстві, незважаючи на безліч есхатологічних пророцтв, людина є носієм потенційно іншого, безумовно кращого майбутнього.

Література

1. *Шартье Роже*. Письменная культура и общество / Роже Шартье ; пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф. – М. : Новое изд-во, 2006. – 272 с.
2. *Тейяр де Шарден П*. Феномен человека: Сборник очерков и эссе / Пьер Тейяр де Шарден ; пер. с фр. Мари Жозеф ; сост. и предисл. В. Ю. Кузнецов. – М. : АСТ, 2002. – 553 с.
3. *Губко О. Т.* Психологія українського народу: наукове дослідження.: в 4-х кн. Кн. І: Психологічний склад проукраїнської народності. – 2-ге вид., доп. / Олексій Тимофійович Губко. – К. : Видавець Сергій Наливайко, 2010. – 504 с.
4. *Чмихов М. О.* Давня культура: навч. посіб. / Микола Олександрович Чмихов. – К. : Либідь, 1994. – 228 с.
5. *Мид М.* Культура и мир детства / Маргарет Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
6. Всемирная история : в 24 т. Т. 1. Каменный век / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2002. – 528 с.
7. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа. / Алексей Федорович Лосев. – М. : Правда, 1990. – 560 с.
8. *Шагиахметов М. Р.* Сознание человека – основные этапы развития. / Марат Равгатович Шагиахметов // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки», Вып. 4. – 2005. – № 7(47). — С. 264–276.
9. *Гольдштейн К.* Абстрактное и конкретное поведение / К. Гольдштейн // Хрестоматия по общей психологии. – Вып. III. – М., 1998. – С. 30–31.

10. *Аверинцев С. С.* Язычество / С. С. Аверинцев // Философская энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – С. 611.
11. *Попович М. В.* Мировоззрение древних славян / Мирослав Владимирович Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 173 с.
12. *Громов М. Н.* Русская философская мысль X–XVII в. / Михаил Николаевич Громов, Никита Степанович Козлов. – М. : Изд-во Московского ун-та, – 1990. – 289 с.
13. *Гуменская О. М.* Древнерусская мудрость как источник отечественной психологической мысли / О. М. Гуменская // Известия Саратовского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – Саратов, 2002. – Т. 7, вып. 2. – С. 63–69.
14. *Назаретян А. П.* Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика – психология – прогнозирование) / Акоп Погосович Назаретян. – М. : Мир, 2004. – 368 с.

Оксана Яремчук, Вікторія Клюйкова-Цобенко

КОНСТРУЮВАННЯ СМИСЛОВОГО ПРОСТОРУ САМОУСВІДОМЛЕННЯ В ДІАЛОЗІ З ЯЗИЧНИЦЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ СЛОВ'ЯН

Проблема. Малодослідженими на сьогодні залишаються механізми індивідуальної міфотворчості, що оприявнюються в конструюванні особистістю актуальних смислів самоусвідомлення. Доторкаючись до колективного несвідомого, яке закодоване в культурі та міфології пращурів, особистість має нагоду пізнати глибинні вмісти власного «Я», «винести» їх на поверхню свідомості й інтегрувати у свій життєвий досвід шляхом рефлексування та раціоналізування.

Мета статті: дослідити механізм конструювання смислового поля самоусвідомлення у студентської молоді під час діалогу з міфологічними сюжетами давніх слов'ян.

Для досягнення поставленої мети окреслимо такі завдання:

1. Розглянути феномен трансформації культурно-історичних смислів під час роботи з давньослов'янськими міфологемами.

2. З'ясувати механізм конструювання процесу самоусвідомлення в контексті дискурсивних практик щодо індивідуального авторського міфу.

Емпіричне дослідження смислового простору самоусвідомлення базується на ідеї індивідуального авторського міфу та діалогу культур, що розвивається в одеській школі історичної психології; воно залучає напрацювання гуманітарної психології (В. П. Зінченко та ін.), психологію смислу та смислотвірну експерементальну модель, побудовану на

© О. Яремчук, В. Клюйкова-Цобенко, 2012

основі концепції Ю. М. Лотмана, О. М. Лозової. Фундаментальна розробка поняття «смисл» у пострадянському просторі належить Д. О. Леонтьєву, але передумови його вивчення закладені ще Л. С. Виготським та О. М. Леонтьєвим. На думку Д. О. Леонтьєва, смисл – це не однозначне визначення чи самостійна дефініція, а складна та багатоскладова смислова реальність. Проблема дослідження смислу – одна з фундаментальних проблем дослідження самої психіки [1]

Поняття смислу невід'ємне від поняття культури: кожна культура породжує певні колективні смисли, «смислові матриці» за Л. І. Воробйовою – архетипи, міфи, все те, що допомагає «впізнавати в собі людину» [2, с. 157].

Робота із власними смислами уявляється нами як неодмінна частина процесу самоусвідомлення, розуміння особистістю себе як автора-творця власного життєвого світу; адже для того, щоб стати автором свого життя, треба його розуміти як витвір, те, що має певний смисл. «Об'єктивований смисл поряд зі знаком, словом, міфом … розглядається як носій ідеальної форми, засіб (медіатор) розвитку та особистісного зростання» [3, с. 104]. Смисл розкриває себе в дискурсі, в діалозі, він може бути неопредметнений, бо смисл можна висловити, але не можна виокремити в окрему логічну структуру [2]. Смисл розкриває в діалозі свої екзистенційні контексти, тому його дослідження є вкрай важливим для психолога в роботі з клієнтом. За Ю. М. Лоцманом, діалог – основа всіх смислопороджувальних процесів [4]. При цьому процес смислопородження неможливо передбачити: символи поєднуються в певну систему або ієрархію самостійно, а особистість при цьому надає енергетичного імпульсу, створює засади цього смислотворення.

У нашому дослідженні одним із засобів розкриття смислового простору досліджуваних була робота з метафорами як мовою несвідомого, засобом здійснення міфопоетичного мислення, яке є основою кожної психотехнічної системи [2]. За В. П. Зінченком «метафора – засіб обміну, розширення, поглиблення смислу» [3, с. 103]. П. Рікер розглядає метафору як потік образів, породжених смислом [5]. Отже, смисл народжує образи, які складаються в певну структуру, що виражається в метафорі. Смисл оприявнюється в образах, діях не тільки реальних, а й віртуальних, потенційних [6]. Таким чином, можна говорити про прогностичну функцію смислу чи метафори. У контексті дискурсивних практик прогностичність можна розкривати через деякий час, повертаючись до обговорення попередніх смислів: «А що надала Вам ця метафора?» Прогностичність символу – це те, що В. П. Зінченко називає втіленням смислу [6], що відбувається шляхом матеріалізації з «аури смислу» [3].

З'ясуємо механізми конструювання процесу самоусвідомлення в контексті дискурсивних практик. Як один з механізмів конструювання смислів можна навести метафоричний феномен «павутиння смислів» М.

Вебера. На його думку, людина перебуває в павутинні смислів, яку сама для себе й створила. Цих смислів нескінченна множина, вони мерехтять та коливаються. Психологам ця метафора нагадує, що одна мета може досягатися різними шляхами, адже кожне волокно павутиння врешті-решт веде до її початку, тобто кожний смисл виводить нас до внутрішніх екзестенційних питань, конфліктів, глибинних патернів, а також особливостей світосприйняття особистості [3]. Наступний механізм смислоконструювання можна позначити метафорою «райдуги смислів» О. Білого. Цей механізм ми використовували на другому етапі нашого емпіричного дослідження – зіставляючи два протилежні смисли з метою медіації та породження нового, третього смислу. Наступний смислопороджувальний механізм Г. П. Щедровицький виражає в метафорі «хмари смислу», яку В. П. Зінченко називає «аурою смислу». У дискурсі нашого емпіричного дослідження перетиналися різні смислові поля, утворюючи спільне поле (різні вибірки в ході виконання завдання вносили додаткові ситуативні, особистісні, надособистісні смисли, метафори в спільну смислову «скарбничку», які пов'язувалися спільним контекстом – давньослов'янським пантеоном).

Феноменологія внутрішнього діалогу – це одна з базових характеристик свідомості [7]. Отже, в дослідженні ми створили умови для здійснення діалогічної взаємодії між досліджуваними та міфологічною культурою їхніх прадавніх пращурів-слов'ян шляхом ініціювання створення ними індивідуальних авторських міфів. Послуговуючись методикою дослідження смислів О. М. Лозової, ми пропонували досліджуваним розчленувати смисли на загальне й особливе, тобто спонукали їх розглянути сформований ними смисл як обмежений та кінцевий [7]. Пошук протилежного амбівалентного смислу до власного, вже сформованого, та їхня медіація породжують новий, унікальний, третій смисл, розширюючи тим самим грані самоусвідомлення особистості.

У своєму дослідженні ми виходили з того, що культура, становлячи колективне смислове поле певного етносу, впливає на формування смислової сфери авторів, які через свої твори транслюють культурно-історичні смисли й «повертають» їх в індивідуалізованому вигляді знову в поле культури. Глибинне засвоєння смислів могло здійснитися завдяки «вживанню» учасників дослідження в чуттєву тканину прадавньої культури предків, розуміння її ціннісного універсуму.

Наше дослідження спирається на діалогічну взаємодію досліджуваних із давньослов'янською культурою та міфологією. Побудова діалогу з культурою пращурів видається нам украй важливою, адже ще М. М. Бахтін зазначав, що діалог є сутністю буття культури [8]. Тобто є значущим для етносу як великої групи, а тому і для окремого індивіда, насичуючи останнього додатковими надособистісними смислами.

На даному етапі емпіричного дослідження ми продовжили роботу з основною групою досліджуваних – студентами-психологами. Дослідження трансляції культурно-історичних смислів в індивідуальних авторських міфах проводилося серед студентів-психологів заочного відділення, які пройшли два етапи дослідження протягом двох академічних годин без залучення дискурсивних практик.

Для написання наративів студентам запропоновувалось ознайомитись із зображеннями головних божеств давньослов'янського пантеону, а перед тим група студентів денної форми навчання мала змогу взяти участь в ознайомленні з міфами давніх слов'ян та їх обговоренні. Далі досліджуваним пропонувалось ознайомитись із культурно-історичними смислами, які були нами виділені протягом аналізу та інтерпретації наративів на першому етапі дослідження. Потім їм пропонувалось заповнити бланк опитувальника, що містив такі пункти:

1. Я вважаю, що бог/богиня… І це… (добре/погано)
2. Хтось вважає, що… І це… (добре/погано)
3. Змініть оцінку свого персонажа на прямо протилежну. Наведіть аргументи на користь нової оцінки…
4. Проаналізуйте зміст своїх суджень і виразіть його у вигляді метафори (прислів'я, образу, символу)
5. Я подумав/подумала, що… (завершіть речення після того, як почуєте судження інших учасників)

Перше та друге завдання мали на меті вираження досліджуваними певних актуальних для них тем та смислів, що пов'язувались із обраним давньослов'янським божеством, а також почуттів та емоцій, що їх супроводжують. Четверте та п'яте завдання допомагали синтезувати нові, іноді парадоксальні для досліджуваних смисли шляхом оцінювання амбівалентності первинних смислів та їх примирення. Вираження власних почуттів та думок у метафоричному вигляді, з подальшою раціоналізацією мало допомогти свідомому наближенню до глибинних патернів несвідомого.

Усі метафори ми умовно поділили на три категорії: «ті, що повчають» (30 % усіх метафор), «абстрактні» (33 %), «ті, що філософствують» (44 %) (рис.1). Третю категорію («ті, що філософствують») не було виділено в студентів-заочників. Імовірно, це пов'язано з тим, що вони проминули етап пожвавлення процесу смислоутворення тобто попередній етап занурення в давньослов'янську культуру та міфологію, як пройшла група студентів денної форми навчання.

Повчальні метафори були названі нами так тому, що містили в собі своєрідні «рецепти» поведінки в тій чи іншій ситуації, наприклад, «поводься з іншими так, як тобі хотілося б, щоб поводилися з тобою», «потрібно отримувати користь від своєї праці і робити її якісно», «головне жіноче щастя – у сім'ї». Метафори, «що філософствують» – це метафори, що містять погляд автора на екзистенційні питання, або по-

гляд на світоустрій («помирає стара ідеологія заради народження нової, помирає гусениця заради народження метелика», «смерть – частина життя», «люди цінують, втрачаючи», «сонце зігріє лише того, хто до нього тягнеться; той, хто не бачить сонця, приречений жити в темряві»). Абстрактні метафори – це певні слова або вислови, мета яких – прикрасити текст або певні фразеологізми («весна-красна», «тепло та турбота», «колиска жіночої суті»).

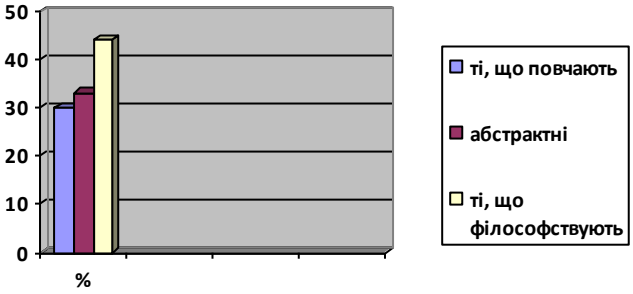

Рис. 1. **Розподіл метафор за категоріями**

Виділеному нами критерію «спонтанність» (динаміка; вирішення конфлікту чи протиріччя; «прорив», чи катарсис; нетиповість тексту) відповідало 29 % всіх текстів(рис.2).

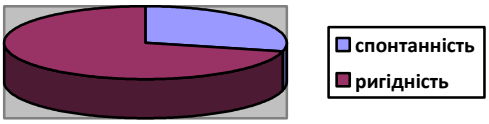

Рис. 2. **Співвідношення текстів за критеріями «спонтанність» і «ригідність»**

У 50 % всієї вибірки досліджуваних відмічалось відкриття нових та парадоксальних смислів, своєрідний інсайт у пошуку примирення абівалентних смислів. Підсилення вольових тенденцій (критерій, запозичений нами у Лозової), тобто мотивація до змін, спонукання до активних дій, було виражено у 28 % метафор.

У наративах студентів-заочників з'явились два нових персонажі, яких не було в наративах студентів денної форми навчання та студентів-філософів. Це Волосиня, дівчина-зірка із сузір'я Плеяд, дружина бога Волоса, та мудрий наставник, іноді перевертень – бог-Кентавр Кітоврас – другорядні божества давньослов'янського пантеону.

З-поміж зазначених досліджуваними метафор, що виражали їхнє ставлення до обраного божества, 19 % були представлені символічно, у вигляді малюнків, при цьому студенти-заочники вдавалися до графічного зображення метафори частіше. Імовірно, ця тенденція пов'язана з тим, що група заочників не була «заглиблена» у попередній дискурс щодо давньослов'янських культури та міфології, тож цій групі було легше візуалізувати свої метафори.

Серед символів, що були зображені досліджуваними, були такі: фенікс, що відроджується з попелу; сонце; страшна стара у чорній накидці; квітка з сьомома пелюстками. Раніше вже йшлося про символіку сонця і старої (Мари); постійна поява цих персонажів у студентських наративах може свідчити про їх універсальність у несвідомому сучасної молоді (сонце, з одного боку, як символ значущості батьківської постаті, або Аніму-са, а з другого, – як уособлення творчої енергії, лібідо; а стара в чорній накідці – як прояв тіньових якостей особистості). Щодо інших оприявнених у текстах символів, то поява фенікса в наративах нетипова. Постать фенікса дуже цікава в культурно-історичному контексті. У міфах майже усіх народів є чарівні птахи – посланці богів (фенікси, жар-птиці, сірини, алконости, орли тощо). Слов'яни вірили, що Бог-Творець вселив у птахів-тотемів душі дідів-прадідів та надприродні сили, які допомагають людям у господарстві, у збереженні врожаю, плодів, здоров'я, добра і щастя. Фенікс, що відроджується з попелу, символізує безсмертя душі, загибель старого життя заради нового. Квітка із сімома пелюстками нагадує про квітку, що здатна виконувати бажання, з відомого дитячого мультфільму «Цветик-семицветик». З одного боку, квітка – це символ розквітаючої або вже розквітлої жіночності, а з іншого – сім пелюстків як сакральне, янгольське число нагадує про божественні духовні дари або ступені самоініціювання, що їх проходить особистість, відриваючи раз за разом по одному пелюстку.

Розглянемо конструювання досліджуваними смислового простору на конкретних прикладах. Наведемо три типи метафор та результати, що були отримані за методикою особистісної біографії Моткова, спрямованої на дослідження особистісної гармонійності:

- «Абстрактна» метафора: «весна-красна». Загальний рівень конструктивності особистості (тобто гармонійність та самозадоволення) – середній. У своєму наративі студентка описувала богиню весни Лелю. З її наративу ми виокремили такі смисли: «час минає», «нічого особливого у моїх діях», «весна-зима». Імовірно, якщо здійснювати аналіз згідно з юнгіанською концепцією, дівчина перебуває на етапі знецінення власної Персони, знецінення наявних соціальних ролей, масок («нічого особливого у моїх діях»), що супроводжується екзистенційним переживанням швидкоплинності життя («час минає»), і вже готова до зустрічі із своєю Тінню – наступним етапом індивідуації.
- Метафора, «що повчає»: «потрібно отримувати користь від своєї праці й робити її якісно». Загальний рівень конструктивності особистості – низький. У наративі студентка вела діалог із богинею-прялею долі Мокошею. Серед виокремлених смислів було таке: «велика біда: жінка не в змозі народити». Отже, можна припустити, що для досліджуваної значущим є етап усвідомлення та закріплення соціальних ролей, пожвавлення власної Персони, адже як значуща для досліджуваної постає материнська функція, тобто одна з можливих позицій презентації себе соціуму. Можливо, низький рівень конструктивності особистості зумовлений тим, що архетип Персони є початком роботи із власною Самістю.
- Метафора, «що філософствує», належить парубкові: «сонце зігріє лише того, хто до нього тягнеться; той, хто не бачить сонця, приречений жити в пітьмі». Загальний рівень конструктивності – високий. Смисли, що були оприявнені в наративі: «для себе – не для себе», «комерційна основа», «містичність» у діалозі із сонячним богом Ярилом. З одного боку, наявне прагнення «продовження себе» в соціум, а з другого – становлення власної ідентичності через усвідомлення власної індивідуальності. Очевидно, тут ми також спостерігаємо мотив обезцінення набутих раніше якостей Персони. Сам Ярило виступає символом чоловічо-жіночого, для досліджуваного це позначає пізнання своєї Аніми. Акцентування «містичності» діалогу з Ярилом – вираження ставлення до глибинних процесів, що мають місце в психіці як до сакрального акту, що є природним у міфоритуалі, до якого належить процес індивідуального авторського міфотворення.

Процес конструювання смислового простору студентами дає змогу отримати нові смислові уявлення про самоусвідомлення завдяки ідентифікації з архетиповими зразками язичницького пантеону та синтезуванню різноманітних смислів через створення метафоричного вислову.

Висновки. У ході другого етапу дослідження студенти брали участь у дискурсивних практиках, які спонукали до позиціонування

власних особистісних смислів у контексті смислів інших учасників. У перспективі корисною видається організація групового дискурсу з учасниками попереднього дослідження, які зацікавлені в опрацюванні індивідуальних смислових утворень у груповій роботі. З'ясовано механізми конструювання смислового простору, які метафорично були позначені різними авторами як «райдуга смислів» (О. Білий), «хмари смислу» (Г. П. Щедровицький), «павутиння смислів» (М. Вебер). У половини досліджуваних спостерігалося відкриття нових і парадоксальних смислів, своєрідний інсайт у пошуку примирення амбівалентних смислів. Категорію метафор, «що філософствують», не виявлено у студентів-заочників, оскільки у них не був пожвавлений процес смислоутворення на попередньому етапі дослідження – етапі занурення у давньослов'янську культуру та міфологію, який пройшла група студентів денної форми навчання.

Л і т е р а т у р а

1. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение, динамика смысловой реальности / Леонтьев Д. А. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
2. *Воробьева Л. И.* Субъект и/или автор (О категориях гуманитарной психологии) / Воробьева Л. И. // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 149–158.
3. *Зинченко В. П.* Живые метафоры смысла / Зинченко В. П. // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 100–113.
4. *Лотман Ю. М.* Мозг – текст – культура – искусственный интеллект / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 25–34.
5. *Рикёр П.* Живая метафора // Теория метафоры / П. Рикёр ; под ред. Н. Д. Арутьеновой и М. А. Журинской. – М. : Прогресс, 1990, – С. 435 – 455.
6. *Зинченко В. П.* Опыт анимации метафор смысла / Зинченко В. П. // Вопросы психологии. – 2006. – № 6. – С. 59–63.
7. *Лозова О. М.* Теоретичні підстави та практика застосування техніки ініціювання смислоутворення / Лозова О. М. // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика / за ред. С. Д. Максименка, М.-Л. А. Чепи. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2009. – Т. IX, ч. 4. – С. 249–256.
8. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М. : Искусство, 1979. – 424 с. – (Из истории сов. эстетики и теории искусства).
9. *Леонтьев Д. А.* Методика предельных смыслов (МПС): Методическое руководство / Леонтьев Д. А. – М. : Смысл, 1999. – 36 с.
10. *Яремчук О. В.* Індивідуальна авторська міфотворчість як самоініціація особистості в культурі / Яремчук О. В. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 261–270.

Олена Булгакова

ПОТРЕБА В САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ У СТУДЕНТІВ НІМЕЦЬКО-ТЕХНІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Проблема. У наш час помітно зросла кількість ступенів свободи у виборі способу життя, мислення та діяльності кожної людини. Маючи перед собою велику кількість можливих варіантів проживання свого життя, людина змушена інтенсивно усвідомлювати свій життєвий досвід та шукати власний шлях розвитку. У цих умовах стають особливо актуальними такі категорії людського існування, як усвідомленість буття, індивідуальність самовираження, креативність, аутентичність, розвиток власних можливостей, самоздійснення чи самоактуалізація.

Метою роботи є встановлення характеру та специфіки прояву потреби у самоактуалізації у особистостей з різним рівнем суб'єктивного контролю. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

1. Підібрати відповідно до об'єкта, предмета та мети дослідження систему методичних процедур з експериментальної перевірки гіпотези.
2. Провести емпіричне дослідження особливостей прояву локусу контролю та потреби у самоактуалізації у студенів німецько-технічного факультету Одеського національного політехнічного університету.
3. Визначити характер та специфіку прояву потреби в самоактуалізації та різних характеристик інтернальності у особистостей з різним рівнем локалізації контролю.

Аналіз зарубіжної літератури свідчить про те, що проблема самоактуалізації особистості досить глибоко представлена в чисельних працях, присвячених аналізу якісних характеристик цього процесу, його змісту та рівнів (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, К. Горні, Е. Шостром, К. Ґ. Юнг та ін.). Ідеї особистісного зростання в напрямку самоактуалізації широко представлені в роботах російських (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Л. О. Коростильова, Б. Ф. Ломов, О. К. Осницький, А. О. Реан, В. В. Столін та ін.) та українських (Г. О. Балл, Н. Ф. Каліна, З. Г. Кісарчук, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, В. О. Татенко, О. М. Ткаченко, Н. В. Чепелєва, О. П. Щотка та ін.) вчених.

© О. Булгакова, 2012

Самоактуалізація на особистісному рівні передбачає усвідомлену відповідальність за свої дії, вчинки, розуміння значущості власної особистості та постійне прагнення до особистісного зростання (А. Маслоу) [1]. Володіння собою неможливо уявити без чіткого самоконтролю. Саме тут і вбачається безпосередній зв'язок особливостей самоактуалізації та внутрішнього локусу контролю, який також передбачає повний чіткий контроль над собою в будь-якій життєвій ситуації та високий ступінь відповідальності за особисті вчинки та події, і навіть зовнішні обставини життя індивіда.

Самоконтроль особистості, яка самоактуалізується, передбачає автономію і незалежність від оточення, стійкість під впливом фрустраційних чинників, високий ступінь мотивації досягнень, зокрема у сфері особистісного зростання, усвідомлення власної провідної ролі в досягненнях і постановці своїх життєвих цілей – стверджує А. Маслоу. Високий рівень усвідомлення особистої відповідальності за свої вчинки, дії і події свого життя, взаємини з іншими людьми властиві особистостям з внутрішнім локусом інтеріоризації.

Індивідуальною особливістю особистості, органічно пов'язаною із самоактуалізацією, є саме внутрішній локус контролю, а не зовнішній, тому що зовнішній локус контролю перекладає відповідальність за поведінку і долю з самого індивіда на інших людей, зовнішні чинники і навколишні обставини, роблячи його залежним від цих зовнішніх дій. Самоактуалізована ж особистість приймає свої відчуття, імпульси, емоції і бажання такими, які вони є. Вона відчуває свою власну відповідальність за ці прояви, не соромлячись ніяких якостей своєї особистості, незалежно від того, що можуть подумати оточуючі про них, тому що ці прояви є продуктом самоактуалізації та креативності, творчості власної особистості. Така людина, за Маслоу, усвідомлює відповідальність за події і за те, як складається її життя в цілому, при цьому не маючи залежності від оточення і громадської думки. Вона не потребує чужого схвалення або несхвалення, оскільки самодостатня, а її індивідуальні риси актуалізовані.

Особистості, які самоактуалізуються, вважають, що самотужки досягли всього вартісного, що було і є в їхньому житті, і що вони здатні досягати успішно своїх цілей і в майбутньому, оскільки усвідомлюють себе господарями життя, автономними і незалежними від оточення. Як і чисті інтернали, вони беруть на себе відповідальність і за всі негативні події у своєму житті, причому через свою автономність і незалежність вони володіють стійкістю щодо несприятливих зовнішніх обставин (невезіння, ударів долі, трагедій, стресів і втрат). Вони підкоряються перш за все внутрішнім, а не суспільним детермінантам (оточенню), що притаманно особистостям з внутрішнім локусом контролю.

Безперечним є факт, що люди, які схильні брати на себе відповідальність за події, що відбуваються в їхньому житті, краще адаптовані, ніж ті, хто прагне приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам. Одна людина відчуває себе господарем своєї долі, інша вважає за краще «пливти за течією». У першому випадку відповідальність за все, що відбувається в житті людини, наперед приписується власним здібностям і старанням, у другому – зовнішнім силам. А. Маслоу відзначав, що внутрішній самоконтроль і супутні йому впевненість людини в собі і наполегливість при досягненні поставленої мети, схильність до самоаналізу, врівноваженість, товариськість і незалежність, висока мотивація до досягнень та успіху – це найважливіші компоненти особистісного зростання, яке є однією з умов і передумов самоактуалізації [1].

Таким чином, самоактуалізація передбачає повне усвідомлення індивідом відповідальності за свої дії, вчинки, розуміння ним значущості своєї особистості і постійне прагнення до особистісного зростання. Схильність до зовнішнього локусу контролю, навпаки, виявляється разом з такими рисами, як невпевненість у своїх здібностях, неврівноваженість, прагнення відкласти реалізацію своїх намірів на невизначений термін, тривожність, підозріливість, конформність і агресивність.

Виходячи з вищевикладеного можна припустити, що існують відмінності в потребі самоактуалізації в осіб з різним рівнем локалізації контролю.

Проблема пізнання психології особистостей з різною локалізацією контролю, зокрема прояву в них потреби в самоактуалізації, є досить актуальною для теорії та практики сучасної психології. На думку багатьох дослідників (Н. Р. Бітянова, О. І. Ореховський, А. О. Реан, К. Муздибаєв, О. А. Конопкін та ін.), локус контролю – це те, що в першу чергу відрізняє соціально зрілу особистість від соціально незрілої. Зокрема, встановлено, що інтернали більш упевнені в собі, більш спокійні і доброзичливі, більш популярні (К. Муздибаєв) [2]. Екстерналів же відрізняють підвищена тривожність, стурбованість, менша терпимість до інших людей і підвищена агресивність, конформність, менша популярність (Є. Ф. Бажин, Е. А. Голинкіна, О. М. Еткінд) [3].

Крім вищезазначеного, специфіка локусу контролю особистості надзвичайно важлива для корекції рівня самоактуалізації особистості в психотерапевтичній роботі (М. М. Огінська, М. В. Розін, В. Л. Чепляєв) [4], оскільки значно полегшує роботу психолога та підвищує ефективність терапевтичного процесу.

Методика дослідження. Перший етап нашого дослідження було присвячено аналізу та вибору методів діагностики у студентів рівня суб’єктивного контролю та вираженості потреби у самоактуалізації.

На другому етапі було проведено власне дослідження, яке задіяло ряд методів та методик, зокрема: спостереження; бесіду; психодіагностичні методики: методику визначення рівня суб’єктивного контролю (РСК)

Дж. Роттера (адаптація Є. Ф. Бажина, Е. А. Голинкіної, О. М. Еткінда) [3]; методика «Самоактуалізація особистості (САМОАЛ)» (модифікація Н. Ф. Каліною та А. В. Лазукіним опитувальника POI, створеного Е. Шостром) [5], для діагностики рівня потреби в самоактуалізації особистості. Цими методиками передбачено діагностику таких характеристик: *локусу контролю*: шкала загальної інтернальності (Ізаг); шкала інтернальності в досягненнях (Ід); шкала інтернальності в невдачах (Ін); шкала інтернальності в сімейних стосунках (Іс); шкала інтернальності у виробничих стосунках (Ів); шкала інтернальності у сфері здоров'я та захворювань (Із); *рівня потреби в самоактуалізації особистості*: орієнтування в часі (ОЧ); цінності (Ц); погляд на природу людини (ППЛ); креативність (Кр); автономність (А); спонтанність (С); саморозуміння (Ср); аутосимпатія (АС); контактність (Кн); гнучкість у спілкуванні (ГС).

На третьому етапі, після отримання первинних даних, здійснювалась статистична обробка даних. Для математичної обробки даних були використані як кількісний (t-критерій Стьюдента), так і якісний аналіз (метод профілів).

Четвертий етап дослідження передбачав інтерпретацію отриманих даних та підбиття підсумків проведеного дослідження.

У дослідженні взяли участь 50 студентів у віці від 18 до 22 років, які навчаються на німецько-технічному факультету Одеського національного політехнічного університету.

На основі бесід, спостереження в природних умовах на початковому етапі було виявлено, що серед досліджуваних яскраво виражене прагнення до реалізації власного потенціалу, розвитку своїх здібностей та можливостей. Це стало початковим свідченням вираженості у досліджуваних потреби в самоактуалізації. Ці дані були суттєво доповнені та розширені результатами проведеного тестування за рядом методик, що дало змогу конкретизувати у респондентів показники самоактуалізації та локалізації контролю.

На основі отриманих первинних даних локалізації контролю вибірку досліджуваних було поділено на три підгрупи: екстерналів, інтерналів (за Дж. Роттером) та амбіналів. До числа опитуваних «амбіналів» ми віднесли тих, хто за кількістю набраних балів (за середнім балом стенів у шкалах інтернальності) потрапляє в проміжне положення: між украй правою межею за екстернальністю та вкрай лівою – за інтернальністю (сумарний результат лежить у межах від 5 до 5,4 стена). Такий підхід дав змогу уникнути існуючої в цьому питанні некоректності, коли в разі визначеного досягнутого показника N – говоримо про екстернальність, а вже в разі показника N+1 – про інтернальність.

Первинні дані засвідчили, що у 36 % досліджуваних (18 осіб) переважає інтернальний локус контролю, у 26 % (13 осіб) – амбінальний, тоді як екстернальність проявило 38 % респондентів (32 особи) (рис. 1).

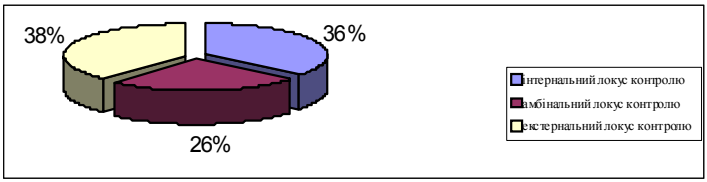

Рис. 1. **Розподіл досліджуваних за рівнем локусу контролю**

Характерною особливістю прояву окремих показників самоактуалізації у досліджуваних з різним рівнем суб'єктивного контролю є їх неоднозначність та змінні тенденції (рис. 2).

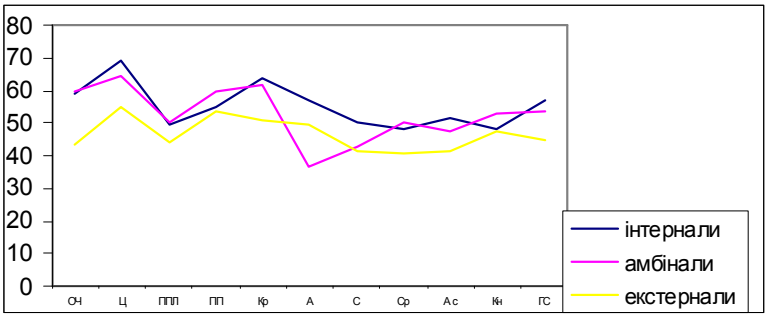

Рис. 2. **Профілі прояву самоактуалізації в осіб з різним рівнем інтеріоризацієї контролю**

Тенденцію до зростання потреби у самоактуалізації з підвищенням інтернальності (хоч і з невеликими відмінностями) було зафіксовано вже на рівні середніх значень показника СА.

Таким чином, вбачаємо підтвердження доцільності розгляду особливостей прояву самоактуалізації у досліджуваних з різним локусом контролю, а отже, маємо підстави для подальшого аналізу отриманих даних та аналізу результатів у трьох виділених підгрупах.

Диференціація досліджуваних у залежності від локалізації внутрішнього контролю знайшла своє підтвердження і на рівні статистично достовірних розбіжностей (порівняння середніх величин по тестах РСК та САМОАЛ, в групах екстерналів, абіналів та екстерналів здійснювалося за допомогою t-критерію Стьюдента).

При порівнянні середніх значень рівня локусу контролю, отриманих у респондентів інтерналів та амбіналів, було виявлено, що особистості

з інтернальним локусом контролю мають окрім вищої загальної інтернальності (t=3,6; p<0,01), ще й вищу інтернальність у сімейних стосунках (t=3,9; p<0,01). На достатньо значущому рівні достовірності виявились вони й більш інтернальними стосовно невдач (t=2,85; p<0,05) та сфери здоров'я та захворювань (t=2,99; p<0,01). За іншими шкалами інтернальності статистично значущих відмінностей не виявлено, але відмінності у їх значеннях спостерігаються на рівні середніх значень з тенденцією до вищих у інтернальних досліджуваних. Достовірно значущих відмінностей потреби у самоактуалізації (загальному показнику) у осіб з інтернальним та амбінальним рівнем локусу контролю не виявлено. Статистично зачимі розбіжності є лише в показниках шкали «автономність» (t=3,35; p<0,01). Вища автономність інтерналів проявляється у вищій незалежності та свободі, порівняно з амбінальними особистостями.

Порівняння середніх значень рівня локусу контролю респондентів інтерналів та екстерналів виявило, що особистості з інтернальним локусом контролю мають вищі значення за всіма шкалами інтернальності: як показника загальної інтернальності (t=5,96; p<0,01), так і інтернальності у досягненнях (t=4,67; p<0,01) та невдач (t=5,58; p<0,01), сімейних (t=3,68; p<0,01) міжособистісних (t=5,08; p<0,01) та виробничих (t=3,37; p<0,05) стосунках, а також у сфері здоров'я та захворювань (t=4,74; p<0,01).

Поряд з такими однозначними, логічними та закономірними достовірними відмінностями між шкалами локусу контролю у досліджуваних групах, знайшли прояв і неоднозначні тенденції відмінностей у проявах потреби у самоактуалізації у осіб з екстернальним та інтернальним локусом контролю. Так, виявлено достовірно значущу відмінність у прояві потреби у самоактуалізації (загальному показнику) у осіб з інтернальним та екстернальним рівнем локусу контролю (t=2,47; p<0,05). Що ж стосується окремих проявів самоактуалізації в інтерналів та екстерналів, то всі характеристики самоактуалізації є більш вираженими в інтернальних особистостей, порівняно з екстернальними. Статистично значущими серед них виявилися розбіжності за шкалами «орієнтація в часі»(t=2,47; p<0,05), «креативність»(t=2,26; p<0,05), «гнучкість у спілкуванні»(t=2,55; p<0,05) та «цінності» (t=3,16; p<0,01).

Аналіз середніх значень рівня локусу контролю, отриманих у респондентів з амбінальним та екстернальним локусом контролю, засвідчив, що особистості з амбінальним локусом контролю, порівняно з екстерналами, мають достовірно вищі значення показників загальної інтернальності (t=3,12; p<0,01), інтернальності у досягненнях (t=3,51; p<0,01) та невдач (t=3,4; p<0,01), виробничих (t=2,18; p<0,05) й міжособистісних стосунках (t=2,89; p<0,01). За іншими шкалами інтернальності статистично значущих відмінностей не виявлено, але відмінності у їх значеннях (інтернальності у сімейних стосунках та в області здоров'я та захворювань) спостерігаються на рівні середніх значень з тенденцією до вищих в амбінальних досліджуваних.

Що ж стосується відмінностей у прояві потреби в самоактуалізації між досліджуваними амбіналами та екстерналами, то тут існує достовірно значуща відмінність у загальному показнику самоактуалізації ($t=2,04$; $p<0,05$), що може бути свідченням того, що амбінали є більш самоактуалізованими, порівняно з екстерналами. В особистостей з амбінальним локусом контролю, порівняно з екстернальними, практично однозначною є тенденція до вищого прояву й окремих ознак самоактуалізації на рівні середніх значень. Виняток становить автономність як характеристика самоактуалізації: середні значення за цією шкалою виявилися вищими в амбінальних особистостей порівняно з екстернальними. Статистично ж достовірними є відмінності характеризованих груп за шкалами «орієнтація в часі» ($t=2,67$; $p<0,05$), «цінності» ($t=2,38$; $p<0,05$) та «гнучкість у спілкуванні» ($t=2,04$; $p<0,05$). Таким чином, можемо констатувати, що орієнтація в часі амбінальних особистостей характеризує їх як таких, котрі живуть теперішнім часом, не відкладаючи своє життя на потім і не ховаючись у минулому. Вони більше поділяють цінності особистості, яка самоактуалізується, зокрема знання та вміння, гнучкість у поведінці та в думках, уміння адаптуватися до створюваних умов й бути соціально приємним і прийнятним. Вони аутентичні у взаємодії з оточуючими, здатні до саморозкриття. Екстернали ж характеризуються меншою мірою вияву цих ознак самоактуалізації поряд з вищою автономністю та незалежністю.

Підбиваючи підсумки виконаного дослідження, можна зробити такі *висновки*. Потреба в самоактуалізації екстерналів та інтерналів може реалізовуватися за рахунок різних факторів. Екстернальний локус контролю формує орієнтацію на стан, а інтернальний – орієнтацію на результат. Локус контролю проявляється як характеристика загальної активності особистості, яка має дві складові: рівень ініціативи та рівень відповідальності. Охарактеризовано специфіку інтернального локусу контролю як критерію самоактуалізації та особистісного зростання особистості. Прояв внутрішнього локусу контролю щодо своїх проблем є передумовою психотерапевтичної роботи, а формування інтернальності можна вважати одним з критеріїв особистісного зростання та самоактуалізації.

1. Зафіксовано, що у 36 % досліджуваних переважає інтернальний локус контролю, у 26 % – амбінальний, тоді як екстернальність проявило 38 % респондетів. Вже на рівні середніх значень само актуалізації у респондентів виявлено тенденцію до зростання потреби у самоактуалізації з підвищенням рівня інтернальності.

2. Доведено, що достовірно вища автономність інтерналів проявляється у зростанні незалежності та свободи порівняно з амбінальними особистостями. Усі характеристики самоактуалізації є більш вираженими в інтернальних особистостей порівняно з екстернальними. Статистично значущими серед них виявилися відмінності за шкалами «орієнтація в часі», «креативність», «гнучкість у спілкуванні» та «цінності». Амбінали достовірно є більш самоактуалізованими порівняно з екстерналами. Ста-

тистично достовірними є відмінності в цих групах за шкалами «орієнтація в часі», «цінності» та «гнучкість у спілкуванні».

Література

1. *Маслоу А.* Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности. – Тексты. М. : Изд. МГУ, 1982. – С. 108–117.
2. *Муздыбаев К. М.* Психология ответственности / К. М. Муздыбаев. – Ленинград : Наука, 1983. – 240 с.
3. *Бажин Е. Ф.* Методы исследования уровня субъективного контроля / Бажин Е. Ф., Голынкина Е. А., Эткинд А. Н. // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 3. – С. 152–162.
4. *Огинская М. М.* Мифы психотерапии и их функции / М. М. Огинская, М. В. Розин // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 23–27.
5. *Калина Н. Ф.* Вопросник самоактуализации личности / Калина Н. Ф. // Журнал практического психолога. – 1998. – № 1. – С. 65–75.

Наталія Кримова

ЕМОЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО ТА ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛІВ НАВЧАННЯ

Проблема. Сьогоднішньому суспільству, де ринок праці характеризується високою конкуренцією, потрібні спеціалісти не тільки професійно компетентні, а й емоційні зрілі.

Особливий інтерес викликає дослідження питань емоційної зрілості у студентської молоді. Безумовно, студентський вік – важлива пора в житті людини. Дослідження останніх років доводять, що юнацький (студентський) вік є періодом найбільш інтенсивного становлення особистості, адже досягнення стабільності більшості психічних функцій припадає саме на цей час [1].

Саме в студентські роки формується та міра психічної, емоційної, ідейної зрілості, яка робить юну людину самостійною особою для дорослого життя і діяльності, формується уміння складати власні життєві плани, знаходити способи їх реалізації, тому з'ясування питання емоційного становлення студентів є актуальним. Емоційне становлення особистості безпосередньо пов'язане з поняттям емоційної зрілості.

Теоретичні та методологічні основи проблеми емоційної зрілості особистості в різні періоди розробляли П. В. Симонов, О. Я. Чебикін, П. Фресс, П. М. Якобсон та ін. [2; 3].

© Н. Кримова, 2012

Метою статті є визначення особливостей емоційної зрілості як якості особистості у студентів різних профілів навчання – технічного та гуманітарного.

Спираючись на положення сучасної психології [3] про те, що емоційна зрілість є властивістю особистості, що забезпечує адекватність емоційного реагування в певних соціокультурних умовах унаслідок певного рівня емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії, ми припустили, що вираженість цих складових емоційної зрілості має відмінності у студентів різних спеціальностей – технічних і гуманітарних.

У зв'язку з цим було поставлено такі завдання: порівняти емоційну зрілість і вираженість її компонентів у студентів різних напрямків навчання та визначити психологічні портрети цих груп, які відрізняються за рівнем емоційної зрілості.

У дослідженні взяли участь 58 осіб (30 юнаків, 28 дівчат), студенти 2–3 курсів Одеського національного політехнічного університету.

При проведенні дослідження використовувалися: методика «Оцінка емоційної зрілості особистості» І. Г. Павлової, О. Я. Чебикіна [3; 4]; Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник [5]; методи математичного аналізу.

За допомогою якісного аналізу (метод асів) було визначено осіб з низьким рівнем емоційної зрілості (Ез) у групах студентів гуманітарного (10 осіб) і технічного (11 осіб) профілів навчання, а відтак показники експресивності (Ек), саморегуляції (С), емпатії (Ем) означених груп (рис. 1).

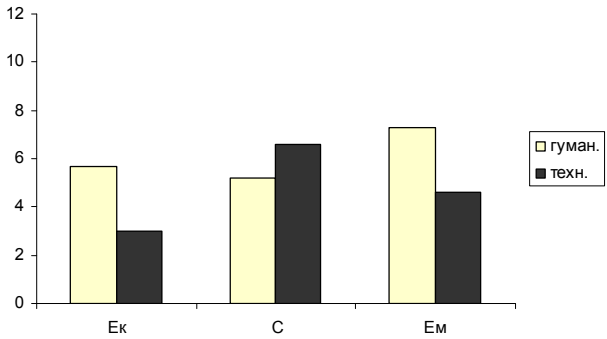

Рис. 1. **Відмінності за показниками експресивності, саморегуляції та емпатії в групах з низьким рівнем Ез**

Як видно з рис., у студентів гуманітарного профілю навчання, показники експресивності і саморегуляція ледь сягають середнього рівня значень; що ж стосується емпатії, то вона перебуває на дещо вищому рівні. А у студентів технічних спеціальностей спостерігається

зовсім інша картина: показники експресивності та емпатії мають низькі значення, саморегуляції – на середній.

Звідси випливає, що адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах студенти-гуманітарії досягають завдяки емпатії, умінню розуміти емоційний стан оточуючих, здатності співчувати та співпереживати їм, розуміти чинники їхньої поведінки. Саморегуляція сприяє вибору найадекватніших форм поведінки студентів-«технарів»; вони здатні регулювати свої емоції, стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви.

За допомогою якісного аналізу (метод асів) було визначено осіб з найвищим рівнем емоційної зрілості в групах студентів гуманітарного (12 осіб) і технічного (11 осіб) профілів навчання і відповідно показники експресивності (Ек), саморегуляції (С), емпатії (Ем) означених груп(рис. 2).

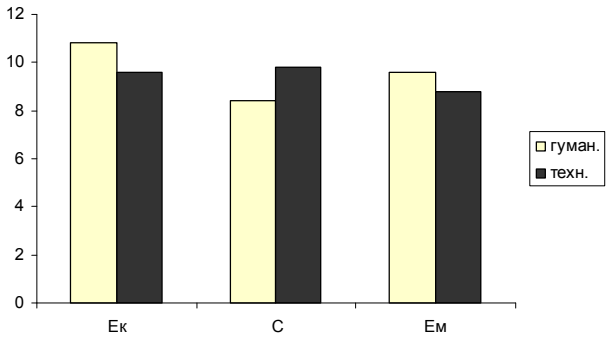

Рис. 2. **Відмінності за показниками експресивності, саморегуляції та емпатії в групах з високим рівнем Ез**

Аналіз результатів показав, що показники експресивності у студентів-гуманітаріїв лежать у зоні високих значень; показники ж саморегуляції та емпатії у студентів і гуманітарних, і технічних спеціальностей не виходять за межі середніх значень.

Отже, можемо зробити висновок, що студенти гуманітарного напрямку навчання здатні передавати свій настрій оточуючим, выдкрито виражати емоції, що допомагає їм адекватно реагувати на мінливі умови навколишнього світу. Студенти технічних спеціальностей набувають емоційної зрілості завдяки саморегуляції; вони здатні довільно та опосередковано керувати вираженням, переживанням та породженням емоцій.

Розгляньмо вибірку студентів гуманітарних і технічних спеціальностей з низьким рівнем Ез (рис. 3).

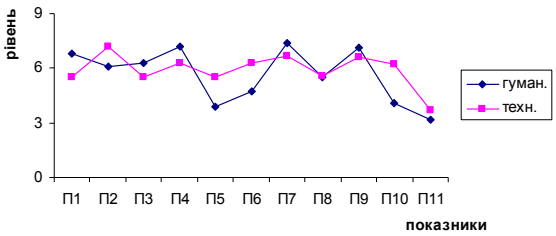

Рис. 3. **Профілі студентів гуманітарних і технічних спеціальностей з низьким рівнем Ез**

Отримані результати дають змогу зробити такі узагальнення: у студентів гуманітарних спеціальностей спостерігаються вищі значення за показниками невротичності (П1), депресивності (П3), роздратованості (П4), сором'язливості (П7), емоційної лабільності (П9). Що ж стосується студентів технічних спеціальностей, то в цій групі бачимо вищі значення за показниками спонтанної агресивності (П2), врівноваженості (П5), реактивної агресивності (П6), маскулінності (П10). Таким чином, є підстави для висновку про відмінності в групах з різним напрямком навчання: якщо студентам-гуманітаріям з низьким Ез притаманні невпевненість, внутрішні терзання, напруженість, тривожність, скованість, роздратованість, то студенти технічних спеціальностей з низьким Ез агресивні, авторитарні, домінантні, однак більш впевнені в собі та оптимістичні.

Розглянемо результати аналізу вибірки студентів гуманітарних і технічних спеціальностей з високим рівнем Ез (рис. 4).

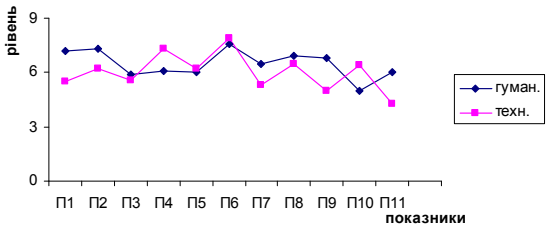

Рис. 4. **Профілі студентів гуманітарних і технічних спеціальностей з високим рівнем Ез**

Виходячи з отриманих даних для групи студентів гуманітарного та технічного напрямку навчання з високим рівнем Ез, бачимо, що студенти-гуманітарії за показниками невротичності (П1), спонтанної агресивності (П2), сором'язливості (П7), емоційної лабільності (П9), комунікативності (П11) мають вищі значення порівняно зі студентами-«технарями». Останні ж порівняно зі студентами-гуманітаріями вирізняються підвищеними значеннями за показниками роздратованості (П4) та маскулінності (П10). Тому можна припустити, що студенти-гуманітарії приділяють більше уваги власним почуттям; вони більш тривожні, емоційно нестійкі, але водночас соціально активні, порівняно із студентами-«технарями», які схильні до афективного реагування; однак психічна діяльність останніх протікає переважно за чоловічим типом, що можна пояснити тим, що на технічних спеціальностях навчаються в основному чоловіки.

Розглянемо результати аналізу вибірки студентів гуманітарних спеціальностей з різними рівнями Ез (рис. 5).

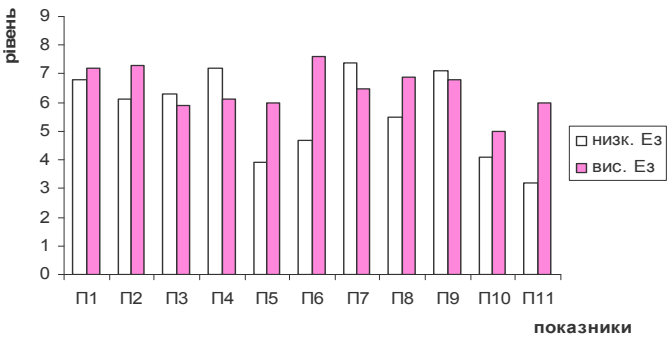

Рис. 5. **Середні значення показників особистісних властивостей студентів гуманітарних спеціальностей з різним рівнем Ез**

У студентів гуманітарних спеціальностей з низьким рівнем Ез спостерігаються високі значення роздратованості (П4), сором'язливості (П7), емоційної лабільності (П9), низькі значення показників врівноваженості (П5), маскулінності (П10) та комунікативності (П11). У групі студентів з високим рівнем Ез бачимо вищі значення за показниками невротичності (П1), спонтанної агресивності (П2), врівноваженості (П5), реактивної агресивності (П6), екстраверсії (П8), маскулінності (П10) та комунікативності (П11).

Таким чином, можна зробити висновок про те, що є певні відмінності в групах з різним рівнем Ез: якщо студентам-гуманітаріям з

низьким Ез притаманні напруженість, тривожність, скованість, наслідками чого є труднощі в соціальних контактах, то студенти цієї ж спеціальності з вищим рівнем Ез – теж напружені, але менш скуті, більш урівноважені, більш активні в громадському житті, мають не тільки потребу в спілкуванні, а й засоби її задоволення. Ще важливим є те, що студенти з вищим рівнем Ез більш упевнені, оптимістичні, добре захищені від впливу стрес-факторів.

Проаналізуємо результати за вибіркою студентів технічних спеціальностей з різними рівнями Ез (рис. 6).

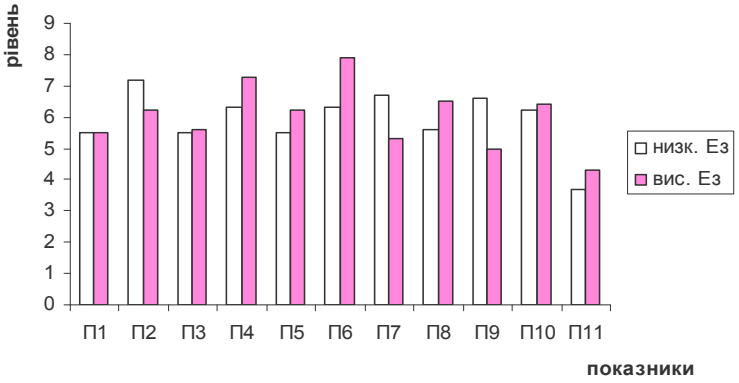

Рис. 6. **Середні значення показників особистісних властивостей студентів технічних спеціальностей з різним рівнем Ез**

За результатами дослідження групи студентів технічних спеціальностей з різним рівнем Ез можна констатувати таке: студенти-«технарі» з низьким рівнем Ез мають вищі середні значення за показниками спонтанної агресивності (П2), сором'язливості (П7), емоційної лабільності (П9) та низькі значення за показником комунікативності (П11). У групі студентів із середнім рівнем Ез бачимо вищі значення за показниками роздратованості (П4), врівноваженості (П5), реактивної агресивності (П6), екстраверсії (П8), маскулінності (П10), комунікативності (П11).

Отже, можна стверджувати, що студентам технічних спеціальностей з низьким рівнем Ез притаманні імпульсивність, скутість, невпевненість, труднощі в налагодженні соціальних контактів. Студентів цієї ж спеціальності з вищим рівнем Ез відрізняють авторитарні, домінантні тенденції, однак більша впевненість, стресостійкість, більш активні зв'язки з людьми; хоча рівень комунікативності не такий високий, бажання спілкуватися є, але комунікативні навички недостатньо

сформовані, емоційна зрілість набувається ними за рахунок саморегуляції – здатності стримувати свої небажані емоції.

На основі результатів проведеного дослідження можна зробити *висновок* про те, що студентам технічних спеціальностей притаманні незалежність, прагнення до лідерства, егоцентричність; студентам з низьким рівнем емоційної зрілості – імпульсивність, скутість, невпевненість, труднощі в налагоджуванні соціальних контактів. Студенти цієї ж спеціальності з вищим рівнем емоційної зрілості відрізняються авторитарністю, домінантністю, однак і більшою впевненістю, стресостійкістю, більшою активністю у зв'язках з людьми.

Студентам гуманітарного профілю навчання притаманні товариськість, розуміння інших, але нестійкість емоційних проявів. У них розвинуті такі складові емоційної зрілості, як експресивність та емпатія. Крім того, є певні відмінності в групах з різним рівнем емоційної зрілості: якщо студентам з низьким рівнем емоційної зрілості властиві напруженість, тривожність, скутість, наслідками чого є труднощі в соціальних контактах, то студенти з вищим рівнем емоційної зрілості теж напружені, емоційно нестійкі, але менш скуті, більш активні в громадському житті. Важливим є те, що студенти з вищим рівнем емоційної зрілості більш упевнені в собі, активні, оптимістичні, почуваються захищеними від впливу стрес-факторів.

У студентському віці важливими умовами розвитку особистості є мотивація навчання та спілкування. Становлення особи в юнацькому віці, як соціальний процес, завжди опосередковане стосунками з однолітками і дорослими. Емоційне становлення студентів технічного напрямку відрізняється від перебігу цього ж процесу в студентів гуманітарного профілю навчання. У студентів технічних спеціальностей в процесі навчання, з одного боку, розвиваються пізнавальні здібності, здатність до вирішення складних логічних задач, а з другого – у студентів, які багато часу проводять за комп'ютером як в навчальному закладі, так і вдома, стиснення соціального часу є однією з причин алгоритмізації діяльності, зниження потреби в міжособових стосунках, відходу від об'єктивної реальності.

Соціально-економічні процеси в сьогоднішньому суспільстві визначають високі вимоги до фахівця, його професійних знань, навичок і особистісних якостей. Тому першочерговими завданнями студентського віку є усвідомлення своєї ідентичності, емоційне становлення, професійне самовизначення.

Література

1. Студент на пороге XXI века : монография / отв. ред. Н. И. Рейнвальд. – М. : Изд-во УДН, 1990. – 152 с.
2. *Симонов П. В.* Теория отражения и психофизиология эмоций / Симонов П. В. – М. : Наука, 1970. – 140 с.

3. *Чебыкин А. Я.* Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / Чебыкин А. Я. – О. : Астропринт, 1999. – 157 с.
4. *Павлова І. Г.* Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Педагогічна і вікова психологія» / І. Г. Павлова. – О., 2005. – 19 с.
5. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др. / под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Паничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2003. – 560 с.

Інна Мурашко

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОДОЛАННЯ ДЕЗІНТЕГРОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проблема. Сьогодні в Україні відбуваються докорінні демографічні, соціальні, суспільно-політичні, економічні зміни, що впливають на трансформацію свідомості людей, їхнє ставлення до держави, власного життя, освіти, науки, діяльності, культури, співвітчизників. Підвищується роль і значення кожної людини в реформуванні громадського життя, створенні духовної та матеріальної бази оновленої держави, внесенні та підтримці нових або реконструюванні старих цінностей. Тому надзвичайно актуальним стає вирішення проблеми розвитку особистісного потенціалу підростаючого покоління, що сприяло б збагаченню особистості новим сенсом буття, допомогло привести самооцінку сучасного українця у відповідність з об’єктивними і суб’єктивними факторами його буття і стимулювало активність, незалежність, прагнення до самовираження та самореалізації.

З одного боку, людина пізнає себе, тобто випробовує себе, на що вона здатна, з другого боку – суспільство шукає тих, хто був би спроможний виконувати певні види діяльності. Соціально-психологічна активність є важливою інтегральною характеристикою розвитку особистісного потенціалу людини. Особистість із високим рівнем соціальної активності йде не шляхом адаптації до середовища, а шляхом самореалізації: намагається відшукати в житті засоби для максимального виявлення своєї сутності, приносячи реальну користь іншим. Тому сучасна освітня система повинна забезпечувати всебічний розвиток особистісного потенціалу дитини, сприяти виявленню таланту, здібностей, зміцненню фізичного здоров’я,

© І. Мурашко, 2012

формуванню позитивної самооцінки, розвитку автономності, винахідливості, наполегливості, відповідальності за свої слова та вчинки.

Метою статті є розкриття психологічних особливостей розвитку особистісного потенціалу учнів молодшого шкільного віку в навчально-виховному процесі.

Питання розвитку потенціалу особистості особливо яскраво простежується у працях філософів (І. Кант, Ф. Бекон, Л. Фейєрбах та ін.), де потенціал визначено як внутрішній резерв людини, її вроджені можливості; психологів (С. Д. Максименко, А. Г. Маслоу, В. О. Моляко, К. Р. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов та ін.), які визначають природні властивості людини як складник передумови розвитку егоспецифічних здібностей (спрямованість, настановлення, потреби, обдарування; з цього погляду потенціал може бути гносеологічний, аксіологічний, творчий, комунікативний, художній); педагогів (П. П. Блонський, Л. С. Виготський, М. С. Каган, Я. А. Коменський, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський та ін.), які розглядають потенціал у контексті доцільності навчання, індивідуальної освітньої траєкторії тощо [1–6].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що цілісного уявлення про структуру особистісного потенціалу молодшого школяра поки немає. Відкритим залишається і питання щодо шляхів і психологічних механізмів його розвитку.

Еріх Фромм відзначав, що головне життєве завданням людини – дати життя самій собі, стати тим, чим вона є потенційно. Найважливіший плід зусиль людини – її власна особистість [7]. Особистісний потенціал людини є базовою індивідуальною характеристикою, стрижнем особистості, це її можливості стати суб'єктом свого життя, це джерело життя. Поняття особистісного потенціалу відрізняється від гуманістичного поняття людського потенціалу акцентом на відсутності його попередньої заданості, а звідси – наявність якісної та кількісної індивідуальної своєрідності і можливість цілеспрямованого розвитку. Як інтегральна характеристика рівня особистісної зрілості особистісний потенціал відображає міру подолання людиною певних обставин: подолання особистістю самої себе, а також міру докладених зусиль для роботи над собою і над обставинами свого життя [2; 3].

Особливе місце в процесі розвитку потенціалу особистості належить молодшому шкільному віку. Адже початкова ланка – фундамент шкільного навчання, оскільки саме тут закладається основа для формування особистості майбутнього громадянина. Навчаючи учнів та розвиваючи в них пізнавальні інтереси, всю роботу необхідно спрямовувати у такій послідовності: цікаво → знаю → вмію. А для того, щоб учням дійсно було цікаво, щоб вони не втратили інтерес до навчання, потрібно намагатися створювати всі умови для розвитку можливостей (здібностей), творчого мислення учнів, самовираження їхньої особистості в різних видах діяльності. Одноманітне, шаблонне повторення одних і тих

самих дій нівелює потяг до навчання. Тому учням поряд зі стандартними завданнями слід пропонувати такі, які вимагають мислення, творчих пошуків, оригінальності, винахідливості. Саме такі завдання допомагають вчителю розвинути в учнів пізнавальні особливості – пам'ять, увагу, уяву, логічне мислення та інтерес до навчання. Усі завдання творчого характеру мають бути розраховані на пошукову діяльність учнів, творче й уміле застосування набутих знань. Зміст завдань повинен сприяти розвитку гнучкості й широти мислення, які необхідні для успішного розв'язання як навчальних, так і життєвих задач. Усі творчі завдання мають допомагати вчителеві виявити індивідуальні особливості учнів, намітити перспективи подальшого розвитку потенціалу кожної дитини, зробити навчання більш захопливим і цікавим.

Аналізуючи літературу і практику школи, можна помітити тенденцію до посилення розвитку інтелекту дитини і зниження уваги до розвитку емоційної та особистісної сфер. А між тим, це може призвести до несформованості комунікативних навичок, організованості, самостійності, і, як наслідок, до емоційної незрілості. Проведені спостереження, вибіркові експерименти ілюструють наскільки складно перебудовувати систему навчання, змінювати відношення вчителів, батьків до «нестандартних» дітей, які інколи завдають школі багато труднощів. Поступово у цих дітей виявляються і закріплюються механізми, які формують у них синдроми уникнення, маскування своїх можливостей. З досвіду роботи окремих шкіл видно, що розвиток дитини може бути затриманий системою репродуктивних вправ і формальних вимог.

Практикою доведено, що тести, при всьому своєму різноманітті, не можуть дати уявлення про всі особливості учня, тому в школі необхідно використовувати різні засоби для вивчення розвитку особистісного потенціалу молодших школярів. Перевірити здатність до чогось неможливо тільки за результатами тестів, потрібен аналіз досвіду та результатів діяльності дитини. Тобто потрібна саморефлексія або інтроспекція, з одного боку, а з іншого, – потрібна спроба діяти. Особистісний потенціал має прояв у різних функціональних сферах, зокрема, у діяльнісній, комунікативній, пізнавальній. Дуже корисно вже з 3-го, 4-го класу спонукати школярів писати автобіографії. Ця своєрідна творчість дітей є їх пріоритетом, оскільки тут є те, що важливе і значуще для дитини цього віку. Школяр (9–13 років) вголос інколи не скаже про те, що можна описати. Іноді корисно порекомендувати теми для маленьких вигадувань: «Моя мета в житті», «Якби моє бажання виконалося», «Кого з жителів свого під'їзду я більше всіх поважаю» тощо. Потрібно шукати нові форми для прогнозу і складання програм розвитку учня. У сучасних школах, де поки що часто панує почуття страху, необхідно проводити бесіди з роз'яснення причин дитячих страхів. Наприклад, бесіда під рубрикою «Чого треба боятися і чого не треба боятися».

Вчитель (класний керівник) повинен пам'ятати, що зовнішні прояви особистісного потенціалу не повністю збігаються з внутрішнім змістом і це може формувати напруженість у взаєминах учня з іншими дітьми. Вчитель має бути уважним до кожного учня, повинен уміти виявити індивідуальні потреби і створити кожному учню можливість духовного зростання і розвитку сильних сторін характеру. Важливо впливати на позитивні якості школяра, розвивати їх у колективі [4; 8; 9].

У розвитку потенціалу молодших школярів існує багато проблем. Часто ми стикаємося з причинами невідповідності між конкретними досягненнями і потенційними можливостями (здібностями), які необхідно завжди мати на увазі. Так дитина з не дуже потужним потенціалом може використовувати його повністю і мати високі результати. У той же час дитина з великим потенціалом може ним не користуватися або, як кажуть, «закопувати свій талант». Головна причина – це психологічні передумови, які заважають розвитку потенціалу і найчастіше закладаються в сім'ї. Звичайно, кожен випадок вимагає індивідуального розгляду. Вчителям і батькам слід звернути увагу на ряд чинників, які заважають розвитку потенціалу молодших школярів, а саме: негативне відношення до школи; порушення стосунків з батьками; низька самооцінка, відчуття «гоніння», перекладання провини на інших; погані міжособові стосунки, недовіра до інших; емоційна неврівноваженість; вороже відношення до тих, хто оточує тощо [1; 4–6; 8]. Необхідно звертати увагу дітей на прагнення до вдосконалення, самопізнання і саморозвитку, пояснювати їм, що процес саморозвитку приводить до високих досягнень у майбутньому. Цей процес найактивніший, коли діти прагнуть вивчити себе, досліджують свої відчуття, вірять в свої здібності і можливості, прагнуть бути відкритішими, приймають інших людей такими, які вони є, з їх достоїнствами і недоліками, намагаються побачити в них позитивне. Навики самоспостереження і самоаналізу можна розвивати в аналізі тих ситуацій, які пов'язані з відхиленнями від загальних норм, правил, розпорядку. Наприклад, постаратися пригадати, що відчував школяр, коли здійснював непристойний вчинок.

Для розвитку особистісного потенціалу школяра раціональним є забезпечення внутрішньої свободи особистості як основи її активності. Тільки свобода особистості, заснована на принципі гуманізму, сприяє розкриттю індивідуальності учня, розвитку його потенційних можливостей, створює реальні умови для активної творчої самостійної діяльності. Тільки активна особистість здатна свідомо обирати лінію своєї поведінки, розкриваючи всі свої особистісні потенції [3; 6; 9; 10].

Висновки. Особистісний потенціал відображає міру подолання людиною заданих обставин: подолання особистістю самої себе, а також міру докладених зусиль для роботи над собою і над обставинами свого життя. Потенціал особистості має прояв у різних функціональних сферах, зокрема в діяльнісній, комунікативній, пізнавальній.

Неможливо, спираючись тільки на традиційний тестовий або діагностичний підхід, виявити та оцінити особистісний потенціал дитини, оскільки показниками можливостей є продукти діяльності чи успішність у виявленні деяких видів діяльності. Ніякі діагностичні умови не можуть оцінити особистісний потенціал без аналізу продуктів діяльності. Вчитель (класний керівник) повинен пам'ятати, що зовнішні прояви особистісного потенціалу не повністю збігаються з внутрішнім змістом, і це може формувати напруженість у стосунках учня з іншими людьми. Важливо впливати на позитивні якості школяра, розвивати їх у колективі.

Раціональною основою для розвитку особистісного потенціалу школяра є забезпечення внутрішньої свободи особистості як основи її активності. Процес утілення свого потенціалу в об'єктах духовної, матеріальної культури або ж прояв себе у формі особистісних внесків в інших людей веде до самореалізації особистості.

Література

1. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11. – Вип. 5. – 616 с.
2. *Леонтьев Д. А.* Возможности эмпирического исследования личностного потенциала / Леонтьев Д. А., Мандрикова Е. Ю., Осин Е. и др. // Институт экзистенциальной психологии и жизнетворчества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://institut.smysl.ru/article/lp.php
3. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
4. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 6. Серія «Психологічні науки». – Миколаїв : МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. – 316 с.
5. Психологічне опосередкування педагогічних впливів на розвиток особистісної активності в освітньому просторі : метод. рек. / С. Д. Максименко [та ін.] ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2008. – 314 с.
6. Психолого-педагогічні умови розвитку особистісної активності в освітньому просторі : монографія / С. Д. Максименко [та ін.] ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2008. – 512 с.
7. *Фромм Э.* Человек для самого себя. Исследование психологических проблем этики / Э. Фромм ; пер. Э. М. Спировой. – М. : АСТ, 2010. – 352 с.
8. *Максименко С. Д.* Учбове навантаження і збереження здоров'я школярів / С. Д. Максименко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2002. – № 4. – С. 19–23.
9. *Мар'яненко Л. В.* Розвиток пізнавальної активності молодших школярів Л. В. Мар'яненко // Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах : посібник / за заг. ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – С. 103–138.

10. *Максименко С. Д.* Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях / С. Д. Максименко // Психологічне опосередкування педагогічних впливів на розвиток особистісної активності в освітньому просторі : метод. рек. / С. Д. Максименко [та ін.] ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2008. – С. 4–35.

Михайло Найдьонов

ЗБАГАЧУВАНІСТЬ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ОСВІТИ: ГРУП-РЕФЛЕКСИВНИЙ ПІДХІД

Проблема. Поняття збагачуваності останнім часом стало досить поширеним у науковому дискурсі. Діапазон його вживання доволі широкий: на одному його полюсі – пошук чинників культурного середовища існування тварин і впливу на ефективність їхньої поведінки, на другому – збагачуваність людської комунікації засобами сучасного медіасередовища. У когнітивній сфері ознакою збагачуваності можна вважати наявність процесів узагальнення як способу прирощування знання шляхом уявного переходу від конкретного до загального, чому зазвичай відповідає і перехід на більш високий ступінь абстракції [1].

У психології чинником збагачення, зокрема смислової палітри особистості, обсягу бачення організації (як групового суб'єкта) є сучасні психологічні технології, психологічна допомога. Значуще психологічне знання змінює суб'єкта незалежно від способу засвоєння [2]. Специфіка збагачення педагогічної та психологічної практики може слугувати моделлю розгляду взаємодії суспільства і освіти.

Метою статті є пошук відповіді на запитання щодо можливості захищення процесу соціальних обмінів як показника збагаченої взаємодії суспільства і освіти, який здійснюватиметься на основі аналізу теоретично обґрунтованої теорією груп-рефлексивної психології соціально-психологічної практики – проектної метатехнології (ПМТ) як локального освітнього процесу, що відбувається в межа окремої організації, – з подальшим узагальненням її положень під кутом зору можливості їх використання в більш широкому освітньому контексті [3]. Наявність актів обміну, як одиниць аналізу, і в соціосистемі суспільства, і в соціосистемі організації, якій надається технологічна підтримка в розвитку, дасть нам змогу здійснити моделювання обмінів аж до з'ясування їх захищеності.

Цікаві та потенційно потрібні для педагогічної справи смисли виникають, якщо звернутися до тлумачення поняття «збагачення». Так, за Далем [4], збагачення є примноженням кількості чогось, отримання яко-

© М. Найдьонов, 2012

гось надлишку, що яскраво ілюструють наведені укладачем словника приклади: «Вільною торгівлею збагачуються, підгнітною зубожіють», «Наука, що чесна торгівля: інших збагачуючи, сама не бідніє». У нього ж знаходимо і тлумачення, пов'язане з промислом (сучасною мовою – виробництвом), де поняттям «збагачення» позначено процеси обробки породи, які полягають в розділенні її на складові (відокремленні цінних мінералів від порожньої породи, взаємному розділенні цінних матеріалів) з метою наступного використання окремих фракцій у різний спосіб. Важливо, що з матеріально-технологічного погляду можливість збагачення пов'язується із здатністю породи бути розділеною на певні очікувано корисні складові.

Зауважимо, що на прогноз щодо очікуваної міри корисності від збагачення (розділення) породи в промисловості тисне авторський задум розробників технологій цього виробничого процесу. При цьому внаслідок наявного рівня технологічного розвитку, який завжди має перспективу підвищення (удосконалення), крім очевидних переваг технології, існують і ризики від наслідків її застосування. Трапляється, що оцінка балансу корисності і ризиків може виявитися помилковою, хибною і не збігатися з ретроспективною його оцінкою нащадками, змушеними жити з непрорахованими наслідками недосконалості технологій минулого. Небезпечні технологічні відвали, що залишаються від процесів збагачення породи, виникають як результат *послідовної* обробки матеріалу, спричиненої технологічною неможливістю отримати користь одночасно за кількома різними напрямами через ефект взаємопогашення. Незавершеність (технологічна недосконалість) процесу збагачення проявляється або в отриманні токсичних залишків, або накопиченні відходів, які не можуть бути на тепер утилізовані і потребують витрат для їх зберігання, поки знайдеться спосіб використати їх з користю.

У гуманітарній сфері існуюча традиція фактичного збагачування (за аналогією концентрування корисних властивостей внаслідок розділення породи) полягає в тому, що чинники імпульсивного, випадкового характеру (тобто, по суті смислового) не беруться до уваги, натомість особливої цінності набуває змістове – тобто предметне знання (судження, визначення, поняття тощо). Освіта наслідує цю традицію як намагання відтворювати концентроване (змістове) переважно саме в собі попри декларацію руху між абстрактним і конкретним, полишаючи як «порожню породу» актуальні смисли (особистісні, групові) і тих, хто навчається, і тих, хто навчає.

Стереотипізація сконцентрованості, як відкидання «зайвого» в діапазоні її відтворення від матеріальної практики до науки, має багато прикладів. Так, у науках природничого типу перебільшувалося, зокрема, значення нервових клітин при одночасному ігноруванні клітин середовища – глії. У навчальному процесі проявом такої сконцентрованості на предметному, змістовому є, зокрема, і критерії якості освіти, які передусім беруть до уваги рівень предметних знань. Дійсно, освіта, як один з

найдавніших соціальних інститутів, задовольняє потребу суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички. Проте завданнєві обрії освіти значно ширші і визначаються необхідністю підготовки нових поколінь для життя, підготовки суб'єктів соціальних дій, сукупність яких в їхній взаємозумовленості, взаємозалежності утворюють соціальну взаємодію. В ній відбуваються соціальні акти обміну (у тому числі нематеріальними активами), в яких твориться смисл для людини навколишнього світу, отримують своє тлумачення дії інших людей, твориться той чи інший образ світу, ситуації тощо. І всі ці процеси необхідні, щоб зробити людину здатною вирішувати складні економічні, соціальні, культурні проблеми, з якими стикається людство.

Отже, не заперечуючи цінності високих предметних результатів навчання, поставимо все ж таки питання про ризики: що може залишитися (і часто таки залишається) в педагогічних «відвалах» при надлишковій сконцентрованості на предметному, змістовому? Перелік може бути достатньо великим: апатія до пізнання, сплески агресії, психічні захворювання, неконтрольоване підсвідоме, маніакальні соціопатичні тенденції, різного роду залежності, виникнення опозиційних субкультур (як виборювання права проходження циклу навчання, соціалізації без руйнування смислового або без примусу відтворювати виключно предметне) тощо.

Такі наслідки може мати обмеженість уявлень про ризики концентрованості на предметному, неврахування рівня синергії у їх накопиченні. Те, що видається сьогодні цілком припустимим, завтра може обернутися вимушеністю жити з наслідками, проявленими на багатьох рівнях соціосистеми.

Отже, для освіти, педагогічного процесу вкрай важливо долати логіку послідовності, за якої зростають ризики знищення одного процесу іншим, мати *задум* і технології як вирізнення, розділення синкретичного цілого, так і розташування в одному просторі й часі різних процесів без їх взаємного послаблення, а то і взаєморуйнування.

Приклади реалізації ідеї розділення в освітній галузі є. Це, зокрема, спеціалізація навчальних закладів, за якої загальний потік учнів поділяється або за рівнями інтенсивності освоєння навчальних програм, або за типом знань, до яких учні виявляють здібності або інтерес. Проте ця навіть і теоретично обґрунтована практика ще не дає відповіді на запитання щодо *здатності* людського «матеріалу» (учнів, студентів, дорослих, що підвищують кваліфікацію в системі післядипломної освіти) до збагачення через освіту як здатності до розділення, що і становить *проблему* даної статті. Її конкретизацією є етична проблема: як запобігти перетворенню метафори «людський матеріал» на знаряддя дійсного ставлення до споживача освітнього процесу як до «матеріалу».

Отже, кілька попередніх слів про ПМТ. Як продукт і спосіб доказу теорії груп-рефлексії ПМТ є системою заходів, спрямованою на вирішення реальних актуальних проблем організацій у різноманітних галузях (зокрема,

й освіті). Змістовою серцевиною ПМТ є рефлексивний тренінг-практикум (РТП), який за цільовим призначенням поділяється на кілька типів: інноваційний (базовий тип), конкурс, професійне самовизначення, підтримка лідера, тренування навичок (зокрема, продажу, публічного виступу).

Зіставляючи ПМТ з педагогічним процесом, наголосимо передусім на логічному й послідовному уникненні в ній позиції навчання, протистоянні реалізації прямого задуму насичення споживачів (учасників тренінгу) знаннями (тобто, предметним, змістовим). Для аналізу візьмемо за основу базовий тип РТП – інноваційний. У ньому навчання відбувається непрямо, тільки у межах вирішення передбаченого темою завдання (породження необхідного інноваційного продукту) та ситуативних запитів на розвиток. Тобто, воно з точки зору обсягу наданих споживачам знань і їх опанованості останніми, *по-перше*, не залежить остаточно від команди тренерів, яка є ініціатором розвитку певної групи споживачів. Ця автономія забезпечується правом як індивідуальних учасників групи, так і групи в цілому на ініціативу у спрямуванні інноваційного процесу. *По-друге*, саме учасники тренінгу частіше, ніж психологи (які модерують процес породження інновацій), стають джерелом, носіями новітніх знань у своїй професійній сфері.

Чим же обмінюються тренери, які є носіями ПМТ, і її споживачі, які одночасно є і продуцентами суб'єктивно нових знань (а в деяких випадках і знань об'єктивно нових)? У ПМТ обмін між групою тренерів і її споживачами відбувається за логікою рефлексивного управління і є обміном, **вираженими в дискурсивній формі** внесками, які за значущістю є тотожними знанням (поняттям), а за масштабом дискурсивного прояву можуть бути і меншими за поняття, і більшими за них. Якщо взяти за аналог всього цього широкого спектру обміну текст, то можна сказати, що обмін відбувається на рівнях різних складових тексту: літер, знаків синтаксису (як окремих одиниць, а не засобу управління текстом в цілому), слів, речень, їх частин, тексту в цілому, контексту. У теорії групової рефлексії, досліджуваною емпірією якої є дискурсивні прояви мислення, аналогами літер, знаків синтаксису є *функції* мислення як найменші одиниці – індивіди – структурних складових емпіричних проявів мислення та *параметри*, що презентують його варіативні складові; аналогом слів є власне слова протоколу, який фіксує проміжок життя індивіда чи групи під час розв'язання проблемної ситуації; сам же цілісний протокол є аналогом тексту. В окремих випадках рівень функції можуть мати окремі речення, слова, вигуки, паузи, тому іноді функція реалізує себе в дискурсі у формі висловленого судження, а в деяких випадках – лише як індикація спрямування здійснити думку, а не сама думка. Через те, що навіть і не висловлений, а тільки проявлений (наприклад, мовою тіла) намір також підлягає обміну в процесі групової когнітивної обробки, масштаб окремого внеску не є критичним щодо загального групового результату.

Отже, в груп-рефлексивній психології збагачення розглядається як відновлення у рефлексивному середовищі невиражених (на момент початку процесу відновлення) рефлексивних функцій через розділення їх на такі, що презентують змісти (предметне знання), смисли (інтелектуальна та особистісна рефлексія), ресурси (змінювання ідентичності – з персоною або групою) як спеціалізації складових рефлексивного механізму як найбільш широких спрямувань (сфер) *процесу відбиття*.

Дискурс досліджуваних (в експериментальному контексті вивчення творчого мислення) або учасників тренінгу-практикуму (у відкритих подіях, наближених до реального життя) розгортається на фоні переживання ними проблемно-конфліктної ситуації пошуку відповіді на задачу, розв'язання проблеми. Переживання конфліктності зазначеними суб'єктами, що виникає внаслідок усвідомлення невідповідності своїх реальних проявів образу «Я», містить ризик недосягнення результату через набуття конфліктністю деструктивних форм (зокрема, самодискредитації). Збагачення взаємодії як реалізація *принципу відновлених основ* реконструкції саме і спрямоване за запобігання руйнівним тенденціям: у когнітивній площині – через проходження циклу збагачення змістів неконцентрованим (смислами, ресурсами), у площині взаємодії – через одночасність співіснування різних форм суб'єктності (від коаліційної як об'єднання з окремими учасниками групи до повноти групової суб'єктності).

Мета запровадження проектної мета-технології полягає в розширенні обсягу відбиття конкретної групи у сфері її професійної спеціалізації, тобто виходить з оцінки групи як такої, що має ускладнення щодо можливості здійснити інноваційний прорив тепер і зараз самостійно. Тобто, причиною залучення групою зовнішнього модератора свого інноваційного процесу є очевидна *проблемність* щодо її (групи) автономного способу продукування нового. Така ж проблемність характерна і для ситуації лабораторного експерименту: при застосуванні для розв'язання задачі, яка містить неявні (латентні) вимоги до досліджуваного, стереотипних знань моделюється система розгорнутого в дискурсі (однією особою чи групою) мислення в діапазоні від продукування тривіального рішення до рішення точного, що відповідає меті експерименту – спонукати вирішувача виявити латентні умови, опрацювати їх і розв'язати задачу.

Проблемність, що розгортається в природних умовах, коли певна організація усвідомлює свій стан застою думки, зумовлена не придуманими автором задачі чи експериментатором латентними умовами, а недоврахуванням групою всіх умов діяльності. Іноді ці приховані умови перебувають не в предметі, а у ставленні до нього, але у спільній картині групи функціонує позначка як явного іншого, нібито промальованого правила чи знання. Отже, суперечності повсякденного життя самі продукують неявність у нашому пізнанні і виступають таким же чинником проблемності, як і латентні умови в лабораторному експерименті.

Тоді обмін між групою модераторів і групою споживачів відбувається як обмін знаннями про рефлексивний процес, якими володіють тренери, їх вміннями ті чи інші ситуації роботи групи позначити як проблемні, розвиток яких відбувається за логікою розгортання рефлексивного процесу в лабораторному експерименті, і специфічними предметними знаннями, носіями яких є учасники (споживачі) ПМТ. Тобто обміну підлягають знання різного типу: знання про специфічний процес відбиття в проблемній ситуації, з одного боку, і предметні знання конкретних їх носіїв – з іншого. Причому предметні знання повинні пройти етап суб'єктивного осмислення, мета якого – розототожнення їх як очевидної картини та знаходження неявних умов, що функціонують, втручаються в процес, відвертаючи свідомість від способу розв'язання проблемної ситуації.

Доцільними є запитання: чи може окрема людина (наприклад, консультант) проаналізувати комунікативні процеси в організації, властиві їй когнітивні схеми, знайти неявність, яка не враховується, сформулювати рекомендації, здатні породити організаційну форму їх здійснення, і тим самим, забезпечити прорив у свідомості споживача? На це запитання ми відповідаємо ствердно: такий шлях можливий, він достатньо поширений, проте має обмеження, зумовлене тим, що (як зазначалося вище) перешкодою для інновацій часто стають ставлення окремих людей, тобто перешкодою є особистість. В умовах виробництва простір для прояву особистості є обмеженим. Людська здатність до промислового виробництва забезпечується звуженням ролі цілісної особистості до ролі ресурсу, яке може бути прийняте працівником добровільно або ж запроваджується системою вимог, що формує в людини звичку функціонувати в певному обмеженому режимі (ролі). Тобто, є система поступового перетворення найширшого людського особистісного різноманіття в підпорядковану систему функцій, повноважень, мотивацій, яка дотична до таких же функцій і повноважень ієрархічної системи.

Зазначений підхід – від аналізу наявної в організації ситуації до формулювання вимог через консультанта – потребує управління *людьми*. У випадку ж, коли наявним є ставлення окремої людини (представника організації), яке містить у собі систему відтворення звуженого відбиття всієї групи, потрібні дії, відповідні жанру управління *людськими ресурсами* – перекваліфікація, горизонтальна, вертикальна або зовнішня ротація. Отже, смисл рефлексивного управління саме і полягає в тому, щоб забезпечити зміни у спільній картині, водночас не спровокувавши стереотипи владно-підвладних, статусно-рольових відносин, стереотипи узгодження-розуміння.

Саме тому реалізація ПМТ не передбачає викладення знань, хоча в кожній проблемі, яка приймається для розроблення, команда тренерів могла б виступати лідером інноваційного процесу щодо змістових прирощень. Дистанціювання суб'єктності групи тренерів від лідерства в розробленні предметного знання (змістів) відіграє роль захи-

сту учасників від конфліктності, яку може спричинити їх уявлення про себе як нібито неспроможних у своїй професійній предметній сфері.

Ризик самодискредитації випробовуваного в разі невдачі під час розв'язання творчої задачі в експериментальній ситуації і подібний ризик учасника реалізації проектів, наближених до контексту життєдіяльності дорослих, не тільки повинен бути мінімізований (більше того, психолог не має стати свідком такого деструктивного виходу конфліктності). У той же час переживання проблемно-конфліктної ситуації і подолання конфліктності в переосмисленні (власне в рефлексивному процесі) є плідним для творчості та особистісного зростання. Теорія групової рефлексії дає відповідь на цю колізію, моделюючи захист процесу соціальних обмінів через відтворення логіки управління процесом рефлексії від її носія до споживача, оминаючи логіку управління людьми і об'єктами, логіку переростання конфліктності в самодискредитацію або конфлікт. Таким чином, закріплення на вході в технологію за її споживачами (учасниками тренінгу) ролі авторів змісту, а за психологами (тренерами) ролі авторів модерації процесу захищає групу від розгортання конфліктності.

Так у ПМТ відбувається непряме навчання рефлексування як неконфронтаційного розширення обсягу відбиття. Крім того, завдяки технологічно забезпеченим авторству-співавторству у творенні події як середовища для вчинку (модель стрижня спільної події), уловлюванню смислів на тлі розгортання змістового процесу (модель розвантаження чуттєвої тканини), розділенню процесів розуміння і узгодження (модель зворотних суб'єктних реконструкцій), у ПМТ досягається тактична мета – збагачення взаємодії, завдяки чому стають можливими актуальні інновації в групі, яка нещодавно їх уникала [3].

Отже, утримуючи проголошену нами мету – повернення здобутків ПМТ у педагогічний процес, зафіксуємо її важливі аспекти: *по-перше,* місце прямих і непрямих знань, *по-друге,* спосіб, у який забезпечується захищеність та збагачення взаємодії.

Непряме навчання рефлексуванню відбувається в ПМТ одночасно в кількох напрямах. *По-перше,* воно забезпечується прозорістю, повторюваністю процедур події (тренінгу, який може тривати від 1-го до 14-ти днів), *по-друге* – наявністю чітко виокремлених тренувальних модулів: коли учасникам не вистачає певних навичок – координації, самовладання – процедури, що стимулюють інноваційний процес, призупиняються і відбувається перехід до роботи в жанрі тренування. Тренувальні вправи пом'якшують можливі в проблемній ситуації стани конфліктності завдяки тому, що навчання прийомам розширення відбиття відбувається у непрямій формі. *По-третє,* у ПМТ технологічно передбачено простір для самоаналізу тоді як сформульованого завдання (мети) навчитися рефлексувати немає. Теоретичним підґрунтям закріплення знань у такий спосіб є теорія мимовільного запам'ятовування П. І. Зінченка [5]. Хоча в дидактиці обґрунтовується доцільність використання в педагогічному процесі і мимо-

вільних, і вольових способів запам'ятовування, у ПМТ сфера вольових процесів звільняється для розгортання змістового пошуку. Структурування набутих знань та переведення їх в явну форму відбувається в ній завдяки передбаченій технологією процедурі рефлексії, яка протягом тренінгу застосовується принаймні один раз і відбувається як публічне самодослідження, звіт учасника перед собою щодо власних інновацій, прирощень у власному досвіді, знаннях, почуттях, стосунках [3].

Отже, непряме навчання рефлексуванню в значній мірі є контрольованим групою тренерів, тоді як непряме навчання іншим предметним знанням, якими учасники збагачують один одного, є відносно непередбачуваним, проте завдяки тій самій процедурі публічного самодослідження це знання набуває явної форми.

Продовжуючи відповідати на запитання: «Як саме забезпечується захищеність та збагачення взаємодії у ПМТ?», виділимо теоретичну та практичну складові відповіді. *На теоретичному рівні* (як уже зазначалося вище) зафіксовано діапазон дискурсу в проблемній ситуації (від рівня літери до контексту) та виявлено неочевидне з точки зору забезпечення результату мисленнєвого пошуку значення рефлексивних функцій (зокрема, в інтелектуальній рефлексії – функцій «фіксації», що часто має дискурсивну форму «так», «отже», «тобто» тощо, і функції «настановлення» на здійснення наступної інтелектуальної дії – «ну», «а тепер…» тощо). Такі функції як незначущі, непотрібні, навіть шкідливі, традиційно вилучаються не тільки з педагогічного процесу (бо, наприклад, «засмічують» чіткі мовні форми суджень при розв'язанні математичних завдань), а й з процесу дослідження. Відновлення дійсного значення рефлексивних функцій (слів, виразів, інтеракцій) на противагу традиції їх відкидання як зайвого «зашумлення» процесу опанування знань і є шляхом до збагачення взаємодії. Цей спосіб вивершується методологічним *принципом відновлених основ реконструкції,* який означає, що рефлексивні процедури, ролі психологів реалізуються у ПМТ на основі відновлення значущості як окремих вигуків, так і суджень, які препарують зміст і структуру понять. На рівні практичного використання це означає: якщо слідувати стратегіям і тактикам, утіленим у протоколах успішного розв'язання задач, а не стратегіям і тактикам, які реалізувалися в протоколах, що доносять до нас історію фіаско, тобто відтворювати позитивне, продуктивне і уникати негативного, то можна очікувати успішного проходження проблемної точки розвитку групи із збагаченням її матеріальних (предметний результат – інноваційні рішення, розроблені плани дій тощо) і внутрішніх смислових досягнень.

Наприклад, аналіз протоколів негативного розв'язання задач вказує на необхідність уникати самодискредитації учасників у публічному просторі, адже через публічне заниження самооцінки запускаються процеси психологічного захисту, які в подальшому спрямовуватимуться на її відновлення в іншому середовищі, яке не передбачає присутності свідків самоприниження.

Зважаючи на нашу пропозицію використовувати певні мовні формули, доречно упередити можливу проблематизацію читача: мовні формули – це тільки слова, чи то не перетвориться відтворення (використання) мовних конструктів протоколів успішного вирішення задач у порожню «балаканину», відірвану від вивершення її в результаті? На це зазначимо: *по-перше*, ПМТ використовує не мовленнєву практику, а дискурсивну, бо дискурс (на відміну від мови) містить у собі простір для вчинку [6]. *По-друге*, можливість упізнавання формального (порожнього) використання мовних формул закладено теоретичним обґрунтуванням відмінностей справжньої рефлексії від псевдорефлексії: рефлексивними проявами в дискурсі можуть вважатися такі, які дотичні до співіснування з такою рефлексивною функцією як «модель», що містить у собі образ розв'язання задачі [7]. Наприклад, у задачі «Ланцюг» функцію моделі відіграє поняття обміну, тому при аналізі протоколів її вирішення будь-яка рефлексивна (за дискурсивною формою) функція зіставляється з породженням ідеї обміну і тільки у випадку її появи всі показники (мовні формули) визначаються як функції, які сприяють розширенню відбиття, тобто рефлексивні.

Наведемо ще один приклад збагачення взаємодії через захист її від конфліктності. Серед правил взаємодії в інноваційному тренінг-практикумі є таке: «критику заборонено». Це правило фіксує не тільки один з інструментів запровадження неконфронтаційного розширення відбиття, а й одночасно демонструє його механізм, який полягає в умінні групи тренерів донести усвідомлення того, що критика заборонена як норма взаємодії, починає існувати після проходження певних етапів: як спротив, як згода, як стримування звичок і тактик отримування влади в групі та у комплексі інших процедур, які забезпечують розрядку цього стримування. Заборона критики не означає її неможливості взагалі. Вона означає, що престижним є в першому колі обговорення проблеми обійтися без критики, без залучення до аналізу предмета особистостей, а в другому колі – сформулювати *ставлення* до ідей і до їх носіїв, яке, долаючи полюсність логіки критики – від мінуса до плюса, – пропонує натомість кваліфікаційність оцінки в її багатовимірності.

Отже, відзначена в теорії групової рефлексії фактична роздільність процесу відбиття в проблемній ситуації на шари змістів (предмету, проблемності), смислів (як особистісного значення) та ресурсів (індивідної і групової форм суб'єктності, проявлених через взаємодію) є основою процедурного забезпечення здатності до збагачення взаємодії. Ця здатність, яка за сутністю збігається з уже цитованим нами визначенням збагачення як здатності до розділення та співіснування то в розділеному, то в не розділеному стані, і дає відповідь на запитання: як забезпечується захищеність соціальних обмінів і здійснюється збагачення взаємодії? Конфліктність, яка природно виникає внаслідок внутрішнього співвіднесення суб'єктом власної здатності і вимог ситуації і виступає емоційним тлом процесу збагачення власного інтелектуального пошуку, у одних людей

завершується здобуттям рішення, в інших – самодискредитацією й відмовою від його пошуку. Тому в груп-рефлексивній теорії закладено уявлення про співіснування різних рефлексивних шарів, про їх гетерархічно-ієрархічнй зв'язок. При перенесенні в тренінгову практику основ теорії достатньо тільки відтворювати її етапи. При цьому в більшості випадків модератору процесу не обов'язково бути компетентним щодо глибини змістів, понять, які розглядаються в інноваційному процесі.

Що ж до теоретичної настанови перенесення груп-рефлексивної теорії у навчальний процес, то тут важливо акцентувати увагу на спорідненості науки, практики управління, і освіти в тому сенсі, що традиційно всі вони у фокусі уваги тримають змістові процеси. При поширенні можливості використання в них природно існуючих у будь-якій взаємодії смислових шарів важливо забезпечити природність публічності самодослідження, виключення обов'язковості при проникненні у внутрішній світ особистості.

Отже, головним здобутком теорії групової рефлексії є операціоналізація розділення в мисленні смислів і змістів та їх поновлення на новому якісному рівні в ситуації тренінгу та в ситуації ПМТ як привабливого для її учасників простору самоздійснення. Крім спеціалізації самих тренінгових процедур ця операціоналізація містить цілу систему підготовчих та завершальних процедур на межі події (на вході в подію та виході з неї), тобто охоплює простір, де технологія з'єднується з життям. Завдання на вбудовування технології у життєвий процес повинні визначати зміст зусиль з пошуку педагогічних аналогів технології.

Проблематизація поєднання технології з життям [3] потребує ще однієї спроби розташування ПМТ у фокусі нашої уваги як прототипу, на основі якого розгортатиметься аналогізування щодо педагогічного процесу, а саме розв'язання її головної етичної проблеми – чи має право тренер сприяти виникненню або вводити споживачів послуги управління рефлексивним процесом у стан конфліктності.

Теоретичні положення теорії групової рефлексії здобуто у коректній визначеній процедурі розв'язання творчих задач у лабораторних умовах, яка відбувається за згоди особи бути досліджуваним. Реконструюючи мотивації щодо участі в експерименті, можна дійти висновку, що попри існування в досліджуваного зовнішніх мотивацій (структурування часу, зацікавленість у контакті з певною людиною, допомога товаришу, який бере участь в дослідженні, тощо), основною його спонукою є власне перевірка своєї здатності творити, долати, досягати. Проблемність же і конфліктність є ризиком реалізації цього бажання випробувати себе чи наявних зовнішніх мотивацій. Таким чином, в умовах експерименту етичність позиції дослідника є забезпеченою.

Переживання ж конфліктності, що виникає в межах широкого контексту життя, в оточенні товаришів та колег може мати зовсім інше значення і викликати дуже бурхливі емоційні прояви. Це зумовлює необхідність для тренера, по-перше, передбачити найширший перелік

чинників, що спонукають людину до перетинання межі стримування власної конфліктності, по-друге, – координувати процес взаємодії таким чином, щоб не допускати самодискредитації. Ще одним важливим способом уникнення конфліктності є конституювання образу майбутньої взаємодії через укладення з її учасниками (споживачами послуги) *угоди* про участь у події (процедура на вході в подію). Спілкування тренера і учасника під час ознайомлення з текстом угоди, позначення цілей, принципів, цінностей, ризиків участі та зафіксоване підписами сторін під угодою фактичне підтвердження прийнятності образу майбутньої взаємодії, виступать і нормою, і простором діагностики особистості підписанта (учасника), зокрема щодо однозначності (збігу) його слів і дії, бажання і здатності до перехоплення управління, наявності стереотипів маскування розуміння згодою тощо.

І, нарешті, процедури завершення події – полілогічне (або діалогічне: один тренер – один учасник) підведення підсумків у формі самодослідження і підписання акту здачі-приймання виконаних замовлень – виконують функцію контролю відсутності порушень інтересів та прав учасників, тобто контролю дотримання тренерами етичної позиції.

Таким чином, рух від теоретично виявлених у дискурсивному мисленні компонентів «взаємодії», «взаєморозуміння» та «взаємоузгодження» до втілення їх у процедури розгортання життєвої події (процедури управління рефлексивним процесом) реалізує методологічний принцип відновлених основ реконструкції. На даному етапі важливо зазначити, що в більшості випадків споживачі не вимагають від тренерів захисту своїх прав, не переймаються обов'язковістю реалізації в події власних інтересів. Проте, беручи до уваги інші спостереження, які засвідчують можливість переростання проблемності і конфліктності у конфлікт між учасниками, нами сформульовано вимогу до рефлексивної процедури, дотичної до контексту життя, – обов'язковості повноти представлення в ній всіх напрямів розгортання думки: розвитку змістів (предмета), інтелектуальної рефлексії, особистісної рефлексії, координації взаємодії, здійснення взаєморозуміння та взаємоузгодження. Тобто, навіть якщо споживач не усвідомлює, що його рефлексивне середовище повинно містити можливості для самоздійснення у будь-якому напрямі, тренери від початку повинні такий простір забезпечити. І саме утримування в цьому розширеному просторі, а не перебування в просторі, характерному для даної групи, є чинником збагачення взаємодії.

Ми усвідомлюємо, що аналогізування вже на даному етапі може спровокувати погляд на ПМТ щодо застосування її у педагогічному процесі як на прототип здійснення останнього. Обґрунтовуючи цю можливість, звернемося, наприклад, до передбаченої ПМТ письмової угоди, що укладається між виконавцями (тренерами) і учасниками події (РТП) перед її початком.

Отже, по-перше, розгорнемо її місце в технології (див. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**). Укладання угод зумовлене функціонуванням у просторі реалізації ПМТ *кількох групових суб`єктів*. Їх взаємоперетин у рефлексивній події, а також набування груповим суб'єктом повноти у процесі надання-отримання рефлексивної послуги відбувається через утворення і скасування (тобто, розвиток до досягнення повноти цілісного групового суб'єкта) коаліцій. У цьому процесі з'являються різні види групових суб'єктів (рис.1). Груповий суб'єкт коаліційний (ГСК, конвенційний) – це суб'єкт, в якому коаліційні групи функціонують як спосіб гармонізації індивідуальних внесків і об'єднання групових суб'єктів. Дві коаліції ГСК зі складовою «тренери» («замовник – тренери» і «учасник – тренери») об'єднані саме на основі індивідуальних і корпоративних угод [3]. Передбачається два рівні результативності групових суб'єктів – рівень комплементарного групового суб'єкта (КГС) і рівень групового суб'єкта інтеграційного, тобто повного (ГСІ). Рівень КГС припускає екстенсивне підвищення рівня рефлексивної обробки чуттєвої тканини свідомості в процедурах рефлексії завдяки об'єднанню зусиль різних учасників, рівень ГСІ припускає відтворювання резонансного взаємовпливу замовника, учасника, виконавця один на одного і отримання більшого розширення обсягу відбиття на основі більшої ефективності внутрішнього плану розумової дії групових суб'єктів через утворення і скасування коаліцій.

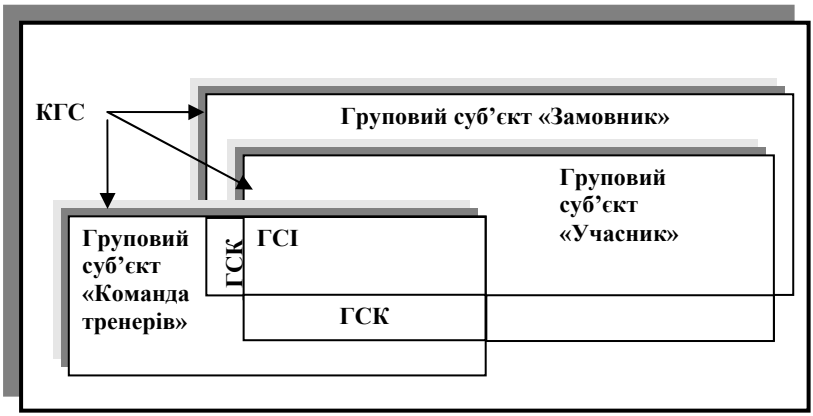

Рис. 1. **Взаємоперетин групових суб'єктів у події**

По-друге, угоди, що визначають відносини суб`єктів рефлексивної події, мають письмову форму. Проте відображення домовленостей на папері не є умовою розширення обсягу відбиття, це, передусім, інструмент фіксації змістів, смислів процесу узгодження, яку можна забезпечити в інший спосіб, наприклад, у вигляді психологічного кон-

тракту, який не вимагає обов'язкової письмової угоди. Йдеться лише про утримання процесу групового мислення в контексті розуміння того, що група обов'язково дійде до конституювання своїх дій, ролей через узгоджені сторонами взаємодії правила. Сама ж ідея тренування певних відтинків взаємодії (які без тренування зазвичай мають потенцію її конфліктизації) вже підказує шлях – застосування в педагогічному процесі принципу угоди. Його реалізація може відбуватися поступово і не обов'язково формально, тобто у вигляді підписаного обома сторонами тексту. Здійснити це можна в рамках шару взаємодії, дотичного до характерної для навчального процесу організації у вигляді класно-урочної системи.

Розуміння освіти як послуги в широкому смислі слова (тобто, розуміння того, що навіть безкоштовна освіта, яка надається суспільством, є ним же і оплаченою послугою) надає широкі можливості для збагачення взаємодії між суб'єктами освітньої послуги, розподіленої у ролях «замовник-виконавець».

Замовниками освітньої послуги (для випадку загальної середньої освіти) є: держава як представник суспільства, різні спільноти (територіальні, професійні), батьки, як представники дитини. При поширенні управління на процес рефлексії (а не на людей, не на об'єкти) одержуємо схему повноти суб'єкта освітньої послуги. (див. рис. 2) [3].

Рис. 2. **Повнота суб'єкта освітньої послуги**

Як видно з рис. 2, рівень КГСП (комплементарний груповий суб'єкт освітньої послуги) є фактичним відбиттям стану декларативності освітньої послуги, характерної для гарантованої освіти (по суті, державний сектор), має екстенсивний спосіб існування за винятком окре-

мих випадків. Коаліційний суб'єкт послуги – КСП (*суб'єкт* «Педагогічна спільнота» і «Дитина та Батьки», *суб'єкт* Держава і «Дитина та Батьки») – при задіянні технологій інтенсифікації соціокогнітивних механізмів мають потенцію утворення інтеграційного суб'єкта послуги – ІСП (*суб'єкт:* «Дитина та Батьки», «Педагогічна спільнота», «Держава»), перевагою якого є забезпечення розширення обсягу відбиття, тобто утримання здатності стереотипізації як ресурсу ефективності в готовності до самоконтролю, вчасної відмови від стереотипів.

Оскільки проектний підхід в освіті не є terra incognita, його інтервенція з практики організацій може розглядатися як підстава для переосмислення освіти як рефлексивної [8]. Взаємодія зацікавлених сторін – батьків, представників суспільства і держави, самих дітей, педагога, як співзамовника освітнього процесу і як його виконавця, – відкриває доступ для впровадження у педагогічний процес проблемності, як імпульсу для розвитку у зв'язку з можливістю, що виникає через затвердження такої стратегії замовниками послуги.

Долучимося до формулювання потреб збагачення педагогічного процесу особливою якістю взаємодії в ньому через насичення рефлексією, застосовуючи притаманний педагогічній ситуації дискурс. Ще раз підкреслимо, що в межах наявної моделі обов'язковим для досягнення ефекту збагачення є зіткнення суб'єкта пізнання з ситуацією залучення невиправданих у даних умовах знань та досвіду і на цьому ґрунті переосмислення і самого цього факту, і його внутрішнього смислового оформлення, і заглиблення у мінливі події, які містять у собі ресурс переосмислення. Сама ж проблемність є або штучно підготовленою умовами задачі (а отже, і її автором), або є викликом, що постає перед конкретною людиною чи групою в ситуації розв'язання об'єктивної трудності – проблеми. Спробуємо відтворити цю логіку в аналізі взаємодії суспільства та освіти і почнемо з виявлення стереотипів та наявності потенційно-традиційних способів їх подолання.

Важко заперечити, що простір освіти містить достатньо потенцій для конфліктизації, джерелами якої може бути і сам педагогічний процес, і взаємодія освіти як інституціоналізованого соціального суб'єкта з іншими суспільними інститутами (тобто, суспільством). У першому випадку потенційним джерелом переживання конфліктності можуть стати навіть застосовувані *технології* навчання, зокрема ***продуктивні*** – *евристичного* навчання, навчання як дослідження, *колективної миследіяльності*, які з великою вірогідністю можуть призводити до виникнення творчої конфліктності при зіткненні з ситуацією, що заперечує застосування засвоєних способів і перевіряє учня на здатність створити нове. Поширеним джерелом конфліктизації взаємодії в педагогічному процесі *є брак пізнавальної мотивації*, серед чинників якого є в тому числі й усталений десятиліттями і відтворюваний сьогодні *рольовий стереотип щодо місії учителя*, і критерію його професійності – «озброєння» учнів

знаннями. Власне, тут ідеться про таку концентрованість на змістовому шарі, коли особистість учня (смислове) виноситься за дужки як другорядне. Недостатньо опрацьованими свідомістю, причому як учнів, так і вчителя (й інших суб'єктів освітнього процесу – батьків, територіальних громад, професійних спільнот), залишаються і ролі «замовників» та «виконавців» (надавачів) освітньої послуги, які є ще одним чинником конфліктизації педагогічної взаємодії. З боку перших це виявляється, зокрема, в стереотипі «плачу за навчання – маю отримувати тільки гарні оцінки», з боку других – у наділенні вчителя автономією щодо визначення всіх параметрів організації і здійснення навчального процесу, навіть допущення порушення офіційних вимог (нам відомий приклад, коли учитель всупереч вимозі викладати українською використовував у навчальному процесі більш зручну для нього російську мову і був дуже здивований вимогою батьків дотримуватися закону), тоді як освітня послуга може бути здійсненою тільки за умови взаємодії надавача і споживача, тобто вчителя і учня, батьків як представників учня. Додамо, що характерний для освітньої послуги відносно малий вік її споживача (учня) не означає його меншого статусу як замовника, натомість потребує більших зусиль для розвитку технології розпізнання суті й особливостей замовлення, способів перемовин, критеріїв досягнення згоди щодо прав та обов'язків сторін тощо.

Не можна виключити конфліктність з педагогічного, ширше – з освітнього процесу взагалі, бо вона є частиною психологічного механізму, що забезпечує розвиток (рефлексивного механізму творчості), до чого і покликана освіта. З іншого боку, переживання конфліктності може набувати деструктивної функції відмови від розвитку, як вже згаданий захист самооцінки через самодискредитацію, а то й агресію. Вчителю потрібні не тільки інструменти відслідковування проявів смислового і ресурсного, відділення предметного шару взаємодії від смислів, які цей процес супроводжують, не тільки інструменти, які б допомагали йому вчасно розпізнати переживання конфліктності, його спрямування, допомагали або надати прийнятну підтримку в цьому переживанні, щоб забезпечити результативність пошуку рішення, або прийнятним способом упередити його розгортання з метою запобігання самодискредитації і відмови від розвитку. Йому потрібні ще й природні інструменти утримання фону конфліктності як одного з чинників середовища розвитку. При цьому складність задачі ухвалення рішення про допомогу є очевидною, адже, з одного боку, найкращим способом є допомога не на особистісному рівні, не участь по типу «заспокойся» або «відпочинь і знову спробуй», а допомога спочатку на змістовому, інтелектуальному, міжперсональному рівні, коли збагачення саморегуляції відбувається внаслідок рефлексії взаємодії, а не прямолінійним вказуванням на необхідність саморегуляції. Тобто, для запобігання деструктивних ускладнень і недосягнення того ж таки предметного

результату процес взаємодії має бути насичений рефлексією (насамперед, такою рефлексією вчителя, яка випереджає розвиток подій), щоб забезпечити розширене відбиття реальності в єдності її предметної (змістової), смислової, ресурсної складових. Тоді освіта стане процесом і результатом удосконалювання здібностей і поведінки людини, що веде до *соціальної зрілості та індивідуального зростання*, а не лише процесом навчання і виховання, що супроводжується досягненням встановлених державою освітніх рівнів.

Саме такі інструменти в межах локального освітнього процесу і пропонує груп-рефлексивна психологія у вигляді і теоретичних позицій, і їх впроваджувальної інструментальної реалізації (ПМТ).

Для обґрунтування можливості застосування надбань теорії групової рефлексії у педагогічному процесі наведемо приклад спроби впровадження елементів технології при дослідженні образного мислення підлітків на матеріалі музики. Здійснюючи цю спробу, ми виходили з таких теоретичних міркувань: якщо мислення ефективне, воно породжує продукт, у нашому випадку – образ; якщо мислення збіднюється, то це відбувається внаслідок використання знань, способів стереотипно (тобто, за звичкою, а не через обґрунтування того, що саме це знання, цей спосіб потрібні в даній ситуації). Згідно з дослідницькою стратегією в роботі з підлітками (які в переважній більшості не мали спеціальної музичної освіти) використовувалося розв’язання музичних задач, текст яких складався власне з тексту та з фрагменту музичного твору і які містили латентні умови для породження проблемності та, як наслідок, конфліктності. У ході експерименту з’ясувалося не тільки те, що смислова і ресурсна складові важливі в смислових задачах тією ж мірою, як і в задачах більш раціональних, а й те, що сама форма раціоналізації художнього змісту для дітей, які не мають спеціальної музичної підготовки, є чинником збагачення їх здатності до породження образу (наприклад, визначення музики «Танцю лицарів» з балету С. Прокоф’єва «Ромео і Джульєтта» як *трагічної* з’явилося в дискурсі 11-річного хлопця, який не вирізнявся музичними здібностями, якимись культурними устремліннями, посередньо вчився). Процес розв’язання задачі, в якому знання не спускаються «зверху» і не є метою, призводить і до розширення предметних знань (завдяки обміну в спілкуванні), і до особистісних відкриттів (наприклад, таких: «я й не знав, що вмію говорити про музику» – з почуттям захоплення і здивування), породження смислів (у даному випадку долучення до мистецтва).

При перенесенні даного підходу з лабораторних умов у реальний освітній процес (в уроки музики) розв’язання раціональних мисленневих задач з приводу художнього твору почало виконувати функцію захисту педагогічного процесу від традиційного для підліткового віку спротиву опанування художнім змістом. Тобто виявлено пара-

докс: конфліктність підлітків при опануванні музичної культури пов'язана з їх обмеженими можливостями відтворювати в пізнанні засоби, більш притаманні професійному навчанню мистецтва (музики) і наявністю спеціальних здібностей. Провокування конфліктності внаслідок апелювання в навчанні до способів, які більше притаманні виробникам музичного «продукту» і щодо яких у багатьох учнів є природні обмеження у здібностях, виступало перешкодою для виникнення і підтримання зацікавленості уроками музики, тоді як раціоналізація процесу опанування художнього змісту забезпечила опрацьовування конфліктності завдяки творенню смислів; результатом же стає віднайдений (перевідкритий) образ (тобто предметне).

Поширення цього підходу на простір уроку набирає вигляду задачі утримування вчителем смислового шару взаємодії через реалізацію ним позиції співтворення та запровадження відносин «замовник-виконавець». Право вчителя на випробування учнів, з'ясування ним, які власні замовлення (окрім зазначених у програмі вимог) щодо вивчення тієї чи іншої теми хотіли б зробити учні і прийняття зобов'язання їх зреалізувати визначало новий контур групового суб'єкта, що об'єднував учнів і учителя на засадах взаємних зобов'язань і відповідальності щодо отримання знань.

Проблемність та конфліктність, природні для проблемного типу навчання, будучи в цьому випадку зануреними в контекст обміну, стають частиною зобов'язань його учасників, які мають приймати проблеми та шукати на них відповіді, які є складовою внеску для обміну. Позицію і відчуття авторства-співавторства в породженні знань (на противагу засвоєнню заздалегідь визначеного їх переліку) стимулювала організація взаємодії в групі («учень-учень-учень…-учитель-учень…») як обміну, за якої група (клас) виступав не конкурентним оцінним середовищем, а ставав ресурсом збагачення окремого учня, бо надавався в спільне користування.

Навіть ескізний екскурс з «перекладення» елементів ПМТ у педагогічну площину проявляє, на нашу думку, ємність теорії групової рефлексії щодо можливості її застосування в навчанні. Проте він не знімає проблематизації щодо можливості адаптації складових груп-рефлексивної теорії і технології у педагогічному процесі. Сама ж по собі теорія соціальних обмінів у нашому викладенні долає її методологічні обмеження, тому що передбачає наявність у взаємодії чинника рефлексії [9; 10]. Суспільство і освіта, перебираючи на себе ролі замовника та виконавця, обмінюючись цими ролями, зазвичай можуть відстежити наявність ризиків виникнення конфліктності при такому перенесенні надбань психології в педагогіку подібно до того, як соціально-психологічний підхід забезпечив захищеність інноваційного процесу від конфліктності через його перебудову таким чином, щоб спускання знань

«зверху» поступилося спонуканню до їх обміну і породженню знання в межах доступних для огляду власних цілей учасників процесу.

Висновки.

1. Отже, вважаємо, у груп-рефлексивній теорії підготовлено основи для збагачення взаємодії суспільства та освіти. Збагачена взаємодія розуміється нами як взаємодія, насичена рефлексією, яка забезпечує розширене відбиття реальності (представленої в дискурсивній формі) через одночасне розділення її на змістову, смислову і ресурсну складові та паралельне утримування цих різних її шарів в актуальному полі опрацювання.

2. У теорії сформульовано методологічні принципи відновлених основ реконструкції, захисту взаємодії від ризиків неконтрольованого розгортання властивої творчому процесу конфліктності, переростання її в деструктивні форми (самодискредитацію, конфлікт), що загрожують розвиткові суб'єктів і отриманню очікуваних результатів діяльності.

3. Перевірка теоретичних постулатів як в умовах лабораторного експериментування, так і в контекстах, наближених до умов реального життя, відтворюваних через застосування проектної метатехнології, підтвердили їх практичну дієвість у межах локальних практик (з навчальним ефектом).

4. Розгорнуто думку про те, що захищеність процесу взаємодії в освітньому процесі необхідно розглядати як подолання абстрактності та односторонності «боротьби» з конфліктністю, яка як атрибутивна характеристика процесу творчості, потенційне джерело розвитку не може бути «відміненою» (табуйованою), а тільки подоланою в конкретних актах особистісного і колективного зростання.

5. Наведені приклади перших спроб реалізації закладених у проектній метатехнології підходів до управління конфліктністю в освітньому процесі (на уроках музики в середніх класах загальноосвітньої школи при опануванні музичної культури підлітками) доводять принципову можливість поширення технології на більш широкі освітні практики, доцільність подальших пошуків у цьому напрямку і разом з тим утверджують статус ПМТ як методології організації творчого продуктивного процесу, опосередкованого взаємодією.

6. Розглянуто можливість і запропоновано схему повноти групового суб'єкта освіти, а також постульовано плідність застосування запропонованого підходу з метою збагачення взаємодії інституціоналізованих суб'єктів – освіти та інших суспільних інституцій у форматі відносин «замовник – виконавець».

Література

1. Лазарев *Ф. В.* Обобщение / Ф. В. Лазарев, М. М. Новосёлов [Електронний ресурс] // Большая советская энциклопедия. – 3 изд. – М., 1970–1977. – Режим доступу : http://bse.chemport.ru/obobschenie.shtml

2. *Гиппенрейтер Ю. Б.* Введение в общую психологию: Курс лекций : учеб. пособие для вузов по спец. психология / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : ЧеРо, 2000. – 334 с.
3. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
4. *Даль В. И.* Обогащать [Електронний ресурс] // Толковый словарь. – Режим доступу: http://dal.sci-lib.com/word020721.html
5. *Зинченко П. И.* Об одной концепции в психологии обучения / П. И. Зинченко // Вопросы психологии. – 1961. – № 6. – С. 161–171.
6. *Найдьонов М. І.* Рефлексивний інтенціонал дискурсу: від складнокоординованості до рефлексивного управління / М. І. Найдьонов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. − Вип. 23 (26). − С. 46−66.
7. *Найденов М. И.* Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: дис. … канд. психол. наук: 19.00.03 – «психология труда» / М. И. Найденов. – К., 1989. – 239 с.
8. *Алексеев Н. Г.* Проектирование и рефлексивное мышление / Н. Г. Алексеев // Развитие личности. – 2002. – № 2. – С. 92–116.
9. *Homans G*. Social Behavior as Exchange / Homans George. – American Journal of Sociology. – 1958. – № 63. – P. 597–606.
10. *Городяненко В. Г.* Соціологія / В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2008. – 251 с.

Борис Лазоренко

МЕТОД МОДЕЛЮВАННЯ НЕСВІДОМОГО В ОСОБИСТІСНИХ ПРАКТИКАХ ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ

Проблема. У сучасному світі глобалізації молодь різних країн світу багато в чому визначає сьогодення світової цивілізації і ще в більшій мірі буде визначати її майбутнє. Серед зарубіжних молодіжних субкультур важливе місце посідають субкультури проблемної молоді, яким притаманний широкий спектр практик – від творчих, просоціальних до кримінальних та асоціальних. Зарубіжні дослідники накопичили чималий досвід надання підтримки проблемній молоді щодо її інтеграції в суспільство. Особливу увагу в цьому досвіді привертає метод моделювання несвідомого Б. Хеллінгера та його послідовників, що використовується у формуванні практик особистісного життєконструювання проблемної молоді. Цей метод набуває поширення в практиках соціальної роботи, соціально-психологічного супроводу та психотерапії спеціалістів різних країн, у тому числі в Україні і в інших країнах ближнього зарубіжжя [1–3]. Вивчення та застосування цього досвіду може бути корисним для подальшого впровадження в практику надання різнобічної допомоги проблемній молоді та зменшення впливу негативних явищ як у середовищі сучасної української молоді, так і в суспільстві в цілому.

Метою статті є вивчення досвіду застосування методу моделювання несвідомого в особистісних практиках життєконструювання проблемної молоді згідно з дослідженнями зарубіжних фахівців.

Під методом моделюванням несвідомого ми розуміємо комплекс психотехнік, які були створені та розвинуті Б. Хеллінгером та його послідовниками, як психотерапевтичний напрям у сфері системної сімейної терапії методом сімейних розстановок. Під представниками субкультур проблемної молоді розуміємо молодих людей, що належать до спільнот молоді, які формуються на основі альтернативних існуючим у суспільстві нормам і цінностям. Перш за все нас цікавить застосування методу моделювання несвідомого серед нарко- та алкогольно-залежної молоді і молоді, яка живе з ВІЛ/СНІД, та його вплив на формування практик їхнього особистісного життєконструювання.

© Б. Лазоренко, 2012

Слід зазначити, що зарубіжних публікацій щодо такого досвіду небагато, оскільки сам метод формувався перш за все як феноменологічний, що заснований на емпіричному досвіді. Крім того, на перших етапах терапевтичної практики не ставилося завдання щодо його наукового обґрунтування. Він розвивався і поширювався як практичний психотерапевтичний метод у сфері сімейної системної психотерапії, що обґрунтовувався власною ефективністю у вирішенні практичних проблем клієнтів. Основним фундатором цього методу і його найбільш визначним практиком є Б. Хеллінгер, на роботи якого ми головним чином і будемо спиратись у своєму дослідженні.

Як і кожен відносно новий метод, він є логічним продовженням попередніх розробок у цьому напрямі. До його безпосередніх попередників належать І. Бузомені-Наді, А. Шутценбергер, В. Сатір та ін. Крім того, слід згадати і про схожі паралельні гілки розвитку такого підходу в практиках французького дослідника І. Лаора [4] і в процесуальній терапії А. Мінделла [5] та інших. Якщо поглянути на цю тему дещо ширше, то можна зауважити, що найближче до цього методу стоїть психодрама Я. Морено та його послідовників.

Методика та практика моделювання сімейно-родового несвідомого засобами групового процесу разом із фасилітатором дає змогу реконструювати основні аспекти життєвого шляху залежної молоді і з'ясувати напрями й засоби її особистісного життєконструювання. Методика цієї практик викладена в багатьох роботах [6].

Якщо звернутися до аналізу першоджерел засновника методу, то можна виокремити декілька фрагментів, які безпосередньо описують процес моделювання і його інтерпретацію щодо проблем залежності та ураження ВІЛ/СНІД. Так, розглядаючи проблему наркозалежності в контексті моделювання сімейно-родового несвідомого, Б. Хеллінгер трактує її в контексті взаємостосунків батьків з точки зору порушення ними базових несвідомих порядків таких стосунків. Ці порушення формуються особистістю, виходячи з очевидної соціально зрозумілої оцінки поведінки партнера, невиконання ним своїх батьківських обов'язків, соціальної відповідальності за свої аморальні чи протиправні вчинки.

Б. Хеллінгер у своїєму тлумачені несвідомого і його можливих впливів на життя людей покладається на первинність несвідомих зв'язків як базових. Він вважає необхідними свідому адаптацію, зміну і перебудову – реконструкцію і конструювання людиною свого життя і поведінки відповідно до цих зв'язків усупереч їх невідповідності безпосередній соціальній реальності, оскільки звичайне дотримання очевидних норм нашої свідомої соціальної реальності спричиняє зворотні до бажаних ефектів наслідки. У цьому сенсі батьки несвідомо виступають «ковалями свого власного нещастя і нещастя своїх дітей», діючи за правилом «хотіли як краще, і все робили для цього, а вийшло навпаки».

Так, пояснюючи феномен наркозалежності конкретного випадку, Б. Хеллінгер зазначає, що до наркотичної залежності цю молоду людину призводить те, що мати постійно дає їй зрозуміти про те, що дає йому батько нічого не варто, оскільки у соціальному вимірі батько власне не є соціально успішною людиною, а скоріше навпаки, і в силу цього «об'єктивно» не може бути прикладом для свого сина. «Пристрасть до наркотиків є помстою дитини матері за те, що вона перешкоджає їй брати що-небудь від батька» [7], тобто любити і поважати його за те, що він дав їй найголовніше – життя.

Ситуація може бути і зворотною, коли батько не поважає своєї дружини за невідповідність її поведінки соціальним нормам і перешкоджає дітям у їх любові та повазі до матері. Як наслідок такого ставлення до батька чи матері, незважаючи, на «соціальну справедливість» їх дій, дитина несвідомо починає брати компенсаторно так багато піклування, любові та уваги від соціально успішного партнера, що це руйнує його спочатку психоемоційно, а потім і психосоматично. Наркоманія виявляється помстою дитини матері за те, що вона не дозволяє їй брати від батька. Наркоман одужує тоді, коли батько віддає дитині щось, і вона бере це на очах матері [там само, с. 355]. Ці ж думки Б.Хеллінгер повторює також у другому, переробленому і доповненому, виданні згаданої книги [8, с. 86–88, 315].

Молода людина в такій ситуації постійно перебуває у зоні потужного психоемоційного дискомфорту, суперечності між любов'ю і вірністю матері і такими ж почуттями до батька. І в цій ситуації дитина несвідомо приєднується і захищає скривдженого. Свій дискомфортний стан вона намагається опанувати психоемоційними, чи хімічними замінниками. Їх психологічний зміст полягає у відновленні будь за що власного позитивного психоемоційного стану і привернені до себе любові та уваги того із батьків, від якого її можна отримати перш за все. В даній ситуації найбільш ефективними засобами як правило виявляються алкоголь чи наркотики, які забезпечують одночасне вирішення цих завдань, оскільки вони допомагають швидко і ефективно досягнути зміни психоемоційного стану з негативного на позитивний і максимально привернути піклування та увагу до себе в позитивній чи негативній формі.

Профілактикою наркоманії стосовно своїх дітей, на думку Б. Хеллінгера, є взаємна повага батьків. Батьки повинні любити і поважати один одного в своїх дітях, попри ті проблеми і негаразди, які трапляються в їх житті, в тому числі і розлучення, тоді їх діти не змушені будуть несвідомо використовувати такі небезпечні для їх життя засоби привернення уваги до себе і об'єднання батьків навколо своїх проблем. Пристрасть до наркотиків відображає вірність молодої людини своєму батьку в ситуації, коли мати його зневажає, чи навпаки. При цьому ситуація може бути зворотною, коли батько не поважає свою дружину і тоді дитина за допомогою наркотиків намагається

компенсувати ситуацію, привернути увагу до себе настільки, щоб у батька не вистачало часу на своє життя. Такий же компенсаторний характер для несвідомого утримання своїх батьків і всієї сім,ї в цілісності є пристрасті до алкоголю.

На думку Б. Хеллінгера загострення проблеми поширення наркоманії у західних суспільствах пов'язано перш за все зі зменшенням в ньому значущості чоловіків. Він уважає, що жінки все частіше відчувають до них презирство і наркоманія є тією ціною, яку їм доводиться платити за те що вони не визнають належнім чином значущості чоловіків у суспільстві.

Інший аспект поширення наркозалежності та алкоголізму серед західної молоді на думку Б. Хеллінгера – це вияв самопокарання. На життєвому прикладі своєї пацієнтки, яка звернулась за допомогою в зв'язку з тим, що страждала алкоголізмом, Б. Хеллінгер пояснює, виходячи із процесу моделювання несвідомого що молода жінка часто бачила свою матір, що лежить на підлозі у стані алкогольного сп'яніння і батька, який безпорадно стоїть поряд з нею. Дочка була дуже зла і ображена на матір. Її власне зловживання алкоголем, інтерпретується як несвідоме самопокарання за той колишній осуд матері. У такий спосіб клієнтка ідентифікується з матір'ю проти власної волі і компенсує свою вину перед нею. У цьому випадку Б. Хеллінгер у якості моделювання несвідомого використав сімейну розстановку в уяві. Він запропонував пацієнтці уявити себе лежачою поряд з матір'ю і дивитись на неї з любов'ю. Якщо це вдається, то таким чином відбувається звільнення дочки від несвідомого примусу до самопокарання. Пояснюючи тему самопокарання Б.Хеллінгер зазначає, що загрозливе для життя зловживання наркотиками, це інколи замаскована спроба самогубства, за якою стоїть несвідома любов і вірність своїм близьким, які або вже мертві, або ж смертельно хворі. Відповідні випадки він ілюструє прикладами із власної практики [7, с. 107] .

В роботі спеціально присвяченій особливостям надання допомоги методом сімейно-родового моделювання несвідомого в умовах залежності Б. Хеллінгер зазначає один із особливих випадків, який вирізняється із загального правила. При супервізійному розгляді випадку вживання героїну юнаком 17 років протягом останніх трьох років, він зазначає, що при залежностях, як правило, не вистачає батька. Але в даному випадку юнак «помирав» замість матері і наркотики були його спробою самогубства і у випадках вживання важких наркотиків, як правило, мова йде про приховану спробу самогубства. (навчальний курс в Кьольні, листопад 2002) [9]. Подальші дослідження цієї теми дають змогу стверджувати, що у значній кількості випадків наркотична і алкогольна залежність на несвідомому рівні пов'язана і з сімейно-родовим зв'язком молодої людини із так званим виключеним із системи родичем, чи іншої значущої людини як належить до даної сімейної

системи. У таких випадках вони є заміщенням і «нагадуванням» живим про несправедливо «забутих», завдяки яким тим чи іншим способом до них прийшло життя.

Інший випадок також стосується суїцидальної поведінки при наркозалежності. Читаючи навчальний курс у Пальма де Майорке (грудень 2002) [9], Б. Хеллінгер навів випадок наркотичної залежності юнака із 15-річним стажем уживання наркотиків, який багато разів намагався покінчити життя самогубством. Під час супервізійного сеансу Б. Хеллінгер продемонстрував глибинний зв'язок наркозалежності з відсутністю зв'язку з батьком. Коли такий зв'язок відновлюється, складаються психологічні умови для зцілення від залежності. Б. Хеллінгер зазначає, що часто саме матері у своєму бажанні перешкодити залежності у просторі несвідомого намагаються стати між потягом до смерті і своєю дитиною (яка може бути або хлопчиком, або дівчинкою) і цим, власне, перешкоджає і посилює складності психологічної допомоги наркозалежним. На його думку, таку ж помилку роблять терапевти-жінки, які свідомо чи несвідомо намагаються перегородити наркозалежному шлях до смерті і не в змозі в такому разі їм допомогти. В таких випадках доцільно допомогти наркозалежній молодій людині зустрітися з тим членом сімейної системи, який, власне, і персоніфікує цей потяг до смерті. За умов такої зустрічі створюється можливість для визнання і поваги забутого і виключеного із системи й подальшого звільнення молодої людини від цієї залежності.

Крім використання методу моделювання несвідомого наркозалежної молоді, Б. Хеллінгер має досвід моделювання із застосуванням цього методу несвідомого людей, що живуть з ВІЛ [10]. Приклад його застосування до ВІЛ-позитивних молодих людей він наводить в контексті пояснення конфлікту совісті та руху душі. Хворий на ВІЛ інфекцію звернувся до Б. Хеллінгера з проханням зробити для нього сімейну розстановку. Він пояснив, що його інфікував один із приятелів. З точки зору звичайних стосунків зрозуміло, що однозначно винним у цьому випадку є приятель клієнта. У процесі моделювання свідомого стало зрозуміло, що клієнт сам несвідомо чекав і шукав цього, він сам несвідомо використав свого приятеля для досягнення цієї мети. Коли Б. Хеллінгер увів у систему заступницю хвороби і поставив її поряд з приятелем, то ВІЛ-інфікований опустився на коліна, обняв ноги хвороби і приятеля, низько вклонився їм так, ніби він віддав себе їм [10, с. 55]. Як пояснив Б. Хеллінгер, індивідуальне несвідоме у глибинних рухах душу не боїться ні хвороби, ані смерті. Ці рухи об'єднують те, що роз'єднано. Глибинні рухи душі – це рухи любові, в якій у кінцевому підсумку все знову сходиться [там само]. У даному випадку молода людина ціною такої хвороби поєднувала і компенсувала глибинні системні вади своєї сімейно-родової системи, несвідомо жертвуючи своїм здоров'ям заради реалізації цієї мети.

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що застосування методу сімейно-рольового моделювання несвідомого дає змогу зарубіжним дослідникам визначити природу нарко- та алкозалежності, захворювання на ВІЛ-інфекцію молоді як результат прояву викривлень певних базових неусвідомлюваних зв'язків сімейно-родових систем, що виражається в перебільшенні одним із батьків своєї ролі в житті молодої людини і невизнанні значення внеску іншого, у потребі в прийнятті і повазі до забутих та виключених членів сімейної системи.

При зіставленні свідомого і несвідомого в особистісному життєконструюванні проблемної молоді має місце зворотність в оцінці значення внеску батьків у виховання дітей і їхньої спроможності бути прикладом для них щодо наслідування. Так, якщо з точки зору соціальної значущості один із батьків, з огляду на його асоціальну поведінку і не заслуговує на повагу та наслідування, то з огляду на закони сімейно-родової системності йому все одно належить віддавати таку ж шану і повагу, як і соціально схвальному. Крім того, виключення із сімейної системи когось із її членів через їх невідповідність нормативним соціальним уявленням, тобто забуття та невизнання їх близькими, призводить до того, що діти, які приходять у сімейну систему пізніше, беруть на себе їхні функції, несвідомо повертаючи, включаючи їх назад у систему.

У рамках застосування розглянутого методу виокремлюється три основних етапи формування практик особистісного життєконструювання. Перший полягає в усвідомленні молодою людиною невідповідності між своїм свідомим і несвідомим ставленням до батьків та інших членів родини. Змістом другого є реконструкція молодою людиною попереднього вже усталеного ставлення і спільне, разом із фасилітатором, конструювання настанови та її проживання у новому ставленні до неспроможного члена сім'ї чи забутого, виключеного члена родини. Це передбачає формування у проблемної молоді настанови та направленості на повагу та визнання значущості того з батьків, якого зневажають інші члени родини, а також визнання ролі і місця виключеного родича як провідника життя до неї і, точніше, як певної ціни її власного життя. У такий спосіб на цьому етапі формується новий стереотип ставлення і поведінки молодої людини. Суттю третього етапу є формування, спільно із фасилітатором, приписів щодо утримання набутого ставлення в просторі свідомості і поведінки. На цьому етапі також може бути сформульоване домашнє завдання, метою якого є апробація, опрацювання та закріплення нової поведінки, перетворення її у навички та особистісну практику.

Реалізація цих етапів у їх повноті сприяє змінам індивідуального несвідомого як певного відображення сімейно-родових системних зв'язків. Внаслідок цього молода людина стає спроможною звільнитися нарешті від залежності та перейти відтак до вільного особистісного життєконструювання відповідно до своїх життєвих цілей.

Л і т е р а т у р а

1. Using Family Constellations in Addiction Rehabilitation Centers. US Systemic Constellations Conference. San Francisco, 28–30 October, 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://usconstellations.com/using-family-constellations-in-addiction-rehabilitation-centers/
2. Первый международный фестиваль системных решений 13–16 октября 2011 года, Киев, Конча-Заспа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.freestyle.srez.info/index.htm
3. Second Eurasian congress on systemic constellations «The Time of Changes»10th Anniversary of Systemic constellations in Russia 23–26 September 2011 – Moscow [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sw-congress.com/
4. *Лаор И.* Французский институт Семейных и Системных расстановок. Зеркальные нейроны, Квантовая физика, Морфические поля и Семейные расстановки [Електронний ресурс] / И. Лаор – Режим доступу : http://russian.constellations-lahore.com/28.html
5. *Минделл А.* Тело шамана. Новый шаманизм для преображения здоровья, межличностных отношений и общества / А. Минделл. – М. : Институт трансперсональной психологии, 2004. – 128 с.
6. *Веселаго Е. В.* Системные расстановки по Берту Хеллингеру: история, философия, технология / Е. В. Веселаго // Психотерапия. – 2010. – № 7. – С. 61–69.
7. *Хеллингер Б.* Порядки любви: разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 400 с.
8. *Хеллингер Б.* Порядки любви: как жизнь и любовь удаются вместе / Б. Хеллингер. – М. : Институт консультирования и системных решений, 2007. – 348 с.
9. *Хеллингер Б.* Порядки помощи / Б. Хеллингер. – М. : Институт консультирования и системных решений, 2006. – 242 с.
10. *Хеллингер Б.* Большой конфликт. Ответ / Б. Хеллингер. – М. : Институт консультирования и системных решений, 2009. – 148 с.

Борис Михайлов, Наталія Шавліс

ЗООТЕРАПІЯ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ З ГІПЕРКІНЕТИЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Проблема. Актуальність проблеми гіперкінетичних розладів (ГКР) обумовлена багатофакторністю і багатогранністю ключових питань медичної психології, які не можуть бути вирішені однією наукою, тому в основу психологічного дослідження дітей з гіперкінетичними розладами має бути покладено міждисциплінарний підхід, який забезпечував би аналіз і синтез в інтеграції знань з різних галузей конкретних наук. Реалізація та-

© Б. Михайлов, Н. Шавліс, 2012

кого підходу визначає медико-психологічну основу корекційної допомоги дітям з гіперкінетичними розладами. Складність проблеми полягає в тому, що вона є комплексною: медичною, психологічною та педагогічною. Тісний взаємозв'язок психології з медициною і педагогікою успішно усуває однобічність кожної дисципліни, що сприяє формуванню цілісного наукового погляду на розвиток дитини, забезпечує системність у вивченні нейрофізіологічних процесів, вищих психічних функцій і можливостей подолання негативних тенденцій у його розвитку. Тому тільки комплексний підхід до цыэї проблеми дає можливість інтегрувати знання з різних областей науки для визначення пріоритетних напрямів медичної психології [1–4].

Неухильне зростання і поширення гіперкінетичних розладів як в Україні, так і за кордоном спонукає до пошуку нових способів ранньої діагностики, лікування, корекції та своєчасної профілактики цього виду розладів, що пов'язані з порушенням уваги та поведінки дитини [5; 6].

Утім, досліджень з питань корекції гіперкінетичних розладів до теперішнього часу явно недостатньо. У багатьох цивілізованих країнах зоотерапії сьогодні належить помітне місце в переліку реабілітаційно-відновних заходів, що успішно застосовуються для лікування та підтримки хворих дітей та підлітків з різними відхиленнями в психоневрологічному розвитку. Реабілітаційні заходи щодо дітей і підлітків вимагають злагодженої роботи фахівців різних напрямків: лікарів, педагогів, психологів, логопедів, зоотерапевтів. Деякі фахівці виділяють зоотерапію як самостійний метод нетрадиційної медицини, здатний справляти багатокомпонентний оздоровчий вплив [7].

Дослідження проводилося на базі Миколаївської обласної психіатричної лікарні № 1. Було обстежено 500 дітей віком від 6 до 11 років, з яких відтак було відібрано 196 дітей, які мають діагнози емоційних розладів та розладів поведінки, що починаються в дитячому та підлітковому віці: гіперкінетичний розлад порушення активності і уваги та гіперкінетичний розлад поведінки, несоціалізований та соціалізований розлади поведінки. Усі діти знаходились на обліку в Миколаївській обласній психіатричній лікарні № 1 та отримували стандартне медикаментозне лікування протягом місяця.

До експериментальної групи було відібрано 87 дітей з ГКР. Саме щодо цих дітей проводилася медико-психологічна корекція. У групу порівняння ввійшли 50 дітей з розладами поведінки. Контрольну групу утворили 59 дітей з ГКР, які отримали стандартне медикаментозне лікування. Кожна група була поділена за віковим діапазоном: від 6 до 8 років, і від 9 до 11 років.

Дослідження проводилося методом динамічного спостереження протягом одного року. Реабілітація дітей з гіперкінетичними розладами була тривалою, комплексною, поетапною.

Оцінка розробленої і апробованої нами системи медико - психологічної корекції за допомогою тварин у динаміці спостереження показала її високу ефективність. Оцінювалися клінічні дані, дані психодіагностичних досліджень як дітей з ГКР із порушенням активності і уваги, так і з порушенням поведінки. Вивчення клініки, динаміки та прогнозу проходження гіперкінетичного розладу у дітей показало, що система психокорекційних заходів дає ефективні результати нормалізації когнітивної та емоційної сфер у дітей. У цілому критеріями ефективності корекції були нормалізація психічного стану, самопочуття дітей, підвищення рівня концентрації уваги (за показниками шкали Бурдона та П'єрона – Рузера) та оцінка стану дитини батьками (за даними анкети Конерса).

Зоотерапія (або анімалотерапія) – це психотерапія, в якій психотерапевтичним засобом є взаємодія людини з твариною. Така взаємодія істотно відрізняється від інших психотерапевтичних засобів (взаємодія з неживими об'єктами в різних видах психотерапії, із самим терапевтом і учасниками групової терапії).

Основні відмінності такі:

1) тварина має внутрішнє джерело активності, в результаті чого стає відносно непередбачуваним як для пацієнта, так і для терапевта;

2) тварина не є носієм смислової та оціночної функції щодо людини, вона не може бути в ситуації психотерапії «не конгруентним», тобто вона виражає те, що безпосередньо відчуває, і це допомагає пацієнтові звільнитися від прояву психологічних захистів, що перешкоджають ефективності психотерапії;

3) тварина має «внутрішню позицію», власну мотивацію і включається в процес взаємодії з людиною, активно цю позицію проявляючи. У психотерапії за допомогою «неживих» засобів усе відбувається лише у взаємодії позицій пацієнта і психотерапевта.

У зоотерапії досить добре вивчено вплив на пацієнта тих особливостей тварини, які стимулюють роботу м'язової системи, вестибулярного апарату, всіх форм контролю. Чимало уваги приділяється емоційному стану пацієнта.

Можна позначити цілий ряд особливостей тварини як учасника психотерапевтичного процесу, що роблять зоотерапію надзвичайно ефективним і перспективним засобом психологічної корекції, реабілітації та профілактики. У процесі анімалотерапії тварина багато в чому є «ко-терапевтом», тобто помічником (хоч і дуже своєрідним), що здійснює з терапевтом загальний процес психотерапії. Розуміння цієї позиції тварини, її можливостей і специфіки «роботи» у кожному конкретному випадку необхідно психотерапевту. Воно дозволяє теоретично обґрунтувати використання тварин у психотерапії, поліпшити вже наявні, а також розробити нові напрямки зоотерапії та її застосування в різних галузях психологічної практики.

Крім використання зоотерапії як спеціальної галузі психотерапії, в якій вона себе вже добре зарекомендувала (для лікування, профілактики

та реабілітації рухових порушень, розумових і емоційних розладів), слід відзначити використання тварин для корекції та терапії цілого ряду психологічних проблем особистісного та сімейного характеру: використання зоотерапії в особистісній, сімейній та дитячій психотерапії.

В індивідуальній психотерапії анімалотерапія може застосовуватися при переживанні горя, втрати, корекції тривожності, складностей у спілкуванні, емоційної депривації. Тварина може стати «провідником» у налагодження взаємодії з іншими людьми, набуття кола спілкування, підвищення самооцінки і т.п.

У сімейної терапії за допомогою тварин можливе налагодження відносин між членами сім'ї, зняття напруги, допомоги в подоланні горя, втрати, в процесі взаємної адаптації і т.п. У дитячій психотерапії тварина може компенсувати емоційну депривацию, бути ефективною при корекції прихильності, розладів, пов'язаних з труднощами в спілкуванні (тривожності, сором'язливості, заїканні, заниженої самооцінки тощо).

Цікавим може бути включення тварин в корекцію дитячо-батьківських відносин, і зокрема в корекцію батьківської сфери (формування емоційно-позитивного ставлення до дитячих стимулів у дорослих, мотивації та ціннісно-смислової позиції по відношенню до дитини і своєї батьківської ролі й т. п.).

Головна особливість нашої корекційної методики є доступність тварин та можливість тримати запропонованих тварин в будинку. Використання тварин для медико-психологічної корекції дітей з ГКР дуже ефективно.

У даному вигляді психотерапевтичної практики зустрічаються вказівки на те, що пацієнт відчуває позитивні емоції і високу мотивацію при лікуванні за допомогою тварин. Але особливості самої тварини і її активне включення як суб'єкта психотерапевтичного процесу у взаємодію з пацієнтом залишаються абсолютно не вивченою проблемою. До розуміння позиції тварини як фактора психотерапевтичного процесу можна підійти, спираючись на дослідження в руслі теорії прихильності і теорії об'єктних відносин (про які коротко говорилося вище). Використовувані в зоотерапії тварини самі включені у відносини прихильності.

Прихильність, як адаптивна мотиваційно-поведінкова система має ряд загальних для всіх видів вищих тварин властивостей. Одними з найважливіших є базові функції об'єкта прихильності: емоційне прийняття, підтримка і захист. Саме ці функції бере на себе і проявляє в ситуації анімалотерапії тварина. Тварина проявляє повне і безумовне прийняття пацієнта, якого він, зазвичай, позбавлений (частково або повністю) у взаємодії з близькими людьми (дослідження в цій області психології багаторазово і всебічно обґрунтували цю тезу). Крім того, тварина демонструє без оціночне спілкування (оскільки у неї взагалі немає системи цінностей та смислів, з позиції яких вона могла б оцінювати «правильність» або «бажа-

ність» стану і поведінки пацієнта), що також покращує психотерапевтичний процес і є його обов'язковою умовою (з боку психотерапевта).

Одним із принципів розробленої нами корекції є формування усвідомлення дітьми себе як частини живої природи. Школяру легше встановити подібності, ніж знайти відмінності. Саме вони ведуть до порівняння з собою. Наприклад: тварині боляче, «як і мені», вона рухається, живиться, дихає, «як і я».

Ставлення дитини до тварин багато в чому подібне до ставлення стародавніх людей. Малюки визнають за тваринами повну рівноцінність. Наприклад, дитина собаку вважає повноправним членом сім'ї. У своїх емоціях малята ближчі до тварин, ніж до дорослих, тому діти з легкістю ототожнюють себе з ними («Я буду маленькою собачкою», «Я – велика пантера» тощо) Казкові герої-тварини допомагають дитині розібратися в навколишньому її життя, у собі, що таке добро і зло. Малюк може програвати в казковому світі те, що його хвилює. Адже саме тому народні казки, мультфільми знайомлять дітей із життям і проблемами через образи тварин. І ні для кого не секрет, що діти особливо люблять книги, фільми про тварин, які в сприйнятті дитини є сполучною ланкою між реальним та казковим світом. Їх можна побачити, помацати, а феї, чаклуни, супергерої – це вигадка.

Дослідження, проведені в рамках екологічної психології, показали, що у дитини природні об'єкти наділяються особистістю, здатністю виконувати функції суб'єкта, щодо них формується так звана суб'єктне настановлення, і вони починають сприйматися нею вже не як об'єкти, а як суб'єкти (з усіма наслідками, що випливають з цього). Це явище в екологічній психології позначається терміном «суб'єктифікація». Під впливом цього явища дитина реалізує вибір тварини і вступає з нею у характерні відносини. Нами було відмічено, що у дітей з гіперактивним розладом поведінки викликає інтерес спостереження за хом'яком та білкою, швидко обертають барабан; а черепаха викликає подив; вражає кролик, який зазвичай швидко бігає, але й сидіти довгий час без руху теж уміє. Надалі поведінка дитини визначається бажанням доглядати за твариною і вступати в більш тісний контакт з нею. Малюк стає слухняним, лагідним; виявляється цілеспрямована діяльність, збагачується емоційна сфера. Дитині важко контролювати свою поведінку, але спілкуючись із твариною, вона набуває навичок самоконтролю. Таке спілкування здійснює життєво важливі функції: естетичну, пізнавальну, психофізіологічну, психотерапевтичну та ін.

Вивчення емоційної сфери ми проводили за допомогою проективних методик. Як показує досвід застосування проективних тестів, цей тест дуже чутливий до великого числа різних психологічних особливостей.

Для прикладу розглянемо зображення, яке намалювала Іра (9 років) з діагнозом «гіперкинетичні розлади з розладами активності та уваги». Проективна методика «Неіснуюча тварина» до і після корекції (рис.1; 2).

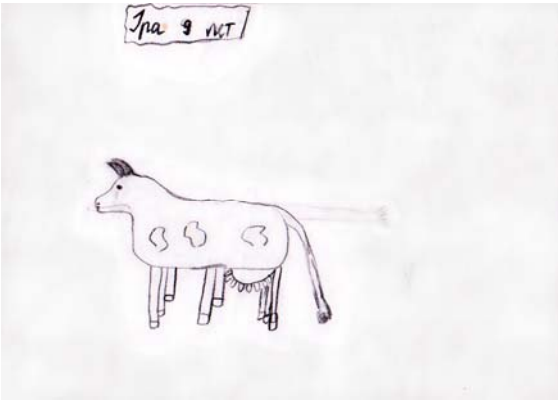

Рис. 1. **«Неіснуюча тварина» до проведення корекції**

Рис. 2. **«Неіснуюча тварина» після проведення корекції**

На психологічному рівні ці малюнки можна трактувати так: імпульсивність – мало другорядних деталей. Тривожність – часто щось стирає. Агресія – малюнок зміщений до краю аркуша; самовиправдання під час малювання, прикривання малюнка рукою, намальовані роги. Невпевненість – сумний вираз морди; підкреслено великі вуха. Ворожість – волосся, шкіра, покриття не заштриховані, не зафарбовані; тварина розташована в профіль. Конфліктність (фрустрація) – перемальовування об’єкта, суперечливість малюнка і висловлювань, розриви ліній, стерті деталі, пропуски, акцентування на ногах. Труднощі спілкування – малюнок зміщений униз, розташований у нижній половині аркуша, мала

кількість деталей, тварина – абсолютний профіль, відсторонена, відсутність основних деталей морди. Зниження настрою – лінія підстави, що йде вниз, хвіст опущений. Емоційна лабільність – натиск сильно варіює, ретельність і деталізованість малюнка сильно варіюють. Порушення уваги – слабкий натиск, мала кількість деталей, лінії не доведені до кінця, рука часто промахується, не потрапляє в потрібну точку. У проективних методиках велике значення має напрямок у просторі: виділення, наближення, нахил, напрям ліній, підйом, падіння, напрям голови і навіть погляду. Під час малювання аркуш паперу є моделлю простору, що фіксує ставлення до цього простору. Простір, у свою чергу, пов'язаний з емоційним забарвленням переживання і тимчасовим періодом: справжнім, минулим, майбутнім. Пов'язаний він також із дієвістю або ідеально-розумовим планом роботи психіки. Простір, розташований ззаду і зліва від основної фігури, пов'язаний з минулим періодом і бездіяльністю. Права сторона пов'язана з дієвістю, можна сказати – погляд у майбутнє, прагнення вперед, до дій. На малюнку ліва сторона і низ символізують негативні емоції, пасивність, невпевненість; права сторона – позитивні емоції, енергію, активність. Аналіз першого малюнка (див.рис.1), свідчить про те, що дитина була пасивна, невпевнена, зазнавала впливу негативних емоцій. Розглядаючи зображення після медико-психологічної корекції, розуміємо, що в дівчинки відбулися істотні зміни в емоційному плані. Іра стала більш енергійною, активною, готовою до конкретних дій, зарядженою позитивними емоціями.

Висновки. Як показав аналіз результатів дослідження, в малюнках дітей з ГКР є багато спільного: вони свідчать про їхню імпульсивність, вияви порушення уваги, емоційну лабільність, труднощі у спілкуванні, тривожність, невпевненість. Після проведеної медико-психологічної корекції малюнки дітей значною мірою змінилися на краще, що й підтверджує ефективність розробленої та запропонованої нами програми медико-психологічної корекції емоційної сфери у дітей з ГКР.

Література

1. Психотерапевтична допомога дітям та підліткам на сучасному етапі в Україні / Б. В. Михайлов, А. О. Мартиненко, В. А. Федосєєв, І. В. Марченко // Архів психіатрії. – 2002. – № 3 (30). – С. 197.
2. *Висковатова Т. П.* Проблема генезиса, диагностики и психолого-педагогической коррекции задержки психического развития у детей (на примере неблагоприятного влияния природных и антропогенных факторов) : дис. … доктора психол. наук / *Т. П. Висковатова* – О., 1997. – 562 с.
3. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процесс і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 206 с.
4. *Максименко С. Д.* Психологія в соціальній та педагогічний практиці: Методологія, методи, програми, процедури / С. Д. Максименко. – К. : Наук. думка, 1998. – 226 с.

5. *Аршава І. Ф.* Основні початкові прояви психоемоційних розладів у дітей і підлітків : навч. посіб. / І. Ф. Аршава, В. В. Корнієнко; Дніпропетровський національний ун-т. – Д. : РВВ ДНУ. – 2003. – 58 с.
6. *Даценко И. Б.* Роль общего и полового воспитания в формировании эмоционально-личностных расстройств и нарушений поведения у детей и подростков с мозговой дисфункцией / И. Б. Даценко // Материалы. научн. симп. «Роль сім'ї в реабілітації дітей раннього віку із психоневрологічними порушеннями». – Х., 2006. – С. 12–21.
7. *Кряжева Н. Л.* Кот и пес спешат на помощь. Анималотерапия для детей / Н. Л. Кряжева. – Ярославль : Академия Развития, Академия КО, 2005. – 176 с.

Аліме Османова

ВИРАЖЕННЯ МІФОРЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕНЬ В ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ КРИМСЬКИХ ТАТАР (КРИМЦІВ)

Проблема. Процес кристалізації етнічної свідомості пов'язаний з формуванням міфології, художньої традиції, соціальних інститутів та інших категорій, що становлять етнічну картину світу. У цей період у свідомості етносу формується модель світобудови, що охоплює уявлення про світ і зокрема про його соціальний та культурний устрій. Ціннісно-космологічна ієрархія, що відображає сукупність життєвих цілей, засобів та механізмів регулювання етносу, приводить до появи культурних традицій. На сучасному етапі, коли суспільство переглядає своє ставлення до історичного минулого та духовної спадщини, шукає нові підходи для ствердження та розвитку гуманістичного змісту культури, моральних та естетичних ідеалів, поглиблення розуміння історико-психічної реальності, дослідження традиційного міфорелігійного світогляду набуває особливої значущості та актуальності.

Сімейне життя супроводжується різноманітними обрядами, які в образно-символічній формі відзначають певні етапи життя людини та найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: утворення сім'ї, народження дитини, смерть когось із членів сім'ї. Відповідно до природного циклу існування людини склався комплекс сімейної обрядовості. Основні його елементи – родильні, весільні та поховальні й поминальні обряди. Традиції, пов'язані з ними, увібрали в себе всю колективну мудрість кримськотатарського народу. Цим подіям надається не тільки фізіологічний та духовний зміст, але й рівною мірою містичний. Тому з язичницьких часів і по сьогоднішній день ці знакові, доленосні події оточені цілим комплексом обрядів. У свідомості кримськотатарського народу забобони переплітаються з язичницькими тра-

© А. Османова, 2012

диціями і з мусульманськими канонами. У результаті на сьогоднішній день маємо абсолютно унікальний сплав обрядів і звичаїв, що відображають специфіку етнічної свідомості.

Найбільш помітний внесок із сучасних вітчизняних авторів, що вивчають кримськотатарське питання, зробили А. Айбабін, О. Герцен, В. Возгрін, Р. Куртієв, Е. Кудусов, А. Меметов, О. В. Соболєва, Л. С. Бекирова, О. Є. Бойцова, М. А. Хайрудіннов, А. М. Підлипська. Кожен з них, відповідно до напрямку наукової та творчої діяльності, зробив свій внесок у дослідження визначальних чинників етнічної та національної ідентичності, походження, місця та ролі історичної території, мови, культури, національної ідеї, процесу самовизначення, етнічної свідомості, освіти, спільної історичної пам'яті, любові до рідного краю тощо.

Метою статті є визначення ролі міфо-релігійної свідомості в родинній обрядовості кримських татар.

Звичаї та обряди у кримських татар є багатим і складним за своїм змістом етнокультурним комплексом. У ньому переплітаються звичаї та обряди, котрі з'явилися в різні історичні епохи, на різних рівнях соціально-економічного та культурного розвитку. Ідеологічне висвітлення звичаїв та обрядів має синкретичний характер, у них поряд з ісламськими традиціями часто виявляються цілі пласти доісламських вірувань, культів та звичаїв [1, с. 8].

Світоглядні позиції наших пращурів засновувалися на розумінні триєдиного зв'язку між поколіннями померлих, живих та ще не народжених. Отже, поняття роду, родини було визначальним для кожної особистості. Людина є ланкою в родоводі й має відчувати свою відповідальність за дотримання норм родової культури всіма членами суспільства. Структура традиційної обрядовості, її символіки, функціональна сутність, опредметнення здебільшого обумовлені архаїчними уявленнями про світ пращурів, взаємодію його зі світом живих на землі.

Етнічна специфіка народної культури значною мірою зосереджена в традиційно-побутовій сфері. Серед обрядів, які мають велике значення в духовному житті кримських татар, особливе місце займають звичаї, пов'язані з *народженням дитини*.

Пологи і народження дитини займають особливе місце у світогляді кожної людини і в культурі в цілому. По-перше, пологи, як і всякий переломний момент життя, що веде до зміни статусу людини в суспільстві, неминуче стають предметом інтенсивної рефлексії як окремої людини, так і суспільства. По-друге, процес вагітності і пологів пов'язаний з особливим межовим станом, уявлення про який у міфологічній картині світу завжди має на увазі посилення небезпеки для людини і особливо її вразливості в цей час. Відповідно в обрядодії, пов'язаній з народженням дитини, особливо явно експліковано міфологічні уявлення. По-третє, будучи у своїх витоках одним з найважливіших перехідних обрядів (відмітна його особливість полягає в тому,

що це «подвійний» перехідний обряд: новий статус набуває як дитина, так і його мати). Процес народження дитини пов'язаний з добре розробленим, складним ритуалом, що включає у себе ряд обов'язкових або факультативних обрядових дій, спрямованих на забезпечення благополуччя дитини і всієї родини. Ці дії, часто вже не сприймаються як ритуальні, одначе пов'язані з певними міфологічними уявленнями.

Отже, структура традиційної обрядовості, її символіка, функціональна сутність, предметний склад багато в чому обумовлені архаїчними уявленнями про світ предків, взаємозв'язки його зі світом живих на землі, багатосторонній вплив пращурів на земне життя нащадків. Сімейний комплекс обрядів у кримських татар зберігає безліч елементів традиційного міфорелігійного світорозуміння. Так, *весільна обрядовість* включає в себе складний комплекс звичаїв, у якому знайшли відображення не тільки соціально-правові норми даної епохи, а й пережитки попередніх стадій розвитку.

Будучи частиною родинно-побутової обрядовості, що фіксує перехідні етапи життєвого циклу людини (народження, одруження, смерть), весілля належить до перехідного типу обрядів, виражає її універсальну для всіх народів ідею переходу [2, с. 114] наречених в інший віковий і соціальний статус. Приурочені до певних моментів біологічного та соціального життя особистостей перехідні обряди виконують роль механізму регуляції зв'язків у соціумі, покликаних залучити людину до громадських стандартів через вживання у відповідний соціальний статус, сприйняття сукупності запропонованих норм, прав та обов'язків.

Змістом усіх варіантів перехідних обрядів є низка стереотипних дій, що забезпечують перехід особистості з одного статусу через її руйнування в інший. Складаючи єдиний ланцюжок, усі обряди перехідного типу постають перед нами у вигляді програми поведінки особистості протягом усього її життя. Кількість перехідних обрядів, що забезпечують благополучне проживання кризових моментів переходу, залежить від ступеня соціально-вікової розчленованості соціуму [там само, с. 114].

Традиційний весільний обряд моделює ситуацію переходу двох молодих людей з вікової групи дітей у вікову групу дорослих. Набуття нового соціального статусу відбувається автоматично, з вступом у сферу сімейних відносин, які передбачають виконання визначених правил, норм і обов'язків. У суспільствах, де перехід до групи дорослих супроводжувався спеціальними присвятними церемоніями (обряди ініціації), весільний обрядовий цикл, як правило, відсутній [там само].

Церемонії, що становлять весільний обрядовий комплекс, будучи приуроченими до настільки важливої події, що круто змінює умови життя особистості, безумовно, охоплюють цілий комплекс мотивів: соціально-психологічних, господарських, релігійно-магічних. Тому, а також завдяки змінам окремих елементів – змінам, що протікають протягом тривалого часу, нашаруванню багатьох епох весілля в даний час є складною поліко-

мпонентною структурою [3, с. 223]. Весільна обрядовість відображає суспільний лад, світогляд, культуру етносу, в якому формувалася і розвивалася, і тому є надзвичайно цікавим джерелом з етнічної та соціальної психології, історії вірувань, шлюбу, історії розвитку весільного обряду.

Кримськотатарське весілля це полісемантичний твір, що пройнятий гуманізмом і мудрістю народу, барвистими театралізованими сценами, яскравими музичними мистецтвами. Весільний фольклор – результат колективної творчості, в якому акумульовано міфологічні уявлення людей про світ, поетичне сприйняття явищ навколишньої природи. Наслідком цього є узагальненя абстрактних символів, образів, мотивів, молитов-звернень до Бога, колективних піснеспівів. У цілому можна говорити про те, що весільно-обрядовий фольклор кримців – система, що складається з «етноестетичних мікроодиниць, у яких представлена поетична, емоційна, філософська, соціально-психологічна інформація про духовну і матеріальну культуру народу» [4, с. 233–247].

Родильні, весільні та поховально-поминальні обряди належать до так званих *«обрядів переходу»*, тобто таких обрядів, що відзначають і формально закріплюють перехід особистості чи групи людей в нову соціальну категорію і набуття ними нового соціального статусу. Обряди переходу супроводжують різноманітні форми адаптації, зміну місця проживання, ініціацію [5].

Необхідно зазначити, що *поховання* як обряд перехідного стану виявляє тісний світоглядний зв'язок і з іншими обрядами життєвого циклу, насамперед пологовими і весільними, а також з релігійними святами. Аналіз цього взаємозв'язку сприяє осягненню сутності перехідних обрядів і закономірностей її прояву у сфері ритуальних дій. Виняткова консервативність, властива поховальному культу, з одного боку, і певна ідеологічна гнучкість, характерна для ісламізму, його відносна терпимість до стародавніх вірувань, з другого, створили умови для збереження в поховально-поминальній обрядовості кримських татар деяких елементів ранніх форм релігійних уявлень.

Традиційна свідомість усіх народів, намагаючись освоїти таємничу сферу небуття, конструювала її, відштовхуючись від характеристик земного життя. Роль емоцій і афекту у формуванні певного ставлення до смерті неможливо переоцінити. Це підтверджується широкою панорамою різноосмислених похоронних ритуалів і звичаїв. Напружений емоційний характер похоронних обрядів пов'язаний у першу чергу з незбагненним таїнством смерті.

Сприйняття смерті етносом, акценти, розставлені народом на тих чи інших аспектах смерті, допомагають підняти завісу над таємницею етнічної свідомості в цілому. Самобутній світ емоцій, почуттів і настановлень етносу, що розглядається через феномен смерті, дозволяє доповнити етноментальну картину останнього. Вчинки і думки людей у цьому випадку задаються «в особливому, природному, екзистенцій-

ному стані». Разом з тим необхідно зауважити, що вся міфологічна концепція буття пронизана оптимізмом, тому що будь-яка смерть розглядається як початок нового життя. З цим пов'язана наявність умогильниках різноманітних предметів побуту, зброї, культових речей, останків коней тощо. Традиційна міфосвідомість припускала, що все перераховане знадобиться померлому в іншому світі.

Поховально-поминальна обрядовість – найбільш консервативна й архаїчна у циклі сімейних обрядів. Стійкість загальної структури та відносно слабка мінливість у деталях, обумовлені універсальною спрямованістю традиційних культур у минуле та орієнтацією на досвід пращурів, дозволяють максимально повно досліджувати цей пласт традиційної культури, тісно пов'язаний з обрядами життєвого циклу.

Цілком ймовірно, що обряд, який йде корінням у пучину історії, не обмежуючись строгими хронологічними рамками. Процес розвитку обрядових форм культури складний. Він знаходиться під впливом часом кардинальних змін, що відбуваються як в соціально-економічній, так і в релігійній сферах. Наслідком такого роду дій є синкретизм ідеології ритуалу при збереженні цілісності його ядра. Традиційна поховально-поминальна обрядовість кримських татар багато в чому відповідає даній закономірності. Мусульманське духовенство відігравало обмежену роль на перших двох ступенях життєвого кола, в пологових обрядах і весіллі, але, користуючись страхом перед відходом в «інший світ», вона закріпила свої позиції на останньому щаблі життєвого циклу.

Прийнявши іслам, кримськотатарський народ прийняв і мусульманське бачення потойбічного світу, змінивши обрядовість при похоронах і поминках. Іслам визнає існування загробного життя – *ахірет*. Ця віра передбачає, що у Судний день Аллах відновить померлих. Про це прямо говориться в Корані: «Скажи йому: їх відновить той, хто їх створив» [6, с. 227–270]. Прийняття ісламу доповнило етноментальне подання кримців думкою про те, що в день *Ба'с* Аллах оживить померлих, і людина, повернувшись вдруге на цей світ завершить земні справи. У всьому комплексі поховально-поминальних обрядів, незважаючи на сильну ісламізацію, мають місце традиційні язичницькі уявлення про смерть.

Основні категорії та концепції етнічного світорозуміння закодовані у традиційній поховально-поминальній обрядності, тому поховальний ритуал вважається одним із найбільш семантично насичених та інформативних джерел по вивченню традиційного світобачення. Відношення до смерті та сценарій проводів людини в інший світ опиняється найконсервативнішими елементами традиційної культури. Ні пізніші релігійні канони, ні науково-технічний прогрес не здатен до повного витіснення найдавніших ритуалів та обрядів, уявлень про «правильний» та «нестандартний» прояв скорботи і трауру. Всі ці факти дають вченим інструментарій для виявлення об'єктивної картини історичного минулого у парадигмі мікроісторичного аналізу.

Сімейна обрядність кримськотатарського народу є одним із важливих елементів культури етносу, в якому перетинаються і відображаються практично всі основні сторони його життя. Обрядові дії допомагають пролити світло на складну проблему етногенезу, відтворити історичні зв'язки та духовну спільність із іншими народами, у яких отримали відображення окремі питання землеробства, житла, народних знань, фольклору, міфології, мистецтва, вірувань. Однак в обрядах є й інша сторона, також не менш важлива, яка є одним з головних засобів національного виховання і згуртування етносу в єдине духовне ціле.

Перший з них пов'язаний з мусульманськими віруваннями. Іслам проник достатньо глибоко в усі сфери сімейних обрядів. Переважно ісламський характер до сих пір зберігає поховально-поминальний цикл. За мусульманськими канонами трактуються ставлення до душі, смерті і потойбічного світі, риються і оформляються могили, шиються савани, споруджуються поховальні носилки, проводиться прощання з покійним і винос його з дому, влаштовуються поминання.

У традиціях ісламу відбувалася і та частина пологових обрядів, що мала соціальний характер: наречення імені, обрізання крайньої плоті (суннет), перша стрижка волосся, а також обряди поховання немовлят і лікування бездітних жінок. Прикметне, що виконавцями цих обрядів виступали чоловіки.

Мусульманські канони у весільному циклі (шлюбні норми і традиції, реєстрація шлюбу) максимально повно проявилися у розглянутий період, через те, що шаріат тоді був для кримських татар юридичною базою створення сім'ї як осередку суспільства.

Треба підкреслити, що саме конфесійно обумовлені риси сімейних обрядових дій і уявлень – це найважливіший етнічний визначник в умовах поліетнічного оточення кримців.

В основі другого пласта лежать доісламські вірування. У пологовому циклі вони виявилися в обрядах, пов'язаних із народженням дитини, і в ритуалах післяпологового періоду. Знаменно, що в них головні ролі відігравали жінки. У поховально-поминальній обрядовості доля язичницьких уявлень невелика. Ті з них, що збереглися до нашого часу (залишки язичницьких уявлень про душу, сакралізація заліза, каменя та інших оберегів, завішування вікон і дзеркал), уже давно перетворені в ісламському трактуванні та побутують відповідно до мусульманських догматів. Сфера сімейно-побутових стосунків зберегла уявлення, що містять архаїчні, доісламські риси. Елементи первісних вірувань епохи переходу від матріархату до патріархату містили заборону нареченому на зустріч з нареченою та її батьками [7, с. 21–61]. Так, лише на третій день після сватання жених міг відвідати наречену, при цьому він не мав права заходити до хати. Розмова між нареченим і нареченою здійснювалася через вікно, звідки походить назва ритуалу – *«пенджере»* (вікно).

В обох пластах релігійних уявлень знайшли вираження раціональні знання і позитивний досвід практичної діяльності етносу. Так,

розумною доцільністю були продиктовані багато способів лікування хворих дітей, лікування безпліддя, види оберегів, які застосовувалися в сімейній обрядовості, гігієнічні правила догляду за мертвим тілом і речами, що належали покійному, відсторонення вагітних жінок від участі у поховальному ритуалі, пошанування померлих і місць поховань. Деякі обряди і звичаї, що мали релігійно-магічний відтінок, по суті, були викликані до життя виключно практичними міркуваннями.

Висновки. Таким чином, традиційні норми поведінки людей у відповідальні моменти їхнього сімейного та громадського життя складалися протягом тривалого часу у формі відповідних ритуалів. Завдяки своїй міфорелігійній основі ці ритуали відрізняються особливим консерватизмом, тому що від того, наскільки повно і правильно здійснюються обряди, наскільки суворо дотримуються регламентовані традиціями стереотипи поведінки їхніх учасників, залежать, за народними уявленнями, майбутнє щастя й здоров'я новонародженої дитини, благополуччя і дітонародження у молодят, успішність переходу померлої людини в потойбічний світ і ступінь її доброзичливості щодо живих родичів та близьких. Через такий консерватизм сімейні обряди до нашого часу зберегли свою самобутність і етнічний колорит. Саме ця самобутність сприяє збереженню і зміцненню етнічного менталітету, а в решті решт, і самого етносу.

Література

1. *Энвер Ш.* Доисламские религиозно-культовые представления, сохранившиеся в семейном быту крымских татар / Шевкет Энвер // Къасевет (Qasevet). – 1989. – № 2 (17). – С. 11–14; Къасевет (Qasevet). – 1990. – №3 (20). – С. 7–8.
2. *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику / В. Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках : сб. статей / сост. Л. Ш. Рожанский. – М. : Наука, 1988. – С. 7–60.
3. *Чепурина П. Я.* Татарская вышивка / П. Я. Чепурина // Искусство. – 1935. – № 2. – С. 103.
4. *Далгат У. Б.* О фольклорно-этнографическом контексте литературных произведений / У. Б. Далгат // Роль фольклора в развитии литератур народов СССР. – М., 1975. – С. 233–247.
5. *Геннеп А. ван.* Обряды перехода / А. ван Геннеп. – М. : Восточная литература РАН, 1999. – 198 с.
6. Коран / дослідження, пер. (фрагмент) і комент. В. Рибалкін ; НАН Україні, Інститут сходознавства ім. Агатангела Кримського. – К. : Стилос, 2002. – 270 с.
7. *Бонч-Осмоловский Г. А.* Брачные обряды татар горного Крыма // Известия Государственного общества / Г. А. Бонч-Осмоловский. – Москва-Ленінград, 1926. – Т. 58. – Вып. 1. – С. 21–61.

Ольга Перепада

ЄДИНІ КРИТЕРІЇ ДІАГНОСТИКИ ДЛЯ ОКРЕМИХ ФОРМ ММД У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Проблема. Сучасні інтенсивні форми навчання дітей, зростання психоемоційних навантажень унаслідок суспільно-економічного прогресу, водночас погіршення соціального добробуту населення, зростання внутрішньосімейного напруження, поширення асоціальних тенденцій у суспільстві – усе це зумовлює поширення психічних відхилень і розладів серед дітей різних вікових категорій.

Останнім часом у медичній, педагогічній та психологічній практиці все частіше трапляються діти з гіперактивним розладом (ГР) який нерідко супроводжується порушеннями шкільних навичок. Проте, незважаючи на підвищений останнім часом інтерес дослідників у галузях психології (О. І. Політика [1]; І. П. Брязгунов, О. В. Касатікова [2]; А. Л. Сиротюк [3]; Л. А. Ясюкова [4]; Г. Б. Моніна, К. К. Лютова-Робертс, Л. С. Чутко [5]), загальної та корекційної педагогіки (О. М. Корнєв [6]; О. М. Корнєв, О. А. Ішимова [7]), психіатрії (О. І. Романчук [8]; І. А. Марценковський, Я. Б. Бікшаєва [9]; М. М. Заваденко [10] та ін.) до проблеми профілактики та раннього виявлення таких форм мінімальної мозкової дисфункції (ММД), як дислексія та гіперактивний розлад, на сьогоднішній день досі не визначено чіткі критерії психолого-педагогічного вивчення, які давали б змогу практичному психологу системи освіти чітко визначати у дітей молодшого шкільного віку ці розлади.

Діагностування та корекція поведінки дітей, котрі страждають на гіперактивний розлад з дефіцитом уваги (ГРДУ), є однією з найдосліджуваних проблем у Європі та США. Ряд зарубіжних вчених досліджували її та суміжні проблеми, що виникають при цьому захворюванні (Н. Н. Заваденко, І. П. Брязгунов, О. В. Касатікова, Г. Б. Моніна, К. К. Лютова-Робертс, Л. С. Чутко, О. І. Політика, О. В. Єфименко, О. І. Романчук, Є. І. Суковський та ін.). Колорадською групою дослідників висловлено припущення, щодо генетичного зв'язку ГРДУ з дислексією. Ця гіпотеза дістала своє підтвердження в дослідженнях, проведених на популяційній вибірці австралійських близнюків [11]. Зв'язок ГРДУ з труднощами в оволодінні навичками читання і письма відзначали В. В. Ковальов; Н. Н. Заваденко [12–14]; О. М. Корнєв [6]; А. Л. Сиротюк [3]; І. П. Брязгунов, О. В. Касатікова [2] та ін.

Як зауважує національний координатор програми ВООЗ «Психічне здоров'я» від МОЗ України І. А. Марценковський, в Україні до недавнього часу існування проблеми СДУГ(синдрому дефіциту уваги і

© О. Перепада, 2012

гіперактивності) не визнавалося, а особливі потреби таких дітей, пов'язані насамперед із шкільним навчанням, ігнорувалися. Психіатрична служба країни не мала жодної медичної програми, спрямованої на запобігання асоціальним поведінковим розладам у школярів та корекцію цих розладів. Увага сучасного українського суспільства до медичних, педагогічних, корекційних та соціальних проблем дітей із СДУГ недостатня. Організація медико-соціальної допомоги цим дітям в Україні не відповідає стандартам, прийнятим у світі. У нашій країні немає спеціалістів, які мають підготовку в галузі СДУГ, бракує програм дієвого психосоціального втручання для дітей з поведінковими розладами в школі та в середовищі за місцем проживання, практично немає дитячих психотерапевтів [9].

Проте за останні роки у сфері охорони здоров'я, на відміну від системи освіти, відбулися значні зміни: в 2007 році видано перші книги української мовою з проблем ГРДУ (О. І. Романчук, Є. І. Суковський); в 2008 році створено робочу групу при МОЗ з проблеми стандартів допомоги дітям з ГРДУ; організовано навчання для дитячих психіатрів та неврологів за участі провідних фахівців з Великобританії; почалося активне висвітлення проблеми гіперактивних дітей в мас-медіа; в 2009 році затверджено методичні рекомендації МОЗ «Програмно-цільове обслуговування дітей з гіперкінетичними розладами» та відкрито веб-сайт «Гіперактивна дитина».

Метою нашого дослідження стало виявлення кореляційних зв'язків у когнітивній та емоційній сферах особистості дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом і дислексією.

Перед дослідженням було поставлено наступні завдання:

– встановити додаткові критерії діагностики ГР;
– дослідити особливості інтелектуального розвитку дітей з різними формами мінімальної мозкової дисфункції (ММД) у порівнянні із здоровими дітьми;
– здійснити порівняльний аналіз особливостей уваги у групах дітей з дислексією та гіперактивним розладом;
– діагностично підтвердити зв'язок між порушеннями внутрішньосімейних стосунків та емоційними проявами у досліджуваних дітей.

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл міст Ватутіне, Звенигородка Черкаської області, Черкас та дитячого відділення Черкаського обласного психоневрологічного диспансеру. Було обстежено 100 учнів початкових класів. Першу групу досліджуваних становили 30 дітей (19 хлопчиків та 11 дівчаток) із встановленим на основі критеріїв МКБ-10 і DSM-IV діагнозом «ГР» та «ГРДУ», 30 дітей (19 хлопчиків та 11 дівчаток) з діагнозом «Дислексія», встановленим фахівцями-логопедами. Контрольна група досліджуваних була сформована із 40 дітей (18 хлопчиків та 22 дівчинки) без ознак ГРДУ та дислексії (умовно здорові діти).

Для математичної обробки отриманих емпіричних даних нами був використаний комп'ютерний пакет статистичних програм SPSS-20 та Microsoft Excel, що дали змогу здійснити аналіз отриманих результатів та порівняти показники досліджуваних груп дітей між собою.

Порівняння показників, які виражені рівнями здійснено за критерієм χ^2. За отриманими результатами визначено відмінності між групою здорових дітей та групами дітей з дислексією й групою дітей з гіперактивним розладом майже за всіма змінними, що дає змогу із впевненістю стверджувати, що ці групи суттєво відрізняються за всіма показниками.

Для порівняння показників, що вимірюються числами було використано критерій Манна-Уїтні.

Наше дослідження містило декілька аспектів: дослідження когнітивної та емоційної сфер особистості учнів початкових класів.

Дослідження інтелекту здійснювалося за допомогою Прогресивних Матриць Равена (Raven Progressive Matrice), застосовано дитячий (кольоровий) варіант методики у модифікації Розанової [15].

Не знайдено суттєвих відмінностей між групами дітей з вадами психофізичного розвитку за показником, що визначає рівень сформованості операцій мислення. У більшості умовно здорових дітей (62,5 %) операції мислення повністю сформовані, тоді як більшість дітей з патологією (61,7 %) демонструють низький рівень розвитку окремих операцій мислення, та повну їхню несформованість (23,3 %) зокрема встановлення простих та складних аналогій ($\chi^2 = 28$; $p = 0{,}001$).

В обох вибірках дітей з формами ММД встановлено, що показники рівня розвитку окремих операцій мислення у групах дітей з ГР та дислексією статистично достовірно не відрізняються ($\chi^2 = 0.1$; $p = 0{,}933$).

За допомогою U-критерію Манна-Уїтні було визначено значущі відмінності між дітьми з окремими формами ММД та здоровими дітьми. При порівнянні дітей з гіперактивним розладом і дітей з дислексією було встановлено, що діти з ГРДУ демонструють суттєво вищі показники за тестом Равена ($U = 644{,}5$; $p = 0{,}004$) при $p < 0{,}05$ (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика рівня інтелекту (IQ) у дітей з ММД і здорових дітей

	Діти з ММД, n=60	Умовно здорові діти, n=40	U	p	Діти з ГРДУ, n=30	Діти з дислексією, n=30	U	p
IQ	103,47	110,17	17834,5	0,001	106,47	100,47	644,5	0,004

Для обробки результатів дослідження особливостей уваги (швидкість, точність) та рівня інтелекту було застосовано однофакторний дисперсійний аналіз, який дав змогу встановити зв'язки між групами досліджуваних та всередині них ($p = 0,121$ та $p = 0,007$ відповідно). Отримані результати є статистично достовірними ($p \leq 0,05$).

Для визначення особливостей уваги було використано різновид коректурної проби – тест Тулуз-П'єрона, що первинно спрямований на вивчення якостей довільної уваги (концентрації, стійкості, можливостей переключення) та психомоторного темпу. Вторинно – оцінює точність та надійність переробки інформації, вольову регуляцію, особистісні характеристики працездатності та її динаміку у часі [16].

В результаті порівняння особливостей працездатності між групою умовно здорових дітей та групами дітей із формами ММД встановлено, що для здорових дітей характерна працездатність, що відповідає віковим нормам (80 %), тоді як більшість (66,7 %) дітей з формами ММД демонструють суттєве зниження працездатності в ході роботи ($\chi^2 = 26,8$; $p = 0,001$). При порівнянні показників працездатності між групами дітей з різними формами мінімальної мозкової дисфункції визначено їх ідентичність. Значущих відмінностей немає ($\chi^2 = 0,1$; $p = 0,784$).

За класифікацією форм ММД (Л. А. Ясюкова [4]; С. Л. Коробко, О. І. Коробко [16] у вибірках дітей з гіперактивним розладом та дислексією було виявлено у 63,3 % респондентів різні форми ММД, в той час як відповідний показник у групі здорових дітей становив 2,5 % (одна дитина) ($\chi^2 = 34,8$; $p = 0,001$). Значущих відмінностей між дітьми з гіперактивним розладом та дислексією не виявлено ($\chi^2 = 0,1$; $p = 0,789$).

Особливостями характеристики уваги дітей з патологією (як з гіперактивним розладом, так і з дислексією) є її реактивність, відсутність стійкості та нестабільна (нестійка) динаміка в часі.

Здоровим дітям властиві показники складових уваги в межах їхньої вікової норми (70 %), тоді як більшість дітей з патологією (83,3 %) мають увагу за реактивним типом ($\chi^2 = 26,8$; $p = 0,001$).

Для дітей з ММД характерною ознакою є переважання перебігу процесів уваги за реактивним типом (за типологією Л. А. Ясюкової). Значимі відмінності між вибірками дітей з гіперактивним розладом та дислексією у нашому дослідженні відсутні ($\chi^2 = 3$; $p = 0,083$) (табл. 2).

Тест Тулуз-П'єрона підтвердив, що дійсно в обох групах дітей з різними формами ММД (дислексією та гіперактивним розладом) більшість дітей мають реактивний тип уваги, а меншість – норму, тому між цими групами не існує значущих відмінностей.

Коефіцієнт точності виконання вказує на рівень саморегуляції й довільності, характеризує розвиток довільної уваги, здатність до її концентрації та є основним показником для діагностики ММД, при потраплянні у зону дефекту. Значення показника швидкості в зоні па-

тології або низького рівня також говорять про вірогідність ММД. За отриманими результатами встановлено, що показники швидкості та точності у групах дітей з ГР та дислексією статистично достовірно не відрізняються. Точність роботи уваги дітей з гіперактивним розладом мало відрізняється від відповідної швидкості дітей з дислексією.

Таблиця 2

Особливості уваги у дітей з різними формами ММД

Показник	*Працездатність*		χ^2	*p*
	Знижена	У межах норми		
Умовно здорові діти	20 (8)	80% (32)	19,1	0,001
Діти з різними формами ММД	66,7% (40)	33,3 (20)		
Показник	*Працездатність*		χ^2	*p*
	Знижена	У межах норми		
Діти з ГРДУ	66,7% (20)	33,3% (10)	0,1	0,784
Діти з дислексією	66,7% (20)	33,3% (10)		
Показник	*Наявність ММД*		χ^2	*p*
	Відсутня	Діагностується		
Умовно здорові діти	97,5% (39)	2,5% (1)	34,8	0,001
Діти з різними формами ММД	36,7% (22)	63,3% (38)		
Показник	*Наявність ММД*		χ^2	*p*
	Відсутня	Діагностується		
Діти з ГРДУ	33,3% (10)	66,7% (20)	0,1	0,789
Діти з дислексією	40% (12)	60% (18)		
Показник	*Особливості швидкості уваги*		χ^2	*p*
	У межах норми	За реактивним типом		
Умовно здорові діти	70% (28)	30% (12)	26,8	0,001
Діти з різними формами ММД	16,7% (102)	83,3% (50)		
Показник	*Особливості швидкості уваги*		χ^2	*p*
	У межах норми	За реактивним типом		
Діти з ГРДУ	6,7% (2)	93,3% (28)	3	0,083
Діти з дислексією	26,7% (8)	73,3% (22)		

Вікові норми точності виконання для учнів 2-4 класів становлять 1-0,92, зона дефекту починається в межах 0,89 і нижче [16, с. 35].

Середній показник точності у групи здорових дітей в межах норми (0,95), тоді як відповідний показник у групі дітей з ММД суттєво нижче вікових норм (0,85) (U = 1954,5 при p = 0,001). При порівнянні між групами дітей з ММД відмінностей не виявлено (0,85 – у дітей з ГР, 0,86 – у дітей з дислексією; (U = 457 при p = 0,923).

Для виявлення розладів шкільних навичок (Learning diseability) – використано методику відомого російського дослідника О. М. Корнєва (МВДР) – «Експрес-діагностика раннього виявлення дислексії», що дозволяє виявити потенційну «групу ризику» щодо можливості виникнення дислексії у дітей молодшого шкільного віку [7].

Важливим компонентом дослідження є встановлення відповідної тотожності за результатами визначення наявності у досліджуваних груп дітей дислексії (за методикою МРВД). В результаті аналізу встановлено, що здорові діти не схильні до дислексії (100 %), а діти з ММД мають її в 91,7 % випадків ($\chi^2 = 77,8$; p = 0,001). Порівнюючи результати між групами дітей з гіперактивним розладом та дислексією, ми прийшли до висновку, що при гіперактивному розладові у більшості випадків супутнім розладом виступає дислексія. Так супутнім розладом при гіперактивному розладові виступає дислексія у 83,3 % (25) учнів. Відмінності між вибірками не значимі ($\chi^2 = 3,5$; p = 0,062), що підтверджує нашу гіпотезу щодо можливості застосування єдиних критеріїв діагностування як дислексії, так і гіперактивного розладу.

Для дослідження мікросередовища дітей з ГРДУ та дислексією було використано проективну методику «Малюнок сім'ї» [16].

Згідно з теорією Л.Франка (2000), продукти, створювані досліджуваним в процесі взаємодії з неструктурованим матеріалом, несуть на собі відбиток його особистості «Малюнок сім'ї» (Drawing-Family Techniques) належить до групи проективних методик для оцінювання внутрішньосімейних стосунків, яка ґрунтується на аналізі та інтерпретації малюнків [17, с. 120].

«Малюнок сім'ї» у виконанні дітей з ГР, як і в дітей з дислексією, в загальних рисах схожий із його виконанням здоровими дітьми з усіма властивими цьому віку особливостями. Проте існують і суттєві відмінності: малюнкам дітей з ГР та дислексією властива схематичність, «фризове» (в один ряд) зображення фігур та предметів, статичність та бідність композиції. За показником «сприятлива/несприятлива ситуація в сім'ї» зафіксовано суттєві відмінності між контрольною та основними групами. Для дітей з контрольної групи в основному створені сприятливі умови гармонізації психічних процесів, що співпадає з результатами дослідження О. І. Політики [1].

Особливим фактором відмінності є сприйняття дітьми з такими формами ММД, як дислексія та гіперактивний розлад, відчуженості щодо себе в сім'ї.

Інформація, що міститься в більшості малюнків дітей з ММД, демонструє наявність у цих дітей, на відміну від контрольної групи, окремих розладів спектра аутизму.

Більшість дітей з гіперактивним розладом переживають почуття неприйнятості, відкинутості в сім'ї (60 %), а діти з дислексією здебільшого прийняті (66,7 %), проте ці відмінності статистично незначущі ($\chi^2 = 3,3$; $p = 0,07$). Обом вибіркам дітей з патологічними відхиленнями властива аутизація: 66,7 % (20) дітей з ГРДУ та 60 % (18) дітей з дислексією. Результати інтерпретації «Малюнка сім'ї» істотно не відрізняються ($\chi^2 = 0,1$; $p = 0,789$).

На основі отриманих даних можна зробити такі *висновки:*

1. У навчальному середовищі діти з вадами психофізичного розвитку відрізняються низьким рівнем працездатності уваги. Показники особливостей працездатності уваги у дітей з гіперактивним розладом тотожні відповідним показникам у дітей з дислексією.

2. Супутнім розладом у 83,3 % дітей з медичним діагнозом «Гіперактивний розлад» або «Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги» виступає дислексія.

3. Загалом інтелект у дітей молодшого шкільного віку не страждає, проте існують суттєві труднощі щодо сформованості операцій мислення як у дітей з ГР, так і у дітей з дислексією. Результати інтерпретації «Малюнка сім'ї» істотно не відрізняються.

Література

1. *Политика О. И.* Дети с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью / Политика О. И. – СПб. : Речь, 2008. – 208 с.
2. *Брязгунов И. П.* Непоседливый ребенок, или Все о гиперактивных детях / И. П. Брязгунов, Е. В. Касатикова – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 45 с.
3. *Сиротюк А. Л.* Синдром дефицита внимания с гиперактивностью. Диагностика, коррекция и практические рекомендации родителям и педагогам / А. Л. Сиротюк. – М. : ТЦ Сфера, 2008. – 128 с.
4. *Ясюкова Л. А.* Оптимизация обучения и развития детей с ММД (Диагностика и компенсация минимальных мозговых дисфункций – методическое руководство) / Л. А. Ясюкова – СПб. : ИМАТОН, 1997. – 80 с.
5. *Монина Г. Б.* Гиперактивные дети: психолого-педагогическая помощь : монография / Г. Б. Монина, Е. К. Лютова-Робертс, Л. С. Чутко. – СПб. : Речь, 2007. – 186 с.
6. *Корнев А. Н.* Нарушение чтения и письма у детей : учеб.-метод. пособие / А. Н. Корнев. – СПб. : МиМ, 1997. – 286 с.
7. *Корнев А. Н.* Методика дигностики дислексии у детей : метод. пособие / А. Н. Корнев, О. А. Ишимова. – СПб. : Изд-во Политехн. Ун-та, 2010. – 72 с.
8. *Романчук О. І.* Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей / О. І. Романчук. – Львів : Джерело, 2008. – 326 с.

9. *Марценковський І. А.* Програмно цільове обслуговування дітей та підлітків з гіперкінетичним розладом / І. А. Марценковський, Я. Б. Бікшаєва, І. І. Марценковська, О. В. Ткачова // Медицинская газета «Здоровье Украины». – 2009. – № 5/1. – С. 54–56.
10. *Заваденко Н. Н.* Синдром дефицита внимания с гиперактивностью у детей / Н. Н. Заваденко // Медицинский совет. – 2007. – № 2. – С. 65–69.
11. *Равич-Щербо И. В.* Психогенетика: учебник / И. В. Равич-Щербо, Т. М. Марютина, Е. Л. Григоренко ; под ред. И. В. Равич-Щербо – М. : Аспект Пресс, 2000. – 447 с.
12. *Заваденко Н. Н.* Коморбидные расстройства при синдроме гиперактивности с дефицитом внимания у детей / Н. Н. Заваденко, Н. Ю. Суворинова // Журнал неврологии и психиатрии. – 2007. – № 7. – С. 30–35.
13. *Заваденко Н. Н.* Гиперактивность с дефицитом внимания у детей: современные подходы в фармакотерапии / Н. Н. Заваденко, Н. Ю. Суворинова, Н. В. Григорьева // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2000. – Т. 2. – № 2. – С. 59–62.
14. *Заваденко Н. Н.* Гиперактивность с дефицитом внимания у детей: диагностика и лечение / Н. Н. Заваденко // Русский медицинский журнал. – 2006. – Т. 14. – № 1. – С. 51–56.
15. *Блейхер В. М.* Клиническая патопсихология: Руководство для врачей и клинических психологов / В. М. Блейхер, И. В. Крук, С. Н. Боков. – М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж : МОДЕК, 2002. – 511 с.
16. *Коробко С. Л.* Робота психолога з молодшими школярами : метод. посіб. / С. Л. Коробко, О. І. Коробко. – К. : Літера ЛТД, 2006. – 416 с.
17. *Бурлачук Л. Ф.* Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – К. : Наук. думка, 1989. – 200 с.

Ірина Прейс-Тимчук

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ АПРОБАЦІЇ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ

Проблема. Дослідження феномена сімейної лояльності є актуальним у контексті соціальної психології сім'ї як для розвитку науки, так і для використання в практиці сімейного консультування. Проаналізувавши літературу із цього питання [1], ми виявили, що феномен лояльності в сімейних стосунках належить до малодосліджених, а систему індикаторів, що визначає лояльність взагалі не розроблено.

Теоретичною основою розробленої нами методики дослідження рівня лояльності в сімейних стосунках є системний підхід (К. Левін, М. Боуен, О. Ченрніков, Дж. Зінкер), генеалогічна концепція багатьох поколінь (І. Бузормені-Наді, Б. Хелленгер), концепція передачі інформа-

© І. Прейс-Тимчук, 2012

ції попередніми поколіннями та пов'язаної з цим відповідальності (М. Боуен, Н. Акерман), а також концепція феномена передачі травм між поколіннями (А. А. Шутценбергер). У своїй роботі ми розглядаємо поняття сімейної лояльності як вірність предкам, стан морального зобов'язання, що пов'язаний з відновленням справедливості в родині [1].

Як це не дивно, ми зазвичай не уявляємо, яка велика кількість поведінкових моделей впливає на наш вибір професії, супутника життя, поведінки в тих чи інших життєвих ситуаціях. Недостатнє усвідомлення ролі представників попередніх поколінь негативно впливає на здатність людини здійснювати свій вибір.

Шок, страждання, біль, драми, травми, непрожитий траур, невиражена злість, смерть, особисті чи сімейні таємниці, все те, що залишається незавершеним, не пережитим – інколи навіть протягом століть, усе неврегульоване попередніми поколіннями, може передаватися і різним чином визначати долю наступних поколінь. Так із покоління в покоління передаються не лише гріхи, помилки, але також і визначні, і навіть щасливі події [2, с. 17]. Таким чином можна описати поняття сімейного та групового несвідомого і розглянути його як один з головних засобів для розуміння трансгенераційних зв'язків. «Останні дослідження та спостереження американських та європейських науковців доводять, що картини минулих травм, особистих та сімейних, можуть передаватися з покоління в покоління, наприклад, у вигляді кошмарів, нещасних випадків, що несподівано відбуваються в особливі, значущі дати [2, с. 19]».

Теоретичний аналіз поняття лояльності та способів її прояву дав змогу виділити такі індикатори сімейної лояльності:

1. Синдром річниці – ненавмисна, неусвідомлена сімейна передача. Цей індикатор відмічає повторення помітних – щасливих чи нещасних, навіть драматичних – подій в ту ж дату чи в той ж особливий період.
2. Прояви транзактних модальностей у родині:
   2.1. Вибір організації, установи та місця в ній, професійна самоідентифікація.
   2.2. Повторення випадків важких захворювань у родині.
   2.3. Визначення віку одруження, кількості дітей та їх порядку в сім'ї.
3. Сімейні таємниці, що приховують помилки (вбивство, інцест, злочин, незаконне народження, розлучення, психічні хвороби, рак, СНІД тощо), що були допущені в минулому та які проявляються у формі фантому.

Дані індикатори є найбільш значущими при визначені рівня сімейної лояльності і тому лягли в основу діагностичної методики [3]. В таблиці представлено структуру опитувальника щодо сімейної лояльності: показники, індикатори та їх відповідність запитанням опитувальника (табл.).

Таблиця

Структура опитувальника сімейної лояльності

	Показники	Індикатори показника	Приклади тверджень в опитувальнику
1.	Неусвідомлена сімейна передача	Синдром річниці – вплив несвідомого на сімейні зв'язки, що помічають важливі події життєвого циклу через повторення дати чи віку.	1. Я відчуваю зв'язок зі своїми предками; 2. Для мене завжди важливо, що мої рідні – це насамперед особистості, а потім – члени моєї родини; 3. У стосунках у родині я часто говорю «Це несправедливо» стосовно мене; 4. Говорячи про моїх рідних, я частіше говорю «ми», ніж «вони»; 5. Моя родина згуртована.
2.	Вибір професії	1) вибір професії збігається з професією батьків; 2) вибір професії здійснюється батьками (може не співпадати з вибором дітей); 3) професійна самоідентифікація спрощена, коли ставлення до різних професій в сім'ї чітко визначено.	1. Мої цінності та цінності моєї родини є спільними; 2. Моя робота дає змогу відкрити внутрішній потенціал; 3. Вибір моєї професії пов'язаний з професійним вибором батьків; 4. Моя робота дозволяє мені самореалізуватися та сприяє прояву моєї особистості; 5. Я слідував(ла) власному професійному вибору; 6. У моїй родині підтримується професійна династія.
3.	1) повторення захворювань серед родичів (що не є спадковими); 2) переживання почуття образи, провини, невираженої скорботи за дії та вчинки своїх предків, що може проявлятись в різних формах (аж до психосоматичних симптомів),.	Повторення захворювань	1. Я легко вибачаю своїм рідним образи, провини; 2. Всі мої родичі готові допомогти, якщо комусь потрібна допомога; 3. Моя родина приносить мені багато неприємностей; 4. Моя родина дотримується поваги до померлих; 5. В моїй родині траплялись випадки повторення важких фізичних захворювань.
4.	Шлюб визначає обов'язок стосовно до своєї батьківської сім'ї та сім'ї свого чоловіка чи дружини.	Повторення віку одруження, кількості дітей та їх порядку.	1. Я пишаюся тим, що є частиною моєї родини; 2. Я відчуваю необхідність дотримуватися правил моєї родини; 3. У моїй родині повторюється кількість народжених дітей з покоління в покоління; 4. У мене таке ж бачення сім'ї, як і в моїх родичів; 5. Цінності нашої родини поділяють усі її члени.

5.	Сімейні таємниці, табу, фантоми несуть в собі сценарії життя, які вказують нащадкам, як жити та діяти.	Наявність родинних • таємниць, • табу, • фантомів.	1. Я частіше згадую веселі історії, ніж складні моменти в житті моїх предків (війни, голод); 2. Вважаю, що маю знати про своїх рідних все; 3. Серед моїх рідних є такі, з якими моя родина не підтримуєте зв'язок, контакт; 4. Я знаю походження моєї родини та нашого прізвища.

З огляду на значну обмеженість досліджень лояльності в родині, а також необхідності уточнення її причин, проведено пілотажне опитування з метою уточнення індикаторів лояльності та більш детального дослідження її компонентів [1–3].

В емпіричному дослідженні початковим завданням була розробка опитувальника, що найбільш об'ємно відповідає поставленим запитанням, дає змогу з'ясувати ставлення людини до внутрішньої ситуації в родині, знання про предків, стосунки між родичами. Для цього використовувались такі шкали дослідження [4, с. 16]:

1. ***Афективна шкала*** – емоційний стан, що дає змогу виміряти ступінь залученості та емоційної прив'язаності людини до групи;

2. ***Нормативна шкала*** – ступінь відчуття людиною зобов'язання перед значущою групою;

3. ***Шкала, орієнтована на наслідок,*** – ступінь усвідомлення того, наскільки втрати, до яких може призвести вихід із групи, пов'язує людину з самою групою.

В апробації розробленого опитувальника брали участь 46 респондентів віком від 21 до 30 років, з них 5 чоловіків та 31 жінка.

Під час опитування було виявлено склад сім'ї, в якій проживає респондент, ставлення до справедливості в родині, відомості про попередні покоління (та їх кількість), вік одруження респондента та його батьків, відомості про організацію, де він працює, та місце в ній респондента, сімейні традиції.

Дані анкетування вказують, що більшість респондентів (66 %) були з повних сімей, що складались з 3–5 осіб. Всі інші (34 %) були з неповних сімей, з відсутністю батька чи матері. 74 % опитаних є неодруженими, з них перебувають у цивільному шлюбі 21 %, одружених офіційно – 26 %.

Серед респондентів 56 % вважають що, справедливість у сімейних стосунках – це рівність усіх членів родини, ставлення до родичів з повагою та любов'ю однаково до всіх. 23 % опитаних визначили присутність справедливості в родині та пояснити її не змогли. 21 % опитаних взагалі не змогли відповісти на це питання. Тому, узагальнюючи дані, можна зробити висновок що в групі респондентів з 46 чоловік 26 змогли визначити поняття справедливості, що присутня в стосунках у їхній родині, описали, чим вона характеризується та як проявляється. 11 респондентів, не знаючи, як відповісти на це питання, визначали її

як присутній показник в стосунках, але пояснити чи визначити справедливість не змогли. Інші 10 опитаних не відповіли на питання, оскільки не розуміли, про що запитується.

Досліджуючи кількість поколінь, про які відома хоч якась інформація, ми виявили що, 42 % опитаних знають про своїх дідів та прадідів, тобто про три покоління, 26 % опитаних знають інформацію про своїх пращурів аж до п'ятого покоління, інформація про два попередніх покоління відома 22 % опитаних.

83 % відсотки опитаних відмічають, що дотримуються родинних традицій, святкують у родинному колі релігійні свята та дні народження. 17 % дотримуються даних традицій дуже рідко чи взагалі не дотримуються.

У ході дослідження індикаторів лояльності було отримано такі результати:

1. У 22 % опитаних відмічається високий рівень сімейної лояльності за індикатором «синдром річниці», а саме: співпадіння дат народження, відчуття зв'язку з родиною, знання про нещасні випадки в родині та коли вони трапились. У 61% опитаних середній рівень прояву лояльності за даним індикатором, а у інших респондентів спостерігався низький рівень.

2. Професійний вибір, як індикатор лояльності в родині, на середньому рівні спостерігається у 72 % респондентів. Показниками цього індикатора є пов'язаність професійної самоідентифікації з родинними цінностями, наявність професійної династії, вибором батьків, відданість своїй організації та професії. У 28 % опитаних спостерігається високий рівень лояльності за професійним індикатором. Даних про низький рівень прояву індикатора не було виявлено.

3. За індикатором повторення захворювань, що визначається такими проявами, як допомога членам родини, піклування про них, дотримання поваги до померлих, догляд за хворими родичами та повторення захворювань в родині, середній рівень лояльності спостерігався у 94% опитаних, високого рівня взагалі не було виявлено.

4. Збіг віку одруження, кількості дітей та їх порядку в сім'ї спостерігався на високому рівні в 11%, на середньому – в 77 % опитаних.

5. Наявність сімейних таємниць – індикатор, що вказує на зв'язок з предками, знання про них та подій з їхнього життя, чи навпаки відмежування від родини, розривання з зв'язків з нею, спостерігався на середньому рівні у 83 %. У 17 % опитаних була відмічена тенденція до високого рівня. Високий рівень загалом не спостерігався.

Описуючи рівні прояву лояльності, ми дійшли висновку, що лояльність не може бути хорошою чи поганою, тому варто говорити про правильність чи хибність тих принципів, яких дотримується індивід. Високий рівень прояву лояльності характеризується вірністю та дотриманням родинних цінностей, повагою до членів групи, відчуттям

внутрішньої поваги до родини, відданості їй, вірності родинним принципам. Лояльність кожного індивіда – це певний інтегральний показник, що відображає широкий спектр стосунків людини зі своєю родини. Високий рівень лояльності вказує на здатність і готовність примиритися з одними вимогами та глибоко прийняти інші, або навпаки – низький рівень лояльності часто говорить про відсутність цих характеристик або неможливість чи небажання їх дотримуватися.

Узагальнюючи дані за шкалами дослідження, ми з'ясували, що найвищі результати були зафіксовані в групі респондентів за нормативною шкалою – 95 % на середньому рівні та 5 % на високому рівні; низького рівня не було зафіксовано, що свідчить про високий ступінь зобов'язання перед родиною у групи респондентів. У 85 % опитаних було зафіксовано середній рівень за шкалою, орієнтованою на наслідок, а у 15 % – низький рівень, що вказує на незначний ступінь усвідомлення того, наскільки втрати, до яких може призвести вихід із групи, пов'язує респондентів з їхніми родиною. Важливою для респондентів є також афективна шкала, оскільки показники середнього рівня зафіксовано у 55 % опитаних, у 25 % – тенденцію до високого рівня, а у 20 % – високий рівень ступеня залученості та емоційної прив'язаності до родини.

В цілому, визначаючи загальний рівень сімейної лояльності в групі, можна зазначити, що найбільша кількість респондентів лояльна за індикатором «вибір професії», середній бал за цим індикатором 105 (середні значення 75–114 балів), а також за індикатором «синдром річниці» – середній бал 48 (середні значення 35–55 балів). Індикатори лояльності «повторення важких захворювань», «збіг віку одруження, кількості дітей та їх порядку в сім'ї» та «сімейні таємниці» проявляються на середньому рівні та є менш значущими.

На нашу думку, ці індикатори виявилися найбільш значущими, оскільки в нашому суспільстві надзвичайно важливим є дотримання традицій та звичаїв, що передаються з покоління в покоління. Для кожної родини є важливим дотримання родинних традицій, святкування у родинному колі релігійних свята та днів народження. Ці фактори і визначають лояльність у родині. Причиною цього є українські національні традиції та радянське минуле, в якому виховувалися наші батьки і діди. Також надзвичайно важливим є вибір професії та професійної самоідентифікації, що, на нашу думку, пов'язано з родинними цінностями, наявністю професійної династії, вибором батьків. Це свідчить про відчуття людиною свого зобов'язання перед сім'єю, соціальні норми, яких дотримується індивід.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження можнемо виокремити такі показниками сімейної лояльності: синдром річниці, вибір професії, вибір організації та місця в ній, повторення випадків важких захворювань в родині, визначення віку одруження, кількості дітей

та їхнього порядку в сім'ї, сімейні таємниці. Ці показники можна описати за такими шкалами: афективна шкала; нормативна шкала; шкала, орієнтована на наслідок. Отримані результати свідчать про те, що найбільш значущими для групи респондентів є показники лояльності за вибором професії та синдром річниці. Індикатори лояльності «повторення важких захворювань», «збіг віку одруження, кількості дітей та їх порядку в сім'ї» та «сімейні таємниці» проявляються на середньому рівні і є менш значущими. Розроблений опитувальник можна вважати адекватним для визначення рівня прояву сімейної лояльності за її основними індикаторами.

Література

1. *Прейс І. В.* Сімейна лояльність як чинник згуртованості родини / І. В. Прейс // Психологічні перспективи. – К., 2010. – Спец. Випуск. – С. 114–125.
2. *Шутценбергер А. А.* Психогенеология: как излечить семейные раны и обрести себя / А. А. Шутценбергер. – М. : Психотерапия, 2010. – 224 с.
3. *Прейс І. В.* Індикатори лояльності // Перший усеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи» / І. В. Прейс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ispp.org.ua/podiy_14_s_19.htm
4. *Дик Р. ван.* Преданность и идентификация с организацией / Рольф ван Дик ; пер. с нем. – Х. : Гуманитарный центр, 2006. – 142 с.

Тамара Яценко

ГЛУБИННОЕ ПОЗНАНИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОПРЕДМЕЧЕННЫХ СРЕДСТВ

Проблема. Заслуги академической психологии классического периода не могут заслонить тот факт, что она является плодом механистического подхода к пониманию реалий осязаемого мира, что не предполагает познание недоступного прямому наблюдению, т. е. бессознательного. Мы сделали попытку показать не только неоправданность такого подхода, но, в первую очередь, то, что психика едина в ее сознательном и бессознательном проявлениях. Последнее выдвигает специфичные требования к методам познания. Не зря некоторые научные школы (в частности бихевиоризм) утверждали, что исследование психики доступно ***в той мере, в какой ее функционирование выражается вовне.*** Наша практика подтверждает, что материализованная (опредмеченная) символизация психики целостно объективирует проблемы нарушения инкорпорирования Я в

© Т. Яценко, 2012

окружающий мир. Данный подход выдвигает соответствующие требования к профессиональному мастерству психолога, в частности к умениям использования *наблюдаемых средств в познании прямолинейно не наблюдаемого*. Такие условия предполагают переведение академического взгляда психолога из объекта психического *«самого по себе» на понимание психики как фундаментальной системы*, которая способна к материализованной презентации, имеющей особую важность для решения проблем глубинного познания. Это влечет за собой изменения в понимании *критериев доказательности и обоснованности научно-практических знаний о психическом в единстве сознательного и бессознательного.* Как указывал Н. А. Бернштейн, «наука связана с бессознательным прогрессом потому, что каждая очередная ступень ее развития находила в себе силы для беспощадного преодоления предыдущей» [1, с. 300].

В данное время в психодинамической парадигме происходит зарождение нового взгляда на психическое и на возможности его объективного познания. Это обусловлено попыткой интеграции с законами, открытыми в других науках – физике, физиологии, химии и др. Последнее связано с именами П. К. Анохина, Н. А. Бернштейна, Д. Бома, Н. Бора, И. Р. Пригожина, К. В. Судакова, А. Эйнштейна и др., что заставляет сфокусировать внимание на единстве законов, которым подчинены как духовные так и материальные аспекты мира. К примеру, таблица умножения может быть опредмеченной реальностью на бумаге, она обладает многозначностью: с одной стороны, духовно-символическая, знаковая реальность; сам же принцип умножения – реальность духовная (идеальная), существующая в уме математика.

Таким образом, духовные феномены неразрывно связаны с некоторыми материальными носителями: книгами, символичными изображениями на бумаге, как и самими предметами в их функциональном своеобразии.

В данном контексте развитие кибернетики (как науки об управлении сложными системами информации и связи) не может быть вне внимания глубинного психолога, соприкасающегося с функциональными системами сознания и бессознательного в их автономии и одновременно неразрывном единстве как во внутреннем плане, так и во внешнем (идеальное – материальное). Мы не можем обойти вниманием общеизвестный факт регуляции и контроля активности организма по типу «обратной связи» и оценки прогнозируемых результатов акцептором действия как «голографическим экраном» в его коррекционном значении (для достижения желаемого результата). Даже беглый взгляд на проблему сопричастности полученных нами научных результатов в глубинной коррекции к различным сферам познания указывает на актуальность интегративных усилий в целях более адекватной постановки гипотез, исследовательских задач и формирования адекватных методов познания психики.

Прогрессивные взгляды на глубинное познание психического (в его целостности) ассимилируют фрейдовскую позицию относительно

необходимости обеспечения условий для актуализации спонтанности и непроизвольности поведения анализанда, что связано с перспективами познания его внутренней детерминированности. Наряду с этим, спонтанность и непроизвольность может быть использована по-разному, и от этого в значительной степени зависят исследовательские результаты, будь то свободные ассоциации, сновидения (З. Фрейд), символдрама, кататимные образы (Х. Лейнер), спонтанность, катализированная ЛСД (С. Грофф), или спонтанность при условии опредмеченной самопрезентации субъекта различных ракурсов собственной психики (Т. С. Яценко). Последнее имеет исследовательскую значимость, задаваемую *использованием метафорических средств* (лепка, рисунки, предметные модели, камни, игрушки). Исходным моментом здесь является стимулирование психологом *мотивации спонтанной активности* субъекта. Это согласуется с высказыванием Л. С. Выготского, что «психология исходит из инстинктов и влечений, как основного ядра психики» [2, с. 23]. Понимание того, что «влечения», «импульсы», «инстинкты» энергетически катализируют поведение, касается в первую очередь непроизвольной активности. Кроме того, необходимо учитывать функциональные особенности сферы бессознательного, нагруженной следами вытеснений, которые удерживаются в покорности сопротивлениями. Эмотивно-энергетическая потентность следов проявляется в их интерференции и систематизации, что предопределяет формирование феномена *внеопытного*, задающего когнитивные параметры базально-личностных форм защиты («горизонталь»), изыскивающих возможности частичной реализации через ситуативные, периферийные защиты («вертикаль») [3].

В авторском понимании проблем глубинного познания психики ключевым моментом является использование визуализированных средств самопрезентации, доступных научно-практическому исследованию совместно с респондентом, что способствует расширению его самоосознания.

Учитывая, что отправной точкой психической активности являются потребности (инстинкты), объединяющие человека с живым миром в целом, возникает вопрос: по каким же причинам именно у человека формируется *регрессия поведения*, нарушающая самоорганизацию и порождающая рассогласованность потребности («нужды») с соответствующими средствами ее удовлетворения? Таким образом, мы центрируем исследовательское внимание на проблеме внутренней рассогласованности (дезинтеграции) психики, что *объективно обусловлено защитой, осубъективирующей психическое* (блокировкой и искажением информационного обмена). Защитная подсистема психики нарушает переработку информации, что стушевывает биологический смысл адаптации, подменяя его желательными просоциальными иллюзиями. По нашему убеждению, главная причина дисфункциональности психологической защиты состоит в создаваемой ею иллюзии, подчиненной идеализированному Я, имеющему приоритет над биологической целесообразностью внутренних

импульсов. «Распаковывание» смысла защит входит в исследовательскую задачу в психодинамической парадигме [4–6].

Следующая проблема, разрешение которой имеет авторский оттенок, – *понимание природы психического в его подчиненности универсальности законов, и с отражением индивидуальной неповторимости*. Разрешение поставленной проблемы требует познания законов психики в соответствии с адекватной методологией понимания сфер сознания и бессознательного в их единстве и, одновременно, функциональной автономии. Психическое интегрирует в себе сознание, функционирующее в созвучии с осязаемым (твердым) миром и, одновременно, бессознательное, которое отвечает основным законам устройства вселенной, в частности: симультанность, т. е. слияние во времени и пространстве (вне пола, пространства и времени); наличие непроизвольно сформированного порядка континуума проявления процессов предсознания, при хаотичности импульсов Ид); системность и структурно-матричное (голографическое) устройство логическая упорядоченность психического и др.

Исходя из холистичности (цельности) сознательного и бессознательного (*единства законов, которым подчиняется духовный и материальный мир*), мы вынуждены в своем исследовательски-практическом поиске ориентироваться на линию сопричастности этих сфер, на горизонт – как разграничивающий, так и объединяющий сознание и бессознательное. Глубинно-познавательный процесс при этом приобретает волнообразность, обнаруживающую тенденции поведения субъекта. Интересно, что такого рода волнообразность в метафизике (физиологии) квалифицируют как *опорную и предметную* волну. Это сходно с психодинамической позицией в отношении психологической защиты – базисная («опорная») и периферийная («ситуативно-предметная»). Актуальный акт психического всегда имеет выражение в «точке пересечения» горизонтали (базисной защиты) и вертикали (ситуативной защиты), и в диалогическом развороте содержания этой «точки», что открывает перспективы предопределения тенденций поведения. В квантовой физике элементарная частица – это «точка и волна» (предопределяющая направление).

Исследовательская задача целостного познания психики состоит *в восстановлении нарушенных взаимосвязей между сферами сознания и бессознательного*, порождающих психологическое импотирование субъекта (потерю энергии) и в упреждении развития тенденции «к психологической смерти». Профессионал-психолог объективирует глубинные ракурсы психического, основываясь на перекодировании его содержания (смыслов) в опредмеченные формы, что символически выражают единство сфер сознания и бессознательного. Последующее диалогическое взаимодействие предполагает декодирование информации, учитывая тот факт, что «*психика знает все и не знает*» одновременно, что требует психоаналитического «отшторивания занавески». Диалогическое взаимодействие с респондентом способствует вскрытию *«неявно знанного субъектом»,* спо-

собствующего *реинтегрированию психики* (на исходном уровне) с перспективой интеграции на более *высоком уровне психического развития*. Доязыковые (опредмеченные) формы самопрезентации постигаются в объективировании смысловой нагрузки эмотивного их «оживления» в диалоге «психолог – анализанд». Такое диалогическое взаимодействие по необходимости *встраивается в естественный порядок имплицитной заданности психического в его системной оганизации*, что имеет свою последовательность и нагруженность аффектами – следами (фиксациями) раннего детства. Последнее выходит за пределы признаков герменевтики, поскольку познаваемые *смыслы не являются текстом,* они не даны, а заданы и открыты в процессуально-диалогической диагностике. Глубинному познанию свойственны признаки косвенности, контекстности и опосредованности. Диалогическое взаимодействие – это, прежде всего, *подготовка к интерпретации* (путем накопления поведенческого материала), к познанию, к обобщению и анализу. В каждом «па» присутствует как диагностика, так и коррекция за счет частичных положительных дезинтеграций, порождающих вторичные интеграции психики на более высоком уровне развития. Материализация же респондентом собственного психического содержания сама по себе (без диалога) *нема* (неговорлива), т. к. представляет существенные характеристики в свернутой («упакованной»), имплицитной форме и, таким образом, латентно содержит смыслы (информационные эквиваленты), познание которых катализирует психокоррекционный эффект. Диалогическое взаимодействие предопределяет интерпретацию на разных уровнях, с учетом *единства диагностики и психокоррекции*. Принципиально важным является вопрос о положительности дезинтеграционных процессов путем ослабления (в диагностико-коррекционной динамике) иллюзорных представлений субъекта. Именно положительная дезинтеграция обеспечивает вторичную интеграцию на более высоком уровне психического развития субъекта. Положительность дезинтеграции отличается следующими характеристиками: порционность, многоуровневость, расширение самоосознания за счет снижения искажений социально-перцептивной информации, переход на более высокий уровень синтегрированности структуры психики субъекта и др.

Важно не забывать, что развитие функциональных систем, будь то физиологический, химический или вселенский ракурс, предполагает их голографическое устройство, как и внутреннюю динамику, связанную с процессами «рассогласования» и «согласования», что созвучно с процессами дезинтеграции и интеграции, возведенных нами в ранг основных механизмов глубинной психокоррекции [5; 6]. Диалог при этом опирается на точность диагностических посылок, которые следуют за внутренним порядком устройства психического, с учетом континуальности в ее системной организации, когда каждый отдельный элемент, поддающийся познанию, открывает перспективы познания следующих характеристик целого.

Говоря иначе, внутренний порядок устройства психического объективируется в континуальности его поведенческих «па», стимулируемых и проявляющихся в *притоках энергии, т. е. эмотивностью респондента*. Последнее опирается на прогнозирование энергетической потентности бессознательного (следов вытеснений импульсов Ид) – «к реализации вовне» (*«эффект незавершенности»* импульсов эдипального порядка).

Согласно нашему предположению, стабилизация внутреннего противоречия связана с *нарушением информационных взаимосвязей между двумя сферами* психики (сознание и бессознательное), что деформирующе влияет на мышление, в частности, блокирует потенциал рефлексивного мышления. Такие нарушения когнитивных процессов находятся вне контроля сознания, замаскированные системой психологической защиты, искажающей социально-перцептивную информацию на входе, внутренней ее «переработке» и эксплицирования вовне.

Возникает вопрос: что пытается скрывать защита путем искажений? Ответ кроется в эдипальных зависимостях, которые маскируются процессами вытеснений, замещений, проекции, интроекции, идентификации и т. п. В этот период ребенок впервые встречается с законом «табу», который не допускает его игнорирование, что по необходимости создает эффект незавершенного действия, влияющего на формирование доминирующей мотивации. Мотивация, с ее эмоциональной окраской, является ведущим компонентом в энергетическом инициировании любого поведенческого акта. Вместе с тем, ее понимание является недостаточным для психокоррекции психики человека, отягощенного системой психологических защит – их необходимо «развенчать».

Таким образом, методика, в авторской ее презентации, доказывает целесообразность перекодирования (самопрезентации) внутреннего содержания психики в плоскость осязаемого мира, что предполагает последующую аналитическую проработку в диалогическом взаимодействии с респондентом с обобщающими интерпретационными заключениями. Как показывает многолетний опыт, психика способна к перекодированию в материализованные формы с сохранением информационных эквивалентов. Д. Юм (1711–1776) в «Трактате о человеческой природе» подчеркивает важность восприятия для психологического самоощущения: «… я никак не могу уловить свое *я* как нечто существующее помимо восприятий» [7, с. 366]. Наши исследования указывают на *важность самопроизвольных, спонтанных взаимопереходов импликативных и экспликативных характеристик психического*. П. К. Анохин уточняет данный процесс: «Отражательный процесс развертывается таким образом, что внешний объект через непрерывный ряд физических и физиологических процессов… формируется в соответствии с теорией передачи информации» [8, с. 111]. Теория П. К. Анохина открывает перспективы понимания объективирования психики, в частности, расшифровки процесса перехода «материальных физических процессов в субъективный образ, в сознание».

Несмотря на многочисленность звеньев диалогического взаимодействия с респондентом, эмпирические факты подтверждают верность утверждения П. К. Анохина, что «между начальным и конечным звеном этой передачи должна быть («существует» – *Т. Я.*) точная и адекватная *информационная эквивалентность*» [8, с. 112]. Это созвучно психоаналитической позиции, сориентированной на поиск «первичной» причины порождающей дисфункции психики. Последнее не позволяет ограничиться тренинговой работой, центрированной на эмоциональных переживаниях ее участников, без когнитивно-логических обобщений результатов, позволяющих предопределить тенденции поведения. Мы убеждены, что только рацио, которое расширяется и крепнет (в такого рода деятельности), способно катализировать реконструирование изначальной структуры психики респондента, что предопределяет переход на более высокий уровень развития.

Платон в свое время указывал: «… не во впечатлениях заключается знание, а в умозаключениях о них, ибо, видимо, именно здесь можно схватить сущность и истину, там же – нет». Когнитивный синтез поведенческого материала, полученного в процессе диалогического взаимодействия, открывает резервы рационального познания психического в единстве двух сфер (сознание – бессознательное). Последнее необходимо также для объективности и «убедительности» результатов самопознания для самого респондента. Введение категории «информационных эквивалентов» в глубинное познание смыслов, латентно имплицированных из сознания, влечет за собой не только методологические, но и инструментально-практические новшества, требующие уточнения специфики перекодирования психического в процессе самопрезентации, будь то опредмеченые формы (лепка, рисунок) или вербальные (к примеру, сказка о своей жизни). Итеративность (повторяемость) определенных смыслов бессознательного приобретает, в случае их познания респондентом, убедительность (аргументационный вес) за счет перевода «сложного и непонятного» психического в сферу *очевидного*, которое выстраивается на метафорических сопоставлениях, сравнениях, обобщениях, систематизации, классификации опредмеченных презентантов. Вместе с тем, опредмечивание психологического содержания приобретает познавательный смысл лишь в случае *превращения материализованного предмета в объект самопрезентации своего опыта*, что его (предмет) осубъективирует, а затем требует эмоционального «оживления» в процессе диалогического взаимодействия с респондентом. Успешность последнего зависит от профессиональной способности психолога встраиваться в естественный порядок, импликативно содержащийся в «презентанте». При этом важно учитывать непрямолинейность перекодирования и его зависимость от опыта (форм) и предлагаемого материала (к примеру, лепка из теста или моделирование из камней). Различные формы перекодирования скрытых смыслов психики способствуют перепроверке на факт объективности психического, которое целостно презентуется в процессе непроизвольного творчества. Это созвучно с утверждением И. Р. Пригожина: «…

мы призваны вести диалог с природой, тем самым человеческая креативность встраивается в креативность природы» (цит. по: [9, с. 686]). Наша практика диалогического взаимодействия с респондентом выполняет роль процессуальной диагностики, сориентированной на актуализацию спонтанной активности, катализируемой внутренним эмотивным компонентом, т. е. доминирующей мотивацией. При этом методологически присутствует приоритетность высказываний респондента, что предопределяет необходимость психолога *следовать за феноменом психического в целях познания закономерной его упорядоченности* и выявления ассоциативных цепочек в поведенческих актах (поведении).

Диалогическое взаимодействие психолога с респондентом через интерпретацию накопленного поведенческого материала открывает перспективы проникновения в смысловую сферу бессознательного, чему способствует *использование метафоричных средств, приближенных к образности языка бессознательного* в его *нуминозности, т. е. разворачивании (распаковывании) имплицитно заложенных смыслов,* не зависящих от волевого участия субъекта в диалоге.

Доминирующая мотивация заявляет о себе косвенно и замаскировано, через спонтанную активность субъекта, что облегчает процесс перекодирования неосознаваемых смыслов в формы, поддающиеся сознательному восприятию и интеллектуальному осмыслению (обобщению).

Сказанное выше позволяет найти пути восстановления взаимосвязей между сферами сознания и бессознательного (нарушенные психологическими защитами), опираясь на их функциональное единство (при наличии автономии). *Корень решения данной проблемы находится в изменении потребностной сферы субъекта, в нивелировании условности ценностей, на которые опирается субъект для утверждения собственного совершенства.*

Затрагивая проблему возможности познания идеальных (духовных) реалий психического в материализованных формах, встает вопрос о надежности и объективности такого познания. Мы понимаем, что речь идет о различных функциональных системах: «духовное – материальное». В частности, о переходе психических, хотя и неосознаваемых реалий, свернутых в пространственно-временных параметрах (симультанных, недиференцированных) в дискретно-предметные формы, путем перекодирования, которое имплицитные смыслы переводит в плоскость их существования во времени и пространстве. Эмпирический материал доказывает, что такого рода перекодирование возможно благодаря его нелинейности, имплицитно содержащей внутренний порядок, которому подчинен феномен психического в инвариантности (сохранности) информационных эквивалентов.

Если *в бессознательной сфере порядок имманентно характерен самой его сущности*, то в опредмеченных самопрезентантах психики он «упакован», конденсирован в образе и существует уже в свернутом ви-

де, что предполагает процесс экспликативного его разворачивания в диалогическом взаимодействии с респондентом. Диалог, в таком случае, как уже указывалось, обеспечивает приток эмотивной энергии, что *не только вербализует («оживляет») опредмеченную самопрезентацию, но и приобретает равноправие в одном ряду с результатами визуализации*, что важно учитывать при установлении ассоциативной цепочки в процессе обобщенной интерпретации. Такого рода «оживление» не является прямой копией внутреннего мира, который прошел не только «просев», но и конденсат приоритетности латентных значимостей, что объективировано в *информационном эквиваленте.* Диалог при этом является «моментом актуализации подлинной природы человека, непосредственно связанной с преодолением различных форм сопротивлений» [10]. Презентация смыслов не подлежит контролю сознания, как и произволу воли. Каждый «элемент» материализованного презентанта выражает характеристики голографической целостности психического, но локализовано, путем информационных эквивалентов, которые объективируются условно говоря – «за один раз один элемент».

Таким образом, материализованная самопрезентация в ее спонтанной непроизвольности и непредсказуемости способствует преодолению барьеров создаваемых отличиями двух сфер (сознание – бессознательное), что открывает перспективы познания бессознательного с участием сознания – «по законам осязаемого мира». С уверенностью можно сказать, что интегративный продукт, которым является материализация психического, объективирует неразделённость систем «сознательное» – «бессознательное» (при наличии функциональной их автономии). «Неразделенность» (сознательного и бессознательного) при объективировании вовне в образно-символических формах – подвластна только архетипу как инстинкту, располагающему допренатальной информацией и способностью интеграции с механизмами символизации (намек, сгущение, смещение и др.), как и с системой психологической защиты. Все это является косвенным свидетельством того, что внешний мир, как и внутренний, входит в психику в виде тончайших информационных процессов через разнообразные параметры своего воздействия на субъекта. Эмпирический опыт показывает, что предметная самопрезентация Я доступна всем без исключения участникам АСПО, независимо от возраста и образования. Другими словами, задача «опредмечивания», т. е. предметной метафоризации определенных ракурсов психики доступна каждому человеку. Избирательность же форм спонтанно диктуется опытом и внутренним императивом активности субъекта. При этом нет разительных отличий – человек выбирает готовый «презентант» (игрушку, неавторский (чужой) рисунок) или создает его сам (лепит, рисует, моделирует из камней). Более того, респондент может непроизвольно сочетать эти средства, к примеру, камни, ракушки и лепку (см. рис. 1). Само по себе предложение психолога, побуждающее к самопрезентации, со-

держит элемент неопределенности, к примеру: «Смоделируй (выложи) из камней актуальную для тебя ситуацию»; «Презентуй переживаемое актуальное чувство»; или же: «Слепи из теста (на солевой основе) собственный метафоричный презентант»; «Слепи (выложи из камней), что «желает» твоя рука» и т. п. Как показывает практика, первоначальное задание и его результат приобретают аналитическую целесообразность только при последующем диалогическом взаимодействии с респондентом, что в данной статье иллюстрирует стенограмма (см. далее).

Также заметно, что побуждение к «самопрезентации» является более слабым стимулом по сравнению с внутренним императивом спонтанной активности (инициативы), предопределяющей в конечном итоге результаты материализации. Таким образом, происходит трансформация *симультанного* содержания идеальной (духовной) функциональной системы психического в материализованную реальность, подчиняющуюся диаметрально противоположным законам, связанным с *дискретностью* предметного («твердого») мира. Подытоживая, можно сказать, что психическое, в единстве сознательного и бессознательного, доступно познанию в соответствии с принципом дополнительности как на уровне метафоричной самопрезентации, так и на уровне диалогичного разворота (распаковывания «дробления») имплицитно присутствующей в презентанте смысловой основы. Описанные выше реалии глубинного познания вынуждают еще раз апеллировать к П. К. Анохину в его учении о функциональных системах, которые он определяет как «динамические саморегулирующиеся организации» [8], направленные на достижение различных приспособительных результатов, полезных для организма. П. К. Анохин, как и К. Прибрам, вводит категорию кодирования информации, что относится к *самопроизвольно сложившимся системам, функционирующим в соответствии с законами живой природы* с ее целесообразностью. Все это соответствует специфике функционирования бессознательной сферы. Если *сознательная материализация собственного Я субъектом прямолинейно может «прочитываться» в предметно-функциональном ключе, то процесс нелинейного перекодирования психики в ее целостности находится вне контроля сознания (на латентном, «подводном уровне»), что способствует презентации подлинного единства психического в противоречивой его сущности.* Как известно, существуют два класса функций передачи информации через кодовую трансформацию: первый обеспечивает соответствие между кодами (что позволяет прямолинейно декодировать закодированные формы, и наоборот). Благодаря однозначному соответствию между шифрами кода устанавливается нечто вроде обратимости, *«вторичный функциональный изоморфизм»* [6, с. 85]. Второй вариант перекодирования – целиком неизоморфный. Раскрытие информационных эквивалентов (смыслов) требует не только дополнительных, но и контекстных средств. В нервной системе, как это показано К. Прибрамом, имеют место необратимые преобразования, при

участии процесса абстрагирования. Ясно, что мы, познавая психическое в его целостности – имеем дело со вторым случаем.

Многолетняя практика убеждает, что ***архетип*** универсализирует, облегчает и даже «психотерапевтирует» субъекта в процессе визуализации; он, в значительной степени является «хозяином» языка перекодирования. Архетип не только обладает надситуативностью (трансцендентностью), но и интеграционным потенциалом объединения универсально-филогенетического и генотипно-индивидуализированного опыта индивида, в чем ему способствует срощенность с системой психологической защиты. Интегрируясь с психологической защитой, архетип использует ***опредмеченность сознания в процессе материализации неосознаваемого в психике субъекта***. Именно поэтому процесс материализации, по нашей методике, должен обязательно затрагивать психическое в его целостности (с участием сознания). Такого рода непроизвольное кодирование способно «ухватить» параметры симультанной сущности психического как функциональной системы и, в то же время, воспользоваться его опредмеченностью (включая мотивы и потребности), на что указывали Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн и др. *Эффективность кодирования связана с некоторым стабильным уровнем системы (статика и динамика)* [4]. В психике это задается как архетипом, в единстве с психологической защитой, влияющей на индивидуализированность бессознательного, при инвариантности трансцендентных характеристик базальных форм защиты. Это проявляется в итеративности поведения в наличии ассоциативных связей, в поведенческом материале, открывающих перспективы познания логической упорядоченности психического (на уровнях сознания и бессознательного). Отсюда вывод – спонтанная активность субъекта является необходимой предпосылкой неявного, непрямолинейного перекодирования неосознаваемых смыслов системно-функционального устройства психического в визуализированных формах твердого мира, что открывает перспективы для его изучения с участием «сознания» в дискретном мире.

Перейдем к рассмотрению эмпирического материала. Психолог предлагает респонденту К. (студент I курса психологического факультета РВУЗ «Крымский гуманитарный университет», г. Ялта, 2012 г.) воспользоваться тестом (на солевой основе) для лепки собственного самопрезентанта «в настоящем», «прошлом» и «будущем» (предлагаются также средства для раскрашивания). Дополнительно в распоряжении респондента находились цветные камни.

К. спонтанно выполнил задание и расположил композицию на отдельном листе бумаги. Результаты материализованной самопрезентации протагониста К. отражает фото в таких фрагментах: а – прошлое; б – настоящее; в – будущее (рис. 1).

Стенограмма психоаналитического взаимодействия психолога с протагонистом К.

Психолог (дальше по тексту – П.): Какая из созданных тобой композиций наиболее привлекает твое внимание и эмотивно затрагивает?

Рис 1. **Модель К. «Я в настоящем (а), прошлом (б), будущем**

К.: Будущее (справа) – невзрачно, немного блекло, но оно влечет меня больше всего.

П.: Почему будущее кажется тебе невзрачным? Привлекают ведь контрастные его тона.

К.: Не знаю, я ведь *черную* часть пытался делать *не черной,* стушевать то, что разделяет фигуру б (рис. 1, б).

П.: О чем ты мечтаешь в будущем?

К.: Наверное, о постоянстве и самоутверждении.

П.: О чем свидетельствует стушевывание контрастности частей Инь-ян между белым и черным в «будущем» (П. *сравнивает композиции (б) и (в)*)? Может, ты бы хотел быть более гармоничным, целостным по сравнению с фигурой 1 б (рис. 1, б)?

К.: Мне хотелось бы разложить все «по полочкам»: знать, чего я хочу, что у меня есть сейчас и чего я могу достичь, я все это пока смутно ощущаю.

П.: В изображении настоящего – части фигуры Инь-ян автономны, сложены дискретно – внутри пространство, т. е. *пустота* (рис. 1, б). Как это сказывается на твоих чувствах?

К.: Я ощущаю определенные противоречия на эмотивном уровне, которые и предопределяют мой «0» (ноль) – это и есть ощущение пустоты.

П.: Значит, пустота между частями Инь-ян указывает на противоречивость твоих чувств?

К.: Две их стороны так выражены, что приводят мою активность к «0».

П.: Как ты относишься к своей противоречивости чувств? Что бы ты ей сказал? Может, «исчезни», или «растворись», или «откуда ты появилась?», или что-то другое?

К.: Я хочу, чтобы она исчезла, это мной ощущается и очень мешает... «гвоздь» в душе.

П.: Когда ты начал ее ощущать?

К.: Еще в школе, в подростковом возрасте.

П.: Противоречивость была обусловлена родителями или возникла вне дома в процессе общения с другими людьми?

К.: Возникновение противоречивости связано с влиянием школьных факторов, и родители тоже имели на это определенное влияние.

П.: То есть родители начали тебя активно формировать?

К.: Да, хотя я противился.

П.: Они опасались чего-то и предостерегали тебя таким способом?

К.: Нет.

П.: Тогда почему они так активно за тебя «взялись», если все было хорошо?

К.: Возможно, противоречие в том, что я не давал им «взяться за меня». То, что я считал нужным, было более значимым для меня, чем то, что мне навязывали.

П.: Иными словами, была конкуренция между «родителем» в тебе самом и родителями рядом с тобой?

К.: Да, это верно.

П.: Кто побеждал?

К.: Было по-разному: то родители побеждали, то я. Когда я стал подрастать, мы находили компромисс, и отношения становилось лучше, чем прежде.

П.: Как ты думаешь, твое противоречие с родителями могло как-то повлиять на формирование пустоты в «Я-настоящем»?

К.: Да, и сейчас влияет, это основная помеха, которую я ощущаю внутри!

П.: Значит, когда родители побеждали, то ты ощущал пустоту, ведь тебе приходилось чем-то поступиться (*указывает на «пространство» между частями средней фигуры,* рис. 1, б)?

К.: Нет. Когда я понимал, что нужно уступить, то принимал ситуацию (победу родителей) и ощущал гармонию (я был вместе с ними).

П.: Значит, тебе хотелось бы им уступать, что же мешало?

К.: Если бы я так делал всегда, я бы потерял себя, свои желания, наверное, мое Я и была бы вообще *пустота*.

П.: В каких же случаях возникала пустота? Наверное, не всегда ты принимал позицию родителей и тебе приходилось подчиняться им, ощущая пустоту? Или ты старался не подчиняться?

К.: Я старался не подчиняться, но если понимал, что так лучше было для меня – я соглашался.

П.: «Лучше» в том смысле, чтобы было «тихо», без эксцессов?

К.: Да, но потом еще школа добавляла, т. е. явно сделала вклад в эту «пустоту».

П.: В школе тебе приходилось уступать в чем-то одноклассникам или учителям?

К.: Во взаимодействии и с одноклассниками, и с учителями это было.

П.: Чего они хотели? Может, чтобы ты был лучше?

К.: Не всегда.

П.: Некоторые учителя тебя не любили, противостояли тебе?

К.: Они не давали мне свободы развития, ущемляли, неадекватно оценивали, занижали, придавливали Я и мои ощущения.

П.: Их оценка была, скорее всего, заниженной, а не завышенной?

К.: Да.

П.: И тебе приходилось отстаивать свое мнение, чтобы сохранять оптимальность самоощущения? Или как ты себя «самотерапевтировал» в подобных случаях? Может, нарастало зло по отношению к обидчикам?

К.: Да, зло нарастало, но не развивалось. Я его *подавлял и старался понять*, почему так происходит.

П.: Ты дистанцировался от них?

К.: Да. Я самовыражался в других видах деятельности.

П.: То есть находил компенсаторные способы восстановления самоощущения. Что относилось к компенсаторным видам деятельности?

К.: Преимущественно занятия спортом.

П.: Перейдем к изображению прошлого (рис. 1, а). Расскажи о том, что было, какое содержание каждого из представленных камней в композиции? Каждый камень желательно определить (квалифицировать), что он означает, какую семантическую несет нагрузку.

К.: Негативный опыт в воспитании, сомнения в себе в школьный период, внутренние противоречия, обиды (*см. темные камни композиции «а» сверху*, рис. 1, а). Светлые камни – это компенсация жизненных невзгод: спорт, компьютер, учеба, общение с друзьями (*см. светлые камни композиции «а» снизу,* рис. 1, а).

П.: Камень в середине композиции – это кто-то из твоих родных или ты сам?

К.: Это я.

П.: Ты, наверное, достаточно автономен от родителей?

К.: Да. Папа умер очень рано, когда мне было девять лет.

П.: И ты воспитывался женщинами?

К.: Да, двумя (еще есть бабушка).

П.: Камень, символизирующий тебя, что отражает?

К.: Это многогранник, наверное, он указывает на то, что было во мне тогда, в детстве. Это мой потенциал, который я ощущаю, но пока это нереализованная часть.

П.: Почему ты не поставил его в настоящее? Возможно, он бы закрыл пустоту между частями фигуры? Ты все еще надеешься на его реализацию?

К.: Может быть.

П.: Можно ли поставить многогранник на фигуру, символизирующую настоящее (рис. 1, б)? К какой ее части (белой или черной) он больше относится?

К.: Он в равной степени присутствует в этих частях (рис. 1, а), что и обусловливает надежду на целостность в будущем (рис. 1, в). (*К. переносит камень и закрывает им пустоту)(рис. 2)*.

Рис. 2. **Настоящее с «потенциалом» К. над «пустотой»**

П.: Как изменились твои чувства, глядя на фигуру (рис. 2)?

К.: Мне стало спокойнее, это «желанная» для меня картинка. Она помогла осознать, что пустота «пожирает» мой потенциал. Это заставляет задуматься, с этим надо что-то делать.

П.: Многогранник (что закрыл пустоту) символизирует что-то хорошее в тебе, твой врожденный потенциал дарования?

К.: Да.

П.: Тогда почему ты ставишь его в единстве и с темной и светлой частью фигуры Инь-ян (рис. 2), почему не положил на светлую?

К.: Не смог, светлое не может быть без темного.

П.: Значит, ты сам себя за что-то осуждал или осуждаешь и сейчас?

К.: Да, это так.

П.: Ты можешь производить впечатление умного, рефлексивного, тонкого юноши, за что же можно тебе себя осуждать?

К.: За нейтральные поступки, которые должны бы быть другими. Я анализировал ситуацию после совершенных мной поступков, и у меня появлялись угрызения совести, что моя пассивность «поощряла» зло, – это относится к темному. Это зло и мне вредило, привносило свою лепту в формирование пустоты.

П.: Ты не проговаривал это матери?

К.: Нет, я все держал и держу в себе.

П.: Поскольку ты внутренне сам переживал угрызения совести, то они попадают в категорию темных, как переосмысление и укор себе. Но почему-то темные характеристики представлены в равной степени со светлыми. Что относится к категории светлого?

К.: Мои достижения, которых я смог уже добиться.

П.: Достижения, которым бы радовался не только ты, но и твои близкие?

К.: Да.

П.: Значит, в категорию светлого попадают близкие тебе люди, не только твои успехи?

К.: Да, конечно.

П.: Можно ли сказать, что к темной части фигуры тоже относятся близкие тебе люди, но с их (не твоим) отрицательным знаком?

К.: Да.

П.: Тогда ты как будто сращиваешься с близкими людьми, при всей твоей автономии, в частности, с мамой. Можно ли сказать, что в будущем (рис. 1, в) чего-то явно не будет из прошлого и настоящего (рис. 1, а, б)?

К.: Я со многим хотел бы проститься!

П.: Расскажи, что бы ты хотел оставить (а не проститься) в прошлом или настоящем.

К.: Возможно, не будет пустоты в будущем, контраст (черное – белое) стушуется, между частями Инь-ян появится гармония (рис. 2, в)?

П.: Ты говорил об угрызениях совести. Тебе хотелось бы упреждать подобные поступки, чтобы они остались в прошлом?

К.: Скорее всего, да, чтобы такие поступки остались в прошлом.

П. (*К группе*): Вы видите, что я помогаю протагонисту уточнить смысл своего материала, но последнее слово остается за К. Психолог катализирует гипотетическими прогнозами. (*К протагонисту К.)*: Что бы ты еще сказал?

К.: В белую часть фигуры из будущего (рис. 1, в) войдут все мои успехи и достижения (рис. 1, а), которые были и еще будут, а все остальное, «темное», станет светлее, что я и отразил путем блеклости «черной части» композиции будущего (рис. 1, в).

П.: Поскольку цвета в изображении будущего теплее и светлее, то можно сказать, что в нем успехи будут преобладать над темными сторонами (т. е. неудачами), которые эмоционально могли тебя отягощать в прошлом и настоящем?

К.: Да, это так. Спасибо, мне даже стало спокойнее, это мое желанное чувство. Я понял роль моего потенциала, который в настоящем пока – «пустота». Пришел к выводу, что слишком большую цену плачу за «угрызения совести» – надо в них разобраться, зачем они мне? Кстати, я об этом никогда не задумывался, плыл по течению.

П.: За угрызениями совести стоит чувство вины и, очевидно, перед матерью. Что бы ты сказал прошлому, настоящему и будущему?

Фрагмент психодрамы

К. (*К прошлому*): Спасибо, что ты у меня было, дало мне определенный опыт! (*К настоящему*): Спасибо, что ты есть! (*К будущему*): Надеюсь, что ты у меня будешь!

П.: Если ты говоришь «спасибо», то за что? Может, за то, что ты жив? У тебя были в жизни рискованные ситуации?

К.: Были, но не настолько рискованные.

П.: Рискованной была болезнь или ситуация угрозы жизни?

К.: Были легкие ситуации, связанные с определенной угрозой, но они были незначительными.

П.: И, тем не менее, оставили след?

К.: Я получил определенный опыт, которым воспользуюсь в дальнейшем.

П.: Опыт, который ты будешь упреждать, чтобы обходить (не повторить) в будущем?

К.: Этот опыт позволит мне прогнозировать, что подобное может случиться, и тогда и буду упреждать его.

П.: Значит, в будущем представлено то, что ты намерен обходить, упреждать, потому что это нерационально?

К.: Это были случайные, спонтанные ситуации, которые никто не мог предвидеть.

П.: Мог ли ты что-то сделать, чтобы не произошла «беда»?

К.: Да, мог, но моя нерешительность… задержки активности...

П.: Значит, ты говоришь о случайности, в которой все же есть твое участие?

К.: Да, теперь я это понимаю, особенно в контексте отсутствия внутренней гармонии, весь вопрос в ней – поэтому и такая модель будущего (рис. 1, в).

П.: Может, на эту «пустоту» повлияло отсутствие отца?

К.: Возможно, ощущение, что с уходом отца я потерял … часть себя.

П.: Чувство, связанное с отсутствием отца, попадает в светлую или в темную часть фигуры – лепки Инь-ян?

К.: Наверное, в светлую.

П.: Ты старался сам замещать отца в семье, ты его «оживлял» своим «светлым» поведением и поэтому относишь его к светлой части?

К.: Да, невольно это делал.

П.: У тебя был сформирован образ отца?

К.: Я представлял идеал отца на основе того, что успел о нем запомнить – это уже интегрированная память, это мое представление в слиянии с его образом.

П.: Значит, это хороший идеал, ведь он повлиял на формирование светлой части в тебе.

К.: Да, это точно.

П.: Тогда *ты этим компенсировал наличие пустоты между частями Инь-ян*?

К.: Да, но не до конца, я думаю, это не фатально.

П.: Твоя мама воспринимала «белую часть» в тебе положительно или вносила коррективы в соответствии со своим представлением об образе взрослого К.?

К.: Скорее всего, добавляла, вносила коррективы в мои намерения.

П.: Это не всегда совпадало с твоим представлением?

К.: Да, хотя и хотелось бы отвечать ее ожиданиям...

П.: Если не совпадало, то по каким параметрам?

К.: По возрасту. Я был для нее *все время маленьким*. Именно в этом порождалось *отчуждение с мамой*, что тоже *попадает в эту «пустоту»*.

П.: Из того, о чем мы говорили, что попадает в идеал? Что бы ты хотел перенести из прошлого и в настоящее, и в будущее?

К.: Я хотел бы перенести все хорошее, что есть во мне, и некоторые части плохого для самосохранности и *приобретения целостности*. В частности, умение постоять за себя, отстоять свою позицию, намерение, желание, цели.

П.: Остается пожелать тебе успехов. С тобой приятно было работать в диалоге. Думаю, что твой идеал не только по твоим ощущениям, но и по реальным успехам станет действительностью. Что бы ты сказал *пустоте*? Она наполнена каким-то содержанием для тебя?

К.: *Да, наполнена неуверенностью в себе. Она порождает мои задержки в активности, я часто упускаю момент в ситуации, когда необходимо принять решение. В пустоту попадает противоречие – желание иметь успех и быть «правильным», положительным и т. п., и тогда долго просчитываешь, чтобы соответствовать критериям оптимальности*. Чем дольше «задерживаешься», тем сложнее его просчитать (момент упускаю), тогда и образуется пустота. Я очень благодарен сеансу работы, который позволил это осознать, никогда мой взгляд не был направлен в сторону «пустоты». Я вообще обнаружил ее в процессе лепки, и теперь мне значительно легче, это меня меньше страшит, хочется действовать...

П.: У тебя в процессе работы возросло доверие к себе. Возможно, неуверенность – это эффект влияния родительской опеки – двух женщин (бабушки и мамы). Это твой материал, важно определить зоны риска, чтобы их снивелировать, потому что ты свой потенциал загоняешь внутрь – он может быть не реализован – на это указывает разобщенность элементов Инь-ян (пустота) в реальном Я. Радует то, что ты по ходу работы научился рефлексировать, адекватно высказываться – это тебе поможет развить ощущение себя и способности преодолеть барьеры, мешающие самопознанию, поэтому есть основания верить в твой успех!

К.: Спасибо вам за работу, у меня не только посветлели чувства, но я ощущаю энергию, прилив сил. Спасибо еще раз!

Подводя итог, обратим внимание на роль спонтанной «самоматериализации» внутреннего мира К. (на основании минимизированного побуждения психологом к такого рода активности). К. никогда не имел подобного рода практики. Очевидной является приоритетная роль архетипа как инстинкта, открывающего перспективы визуализации психического содержания, в процессе которой использованы универсальные (архетипические) символы Инь-ян, круг, цветность (светлое – темное), пустота, разобщенность (дистанцированность), слит-

ность или отстраненность фигур и др. Эмпирический материал свидетельствует также о том, что глубинное познание психики не может быть ограничено лишь экспликативным уровнем ее объективирования – сущность состоит в раскрытии имплицитности смысловой нагрузки презентанта. Психолог в диалоге катализирует такого рода познание, которое предполагает «оживление» материализованных экспликаторов, через эмотивность притоков энергии, а также развитие саморефлексии респондента. Континуум порядка непроизвольной активности К. вывел нас на изначальные («детские») основы его личностной проблемы, связанной с потерей отца и сложностями взаимоотношений с матерью. Благодаря «суммированию» (набору) материала диалогического взаимодействия П. с К. произошло приближение к возможности объективирования логической упорядоченности психики последнего. Отметим, что в этом процессе особое место занимали обнаруженные способности К. к образной самопрезентации, как и вербализованной самоассимиляции вскрываемых интерпретацией смыслов. Познание бессознательных смыслов предполагает следование за цепочкой (логикой) их *самообнаружения* в спонтанной активности К., путем углубления его способностей самоанализа и расширения самосознания. Таким образом, психодинамический подход позволяет познавать психическое в его целостности, актуализируя *возможности объективации взаимосвязей между сознанием и бессознательным*, что исключает алгоритмизацию глубинного познания извне. Согласно философскому энциклопедическому словарю, «предметное бытие … имманентно присуще сознанию; оно обретает свой объективный смысл благодаря отнесенности к сознанию. Предметное бытие и сознание коррелятивны (соотносительны) друг другу» [9, с. 718]. Мы не только постулируем представленное выше утверждение, но и готовы уточнить, что процесс опредмеченой самопрезентации (включая диалогическое взаимодействие) позволяет наблюдать приближение феноменологического ракурса познания к ноуменологическому, презентующему имманентно присущие психике интеллектуальные обобщения, способствующие определению «логики сознания» и «логики бессознательного» («иной логики»), что соответствует смыслу категории *ноэзис.* Ноэзис предопределяет постижение смыслов целостной психики, соотносимое с «интеллектуальным созерцанием» ее реалий, недоступных прямолинейному наблюдению. Ноэзис понимается у Платона как «мыслящее усмотрение сущности, идеи, основанное на созерцательной природе разума» (цит. по: [9, с. 442]). Есть основания утверждать, что представленные К. материализованные самопрезентанты объективно наблюдаемы и носят ноэмный характер в связи со своей многозначностью, т. е. многообразием значений вещей в их единстве. Для постижения сущности психического необходимо «наработать» *многообразие ноуменов, которые и создают предпосылки для умопостижения созерцаемого в*

презентантах. Последнее объясняет необходимость введения трехформатного опредмечивания психики («прошлое», «настоящее», «будущее»), как и процессуальности (продолжительности) диалога. Учитывая холистическое единство законов материального и идеального мира, мы имели возможность проведения целостного анализа полученного поведенческого материала независимо от его формы объективирования (вербальная или невербальная) – это один ряд эмпирически поддающейся анализу.

Данная статья свидетельствует о предметной сориентированности сознания, что способствует раскрытию имплицитно скрытых в презентантах смыслов, которые в данном случае визуализированы наличием пустоты между Инь-ян. Метафоризация глубинного познания реалий бессознательного, при его недоступности прямолинейному созерцанию, создает защищенность для респондента, а травмирующие моменты *презентованы пустотой, которая, как оказалось, наполнена личностным смыслом, связанным с влиянием матери, что несет эдипальную нагрузку*. Если при этом учесть, что К. соотносит себя (как и отца) со светлой частью Инь-ян, а маму – с темной, то явно в такого рода дистанциировании присутствует эдипальная его зависимость от матери, которая предопределяет чувство вины, деструктирующее психику. Семантическая часть такого рода деструктирования представлена в процессе раскрытия в диалоге с К. эмотивных нагрузок, которые связаны *с пустотой (это неуверенность, тревога, противоречивость чувств, задержки активности, несоответствие желаний и устремлений, стремление к стушевыванию «черноты» элемента Инь в идеале и др.)*. Последнее может означать осветление образа матери (который связывался К. с темной частью), что соответствует эдипальной зависимости, как и невозможности реализовать либидо («свет») к ней. Таким образом, психика обладает способностью перекодирования подлинных, скрытых от сознания смыслов, воплощенных в опредмеченные формы, содержащие информационные эквиваленты, касающиеся как структурных ее аспектов, так и запретных эдипальных импульсов, создающих программу эдипальной зависимости субъекта.

Мы наблюдаем дезинтеграцию (расщепленность) структуры Я (модель (б)) через пустоту, разобщенность составляющих знак гармонии Инь-ян, что указывает на импотирование психики. Последнее формировалось под влиянием ситуаций ущемления и игнорирования интересов К. родителем (мамой), отношения к нему «как к маленькому»; «омертвление» потребностей К., что усилил уход из жизни отца. Последнее порождало чувство обездоленности, неполноценности из-за отсутствия поддержки; блокировки чувства вины, порожденного эдипальной зависимостью от матери и его же «изживания» через тенденцию к самонаказанию, что и обусловило низкую прогностичную способность психики, слабую активность К., направленную не на успех, а

на избегание неудачи, что блокировало реализацию личностного потенциала (рис. 1, а – центральная часть). Эмпирический материал убеждает в состоятельности диалогического взаимодействия, приобщающего К. к процессу глубинного познания, способного расширить его самосознание и развить рефлексивные способности самоанализа. Такого рода психоаналитическая работа дает в руки респондента «ключик» к ретроспективному самоосмыслению и упреждению дисфункциональных факторов в будущем, а значит, и к приближению к желанной гармонии, символизирующей Инь-ян будущего (рис. 1, в). Равновесие чувств, уместная (адекватная) активность, расширение самосознания – вот перспективы самостановления К.

Выводы. Представленный выше материал статьи приближает к мысли, что функциональная система психического содержит дисфункциональную подсистему – психологическую защиту как диспозиционное образование. При этом наибольшая нагрузка падает на сознание, которое подвержено иллюзиям, искажениям, порожденным необходимостью маскировки мотивационных побуждений (первопричин) эдипального порядка. Все это вносит дезинтеграционный компонент в психику, что маскируется субъективной интеграцией, построенной на искажениях, отступлениях от реальности, включая просоциальные формы рационализации, в соответствии с ведущей ***тенденцией «к силе»***. В статье это иллюстрирует фрагмент эмпирического материала. Для феномена психики воображаемое и реальное уравниваются фактором желанности и соответствием требованиям просоциальной адаптации. В параметрах защиты это согласуется с требованиями «идеализированного Я». Тем не менее, архетипное совершенство перекодирования смыслов психического в функциональных его системах позволяет познавать данную реальность в целостности противоречивой сущности. Необходимо учитывать то, что факт перекодирования бессознательного происходит латентно, необратимо, нелинейно и не поддается прямому познанию. При этом важно помнить, что познание психики при использовании материализованного презентанта не является самодостаточным (как это считает арт-терапия), оно предполагает эмотивное его «оживление» в диалогическом взаимодействии с респондентом. Кодирование симультанно-функционирующей системы психического представляет собой прерывание (приостановку) непрерывного, энергетически потентного процесса. Главное помнить, что это не умертвление подлинного ее смысла, а лишь новый формат существования

Поэтому «оживление» метафорично-материализованных средств в диалогическом взаимодействии с респондентом является одной из важных предпосылок глубинного познания. Динамика диалогического взаимодействия в ***меньшей мере*** зависит от его форм, чем от ***семантики***, катализируемой смыслами из кладезя экспликативного презен-

танта. Поэтому статья показывает, что опредмеченная модель психической реальности имеет иные ***не изоморфные***, а ***смысловые взаимосвязи с «прототипом»,*** что находит выражение в категориях ***информационного эквивалента.*** Как не вспомнить Гегеля в его утверждении, **что исходная точка развития усматривается в способности человека к познанию самого себя.** Именно последнее требует помощи профессионала в том, чтобы сделать этот процесс: а) наблюдаемым (благодаря его «материализации»); б) убедительно-очевидным не только в части его материализации, но и диалогически-аналитической проработки (интерпретации).

Література

1. *Прибрам К.* Языки мозга / К. Прибрам ; под ред. А. Р. Лурия. – М. : Прогресс, 1975. – 464 с.
2. *Выготский Л. С.* Сознание как проблема психологии поведения / Л. С. Выготский // Психология и марксизм / под ред. К. Н. Корнилова. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1925. – Т. 1. – С. 175–198.
3. *Андрущенко В. П.* Философско-психологические проблемы методологии познания психики / В. П. Андрущенко, Т. С. Яценко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія : зб. наук. праць. – К., 2012. – № 36 (60). – С. 7–20.
4. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко, Б. Б. Іваненко, С. М. Аврамченко та ін. – К. : Вища школа, 2008. – 342 с.
5. *Яценко Т. С.* Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.
6. *Яценко Т. С.* Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. / Т. С. Яценко – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.
7. *Юм Д.* Трактат о человеческой природе / Д. Юм // Сочинения в 2-х томах. – М. : Мысль, 1965. – Т. 1. – 847 с.
8. *Анохин П. К.* Системная организация физиологических функций / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1969. – 443 с.
9. Философия : энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.
10. *Зубалій Н. П.* Діалогічне спілкування як психологічна умова формування позитивного ставлення практичних психологів до навчання / Н. П. Зубалій // Актуальні проблеми практичної психології. – К., 2012. – 361 с.

Анотації

Артур АКОПЯН. Диспозиція малих груп у структурі клубної субкультури (на прикладі закладів розважального характеру)

У статті представлно аналіз психологічних особливостей клубної субкультури й динаміки цінностей індивідів, інтегрованих у неї. Динаміку малих груп у «тусовці» описано як соціально-психологічне явище. Виділено різновиди клубів, їхні характеристики, рівні інтегрованості в клубну субкультуру, часову структуру малих груп у сучасному шоу-бізнесі.

Ключові слова: «тусовка», клубна субкультура, мала група, цінності, статус.

Артур АКОПЯН. Диспозиция малых групп в структуре клубной субкультуры (на примере заведений развлекательного характера)

В статье представлен анализ психологических особенностей клубной субкультуры и динамики ценностей интегрированных в нее индивидов. Динамика малых групп в «тусовке» описана как социально-психологическое явление. Выделены разновидности клубов, их характеристики, уровни интегрированности в клубную субкультуру, временную структуру малых групп в современном шоу-бизнесе.

Ключевые слова: «тусовка», клубная субкультура, малая группа, ценности, статус.

Arthur AKOPYAN. Disposition of small groups in a structure of club subculture (on the example of entertaining club)

The paper presents an analysis of psychological specifics of club subculture and dynamics of values of individuals that are integrated in it. The dynamics of a small group in "tusovka" is described as a social-psychological phenomenon. Variety of clubs, their characteristics, levels of integration into club subculture, time structure of small groups in the modern show business are described.

Key words: "tusovka", club subculture, small group, values, status.

Тетяна АРТЕМЕНКО. Професійне мислення практичного психолога: від вибору цінностей до вибору ролі

У статті досліджуються особливості професійного мислення психолога, спостережувані на практиці й часто відмінні від засвоєних ним теоретичних концептів, а також стани особистісної тривожності і страху, породжувані взаємодією з клієнтом. Осмислюються такі професійні утруднення, як невміння виявляти безоціночне ставлення та приєднуватися до позиції клієнта, нерозвинутість професійної рефлексії, рольова негнучкість і патерналізм, гіпердіагностика та невміння працювати з особистісним і груповим матеріалом, закритість психолога.

Ключові слова: професійне мислення, професійна рефлексія, типи мислення, рольова поведінка.

Татьяна АРТЕМЕНКО. Профессиональное мышление практического психолога: от выбора ценностей к выбору роли

В статье исследуются особенности профессионального мышления психолога, наблюдаемые на практике и часто отличающиеся от усвоенных им теоретических концептов, а также состояния личностной тревожности и страха, порождаемые взаимодействием с клиентом. Осмысливаются такие профессиональные затруднения, как неумение проявлять безоценочное отношение и присоединяться к позиции клиента, неразвитость профессиональной рефлексии, ролевая негибкость и патернализм, гипердиагностика и неумение работать с личностным и групповым материалом, закрытость психолога.

Ключевые слова: профессиональное мышление, профессиональная рефлексия, типы мышления, ролевое поведение.

Tatiana ARTEMENKO. Professional thinking of a practicing psychologist: the choice of values and the role

The author analyzes specifics of psychologist's professional thinking based on the practical observations. Theses specifics often differ from the theoretical concepts these specialists learned at school. Moreover, the author studies personal anxiety and fear caused by the interaction with the client. The following professional specifics are discussed: inability to provide unbiased treatment and lack of contact with the client, immaturity of professional reflection, role rigidity and paternalism, over-diagnostics and inability to work with the personal and group issues, and reserved character.

Key words: professional thinking, professional reflection, thinking types, role behavior.

Олена БУЛГАКОВА. Потреба в самоактуалізації та локалізація контролю у студентів німецько-технічного факультету

Дослідження особистостей з різною локалізацією контролю, зокрема проявом потреби в самоактуалізації, є досить актуальним для теорії і практики сучасної психології. Самоактуалізація на особистісному рівні передбачає усвідомлену відповідальність за свої дії, вчинки, розуміння значущості власної особистості та постійне прагнення до особистісного зростання. Без чіткого самоконтролю неможливо уявити самовладання. У цій статті розглядається безпосередній зв'язок особливостей самоактуалізації студентів німецько-технічного факультету і внутрішнього локусу контролю, що також передбачає повний чіткий контроль над собою в будь-якій життєвій ситуації та високий ступінь відповідальності за особисті вчинки і події, а також зовнішні обставини життя індивіда.

Ключові слова: самоактуалізація, локалізація контролю, екстернальний локус, інтернальний локус.

Елена БУЛГАКОВА. Потребность в самоактуализации и локализация контроля у студенів немецко-технического факультета

Исследование личностей с различной локализацией контроля, в частности проявлением потребности в самоактуализации, является весьма актуальным для теории и практики современной психологии. Самоактуализация на личностном уровне предполагает осознанную ответственность за свои действия, поступки, понимание значимости собственной личности и постоянное стремление к личностному росту. Без четкого самоконтроля самообладание невозможно представить. В данной статье рассматривается непосредственная связь особенностей самоактуализации студентов немецко-технического факультета и внутреннего локуса контроля, который также предусматривает полный четкий контроль над собой в любой жизненной ситуации и высокую степень ответственности за личные поступки и события, а также внешние обстоятельства жизни индивида.

Ключевые слова: самоактуализация, локализация контроля, экстернальный локус, интернальный локус.

Elena BULGAKOVA. Need for self-actualization and control localization of students at German technological faculty

The study of the psychology of people with different localization of controls, and namely with the manifestation of the need for self-actualization, is very relevant to the theory and practice of modern psychology. Self-actualization on a personal level involves a conscious responsibility for one's actions, behavior, understanding the significance of the self and the constant desire for personal growth. Self-command is impossible without a sound self-control. This article discusses a direct relation between specifics of students' self-actualization and internal locus of control, which also includes a complete sound control in any situation and the high level of responsibility for personal actions and events as well as the external circumstances of one's life.

Key words: actualization, localization of control, external locus, internal locus.

Павло ГОРНОСТАЙ. Колективна травма та групова ідентичність

У статті досліджується взаємозв'язок між колективними травмами та груповою ідентичністю у великих соціальних групах. Аналізуються закономірності формування колективних травм і трансгенераційної передачі травматичного досвіду. Розглядаються різні фактори травматизації та форми виходу з колективних травм, розроблені суспільною практикою. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між наслідками колективних травм, цілісністю суспільства та ідентичністю великих соціальних груп.

Ключові слова: групова ідентичність, колективна травма, трансгенераційна передача, фактори травматизації, цілісність суспільства.

Павел ГОРНОСТАЙ. Коллективная травма и групповая идентичность

В статье исследуется взаимосвязь между коллективными травмами и групповой идентичностью в больших социальных группах. Анализируются закономерности формирования коллективных травм и трансгенерационной передачи травматического опыта. Рассматриваются различные факторы травматизации и формы выхода из коллективных травм, разработанные общественной практикой. Особое внимание уделено взаимосвязи между последствиями коллективных травм, целостностью общества и идентичностью больших социальных групп.

Ключевые слова: групповая идентичность, коллективная травма, трансгенерационная передача, факторы травматизации, целостность общества.

Pavel GORNOSTAY. Collective trauma and group identity

The article presents the study of the interrelation between collective traumas and group identity in large social groups. The author analyzes the regular patterns in collective traumas formation and transgenerational transmission of traumatic experience. Various traumatizing factors and forms of exit from the collective traumas, developed by social practice, are considered. A special emphasis is put on interrelations among after-effects of collective traumas, society integrity and identity of large social groups.

Key words: group identity, collective trauma, transgenerational transmission, traumatizing factors, integrity of the society.

Любов ВОЛКОВА. Продукти групової діяльності як носії групових норм (на прикладі неформальних молодіжних об'єднань)

У статті розглядаються продукти групової діяльності неформальних молодіжних об'єднань (одяг, зачіски, татуювання, макіяж, способи привітання, сленг, жестикуляція, текстові документи) як носії групових норм. Наводяться приклади використання методів візуальних досліджень для вивчення продуктів групової діяльності.

Ключові слова: групові норми, неформальні молодіжні об'єднання, продукти групової діяльності, візуальні методи.

Любовь ВОЛКОВА. Продукты групповой деятельности как носители групповых норм (на примере неформальных молодежных объединений)

В статье рассматриваются продукты групповой деятельности неформальных молодежных объединений (одежда, прически, татуировки, макияж, способы приветствия, сленг, жестикуляция, текстовые документы) как носители групповых норм. Приводятся примеры использования методов визуальных исследований для изучения продуктов групповой деятельности.

Ключевые слова: групповые нормы, неформальные молодежные объединения, продукты групповой деятельности, визуальные методы.

Lyubov VOLKOVA. Products of group activity as carriers of group norms (on example of informal youth groups)

The article discusses the products of group activities, informal youth associations (clothing, hairstyles, tattoos, makeup, and ways of greeting, slang, gestures, and text documents) as

the carriers of group norms. The author provides the examples of visual research methods used for studying the products of group activity.

Key words: group norms, informal youth groups, products of group activities, visual methods.

Маргарита ЄФІМЕНКО. Віктимогенність сімей трудових мігрантів

У статі розглядаються проблеми соціалізації членів сімей трудових мігрантів. Однією з основних проблем, пов'язаних із трудовою міграцією, є розрив родинних взаємин, унаслідок чого діти залишаються без догляду батьків; це становить небезпеку для нормального перебігу соціалізації дітей трудових мігрантів. Аналізуються об'єктивні фактори віктимогенності цієї категорії сімей: соціально-економічна ситуація в Україні, яка зумовлює збільшення кількості сімей трудових мігрантів, та недосконала система захисту сімей з дітьми, яка не сприяє забезпеченню належного виховання та утримання дітей. Зосередженість батьків на виконанні тільки економічної функції негативно відбивається на вихованні та соціалізації дітей із сімей трудових мігрантів, що дає підстави віднести їх до категорії неблагополучних сімей. Вихід із цієї ситуації автор вбачає у поєднанні зусиль державних, соціальних інститутів та спрямованості наукових досліджень на розв'язання проблем сімей трудових мігрантів.

Ключові слова: віктимогенність, віктимність, соціалізація, діти трудових мігрантів, сім'я трудових мігрантів, функції сім'ї, психосоціальні системи.

Маргарита ЕФИМЕНКО. Виктимогенность семей трудовых мигрантов

В статье рассматриваются проблемы социализации членов семей трудовых мигрантов. Одной из основных проблем, связанных с трудовой миграцией, является разрыв семейных взаимоотношений, вследствие чего дети остаются без присмотра родителей; такое положение угрожает нормальному ходу социализации детей трудовых мигрантов. Анализируются объективные факторы виктимогенности данной категории семей: социально-экономическая ситуация в Украине, обусловливающая увеличение количества семей трудовых мигрантов, и несовершенная система защиты семей с детьми, которая не способствует обеспечению воспитания и содержанию детей на должном уровне. Сосредоточенность родителей на выполнении только экономической функции негативно отражается на воспитании и социализации детей из семей трудовых мигрантов, что позволяет отнести их к категории неблагополучных семей. Выход из данной ситуации автор усматривает в объединении усилий государственных, социальных институтов и направленности научных исследований на решение проблем семей трудовых мигрантов.

Ключевые слова: виктимогенность, виктимность, социализация, дети трудовых мигрантов, семья трудовых мигрантов, функции семьи, психосоциальные системы.

Margarita YEFIMENKO. Predisposition to victimity of the labor migrants' families

The problems of socialization of the labor migrants' family members are discussed in the article. One of basic problems related to labor migration is a breakdown in the family relationships with the result that children are left without parental care. This situation can be a threat to the normal socialization of the labor migrants children The author analyzes objective factors of predisposition to victimity of this category of families, namely socio-economic situation in Ukraine, which brings along the increase in number of labor migrants families, and imperfect system of protection of families with children, which does not ensure the proper education and children care. Parents are focused on their economic function only, that negatively influences the upbringing and education of the children, thus these families can be categorized as difficult families. Solution to this problem, in author's view, could be joining the efforts of state and social institutions as well as scientific research aimed at coping with the difficulties of labor migrants' families.

Key words: predisposition to victimity, victimity, socialization, labor migrants' children, labor migrants' families, family functions, psychosocial systems.

Ярослава КАЛЬБА. Психологічний аналіз ґендерних особливостей вчинкової активності старшокласників

Статево-рольова ідентифікація підростаючої особистості пов'язана із засвоєнням та реалізацією конкретних ґендерних учинкових стандартів. Останні є взірцем і культивуються юною особистістю насамперед у найближчому для неї соціальному мікросередовищі, яким виступають малі групи (сім'я, учнівський клас тощо).

Ключові слова: вчинок, процес виховання, ґендерні особливості вчинкової активності, старшокласник.

Ярослава КАЛЬБА. Психологический анализ гендерных особенностей поступковой активности старшеклассников

Поло-ролевая идентификация подрастающей личности связана с усвоением и реализацией конкретных гендерных поступковых стандартов. Последние являются образцом и культивируются юной личностью в первую очередь в ближайшей для нее социальной микросреде, которой выступают малые группы (семья, класс учащихся и др.).

Ключевые слова: поступок, процесс воспитания, гендерные особенности поступковой активности, старшеклассник.

Yaroslava KAL'BA. Psychological analysis of gender specifics of action activity of the high school students

Sex-role identification of growing personality is related to learning and realization of specific gender action standards. The latter are the masters and are cultivated by young person primarily in the closest social microenvironment, namely small groups (family, students' class etc.).

Key words: action, education, gender specifics of action activity, high school students.

Даніїл КОБРИСЕНКО. Політичний образ Я членів політичних партій (на прикладі ВО «Батьківщина»)

У статті розкривається феноменологічна сутність поняття «політичний образ Я». Наводяться емпіричні результати дослідження політичного образу Я респондентів, що активно залучені в політичне життя країни. Визначено основні психологічні розбіжності прояву політичного образу Я у членів політичної партії, її прихильників та аполітичних осіб.

Ключові слова: політичний образ Я, політична ідентичність, самоставлення, соціально-психологічні настановлення.

Даниил КОБРИСЕНКО. Политический образ Я членов политических партий (на примере ВО «Батькивщина»)

В статье раскрывается феноменологическая сущность понятия «политический образ Я». Представлены эмпирические результаты исследования политического образа Я респондентов, которые активно включены в политическую жизнь страны. Определены основные психологические расхождения в проявлении политического образа Я у членов политической партии, ее сторонников и аполитичных лиц.

Ключевые слова: политический образ Я, политическая идентичность, самоотношение, социально-психологические установки.

Daniil KOBRYSENKO. Political Self of the members of political parties (on example of All-Ukrainian Society "Bat'kivshchyna")

The paper presents the phenomenological meaning of the "political Self" notion. The author provides the results of the empirical study of the political Self of respondents who are actively involved in the political life of the country. He determines the major psychological differences in the political Self of political parties' members, their supporters and apolitical people.

Key words: political Self, political identity, self-attitude, social-psychological attitude.

Олексій КОЛІСНИК. Ідентифікація як базовий психічний механізм духовного саморозвитку особистості і спільноти

У статті розглядається роль емоційно-когнітивного процесу ідентифікації в ході інкультурації, соціалізації, персоналізації та духовного саморозвитку особистості. У процесі ідентифікації людина неусвідомлено ототожнює себе з іншою людиною, групою, зразком, інтерналізує норми й цінності, які перетворює в смисли; з них вона вибудовує ієрархію, що характеризує її як особистість.

Ключові слова: персоналізація, інтерналізація, ідентифікація, інтенція, Я-тотожність, Я-концепція, соціальні ідентичності, цінності, смисли, особистість як ієрархія смислів, духовність, духовний саморозвиток особистості.

Алексей КОЛИСНЫК. Идентификация как базовый психический механизм духовного саморазвития личности и общности

В статье рассматривается роль эмоционально-когнитивного процесса идентификации в ходе инкультурации, социализации, персонализации и духовного саморазвития личности. В процессе идентификации человек неосознанно отождествляет себя с другим человеком, группой, образцом, интернализирует нормы и ценности, которые превращает в смысл; из них он выстраивает иерархию, характеризирующую его как личность.

Ключевые слова: персонализация, интернализация, идентификация, интенция, Я-тождество, Я-концепция, социальные идентичности, ценности, смыслы, личность как иерархия смыслов, духовность, духовное саморазвитие личности.

Oleksiy KOLISNYK. Identification as a basic mental mechanism for spiritual self-development of a person and a community

The article is focused on the role of emotional and cognitive process of identification during the process of person's acculturation, socialization, personalization and spiritual self-development. In the process of identification a person unconsciously identifies himself/herself with another one, group, or pattern; he/she internalizes norms and values, which later are transformed into the senses being building blocks of the hierarchy that characterizes personality.

Key words: personalization, internalization, identification, intention, self-identity, self-concept, social identities, values, senses, personality as a hierarchy of senses, spirituality, spiritual self-development of a person.

Маргарита КРЕМЕНЧУЦЬКА, Наталія КАМЕНСЬКА. Групова меншість як джерело соціального впливу

Подано спробу розкрити поняття активної групової меншості і визначити фактори, що детермінують відчуття психологічного благополуччя нонконформістів у групі. Наведено результати опитування молодих людей, які віддають перевагу активній нонконформістській позиції в групі, щодо їхнього відчуття психологічного благополуччя.

Ключові слова: нонконформізм, активність, вплив, психологічне благополуччя.

Маргарита КРЕМЕНЧУЦКАЯ, Наталья КАМЕНСКАЯ. Групповое меньшинство как источник социального влияния

Представлена попытка раскрыть понятие активного группового меньшинства и определить факторы, детерминирующие ощущение психологического благополучия нонконформистов в группе. Приведены результаты опроса молодых людей, предпочитающих активную нонконформистскую позицию в группе, относительно их ощущения психологического благополучия.

Ключевые слова: нонконформизм, активность, влияние, психологическое благополучие.

Margarita KREMENCHUTSKAYA, Natalya KAMENSKAYA. Group minority as the source of social influence

In the given work the authors make an attempt to analize a concept of active group minority and to define the factors that determine a sense of psychological comfort of nonconformists in the group. A poll

was made among the young people who prefer an active nonconformist position in the group in order to examine their sense of psychological comfort; the results of the poll are presented in the paper.

Key words: nonconformity, activity, influence, psychological comfort.

Наталія КРИМОВА. Емоційне становлення студентів технічного та гуманітарного профілів навчання

У статі відображено результати дослідження емоційної зрілості та її складових у студентів різних профілів навчання – технічного та гуманітарного напрямків. Розкрито як позитивні, так і негативні аспекти емоційної сфери, а також відмінності емоційного становлення студентів різних форм навчання.

Ключові слова: студентський вік, технічний та гуманітарний профілі навчання, емоційна зрілість, експресивність, саморегуляція, емпатія.

Наталья КРЫМОВА. Эмоциональное становление студентов технического и гуманитарного профилей обучения

В статье отражены результаты исследования эмоциональной зрелости и ее компонентов у студентов разных профилей обучения – технического и гуманитарного направлений. Раскрыты положительные и отрицательные аспекты эмоциональной сферы, а также отличия эмоционального становления студентов разных форм обучения.

Ключевые слова: студенческий возраст, технический и гуманитарный профиль обучения, эмоциональная зрелость, экспрессивность, саморегуляция, эмпатия.

Natalya KRYMOVA. Emotional maturation of students of engineering and humanities

The article presents the results of a research of an emotional maturity and its constituents for the students with different majors – engineering and humanities. Both positive and negative aspects of emotional sphere as well as the differences in emotional maturation of students enrolled in different forms of teaching are discussed.

Key words: student age, engineering studies and humanities, emotional maturity, expressiveness, self-regulation, empathy.

Олена КУДЕРМІНА. Психологічні особливості формування професійної ідентичності працівників правоохоронних органів

У статті розглядаються аспекти професійної ідентичності працівників правоохоронних органів. Шляхом проведення емпіричного дослідження визначено ступінь професійної ідентичності працівників органів внутрішніх справ з досвідом практичної роботи. Окреслено можливі детермінанти та шляхи формування професійної ідентичності правоохоронців.

Ключові слова: професійна ідентичність, суб'єкт діяльності, правоохоронець, професійний простір.

Елена КУДЕРМИНА. Психологические особенности формирования профессиональной идентичности работников правоохранительных органов

В статье анализируются аспекты профессиональной идентичности сотрудников правоохранительных органов. Путем проведения эмпирического исследования определена степень профессиональной идентификации сотрудников правоохранительных органов с опытом практической роботы. Очерчены возможные детерминанты и пути формирования профессиональной идентичности правоохранителей.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, субъект деятельности, правоохранитель, профессиональное пространство.

Elena KUDERMINA. Psychological specifics of policemen professional identity development

In this article the author analyzes the aspects of professional identification of policemen. An empirical research was undertaken in order to define a degree of professional identification of experienced policemen. The possible determinants and the ways to develop their professional identity were outlined.

Key words: professional identification, subject of activity, policeman, professional space.

Інна КУКУЛЕНКО-ЛУК'ЯНЕЦЬ. Жінки у сфері управлінської діяльності: історико-психологічний погляд

Статтю присвячено ролі жінок у сфері управління з психологічної та історичної точок зору. Подано історичний і психологічний аналіз життя відомих жінок, показано їхній індивідуальний стиль управління. Дослідження демонструє спроможність жінок формувати свій життєвий простір шляхом поєднання жіночих і чоловічих характеристик. Вивчається їхня здатність бути матір'ю, дружиною, жінкою і керівником.

Ключові слова: психологічний аналіз, маскулінність, фемінність, жіноча сексуальність, життєвий шлях.

Инна КУКУЛЕНКО-ЛУКЬЯНЕЦ. Женщины в сфере управленческой деятельности: историко-психологический взгляд

Статья посвящена роли женщин в сфере управления с исторической и психологической точек зрения. Представлен исторический и психологический анализ жизни известных женщин, показан их индивидуальный стиль управления. Исследование демонстрирует способность женщин формировать свое жизненное пространство путем соединения женских и мужских характеристик. Изучается их способность быть матерью, женой, женщиной и руководителем.

Ключевые слова: психологический анализ, маскулинность, фемининность, женская сексуальность, жизненный путь.

Inna KUKULENKO-LUKYANETS. Women in management sphere: a historical-psychological view

The article is devoted to the problem of the women in the sphere of the governing from the historical and psychological point of view. The paper presents historical and psychological analyses of the famous women; it shows their individual style of governing. The research discusses an ability of the women to form their life space by integrating the masculine and the feminine characteristics. Their possibilities to be a mother, a wife, a woman and a governor are investigated.

Key words: psychological analyses, masculinity, femininity, sexuality of the women, life journey.

Борис ЛАЗОРЕНКО. Метод моделювання несвідомого в особистісних практиках життєконструювання: досвід зарубіжних досліджень проблемної молоді

Показано, що в зарубіжних дослідженнях особистісні практики життєконструювання проблемної молоді розглядаються як прояв викривлень базових неусвідомлюваних зв'язків сімейно-родової системи молодих людей. З'ясовано основні етапи формування практик особистісного життєконструювання: усвідомлення молодою людиною невідповідності свідомого і несвідомого ставлення до членів системи; деконструкція попереднього негативного ставлення і конструювання настанови на проживання ними нового позитивного ставлення до неспроможного члена системи; формування навичок утримання набутого стану та його закріплення у формі нових особистісних практик.

Ключові слова: проблемна молодь, моделювання несвідомого, особистісні практики життєконструювання.

Борис ЛАЗОРЕНКО. Метод моделирования бессознательного в личностных практиках жизнеконструирования: опыт зарубежных исследований проблемной молодежи

Показано, что в зарубежных исследованиях личностные практики жизнеконструирования проблемной молодежи рассматриваются как проявление искажений базовых неосознанных связей семейно-родовой системы молодых людей. Выяснены основные этапы формирования практик личностного жизнеконструирования: осознание молодыми людьми несоответствия сознательного и неосознанного отношения к другим членам системы; деконструкция прежнего негативного отношения и конструирование установки на проживание ими нового позитивного

отношения к несостоятельному члену системы; формирование навыков удержания приобретенного состояния и его закрепление в форме новых личностных практик.

Ключевые слова: проблемная молодежь, моделирование бессознательного, личностные практики жизнеконструирования.

Boris LAZORENKO. Method of modeling the unconscious in the personal life-construction practices: foreign research data on problematic youth

It is shown that foreign researchers consider the personal life construction practices of the problematic youth as manifestations of distortions of the basic unconscious bonds within a family system of young people. It was found out that the main stages in the development of the personal life construction practices are the following: realization by young people of the inconsistencies in conscious and unconscious attitude to the other members of the system; deconstruction of the former negative attitude and development of the new positive attitude towards an inadequate member of the system; developing the skills to keep the acquired condition and fixing it in the new forms of personal practices.

Key words: problematic youth, modeling the unconscious, personal life-construction practices.

Марина ЛУЦЕНКО. Психологічні особливості ціннісно-смислової сфери молоді з різним рівнем фрустрації потреби у власності

У статті наведено результати емпіричного дослідження зв'язку фрустрації потреби у власності та особливостей ціннісно-смислової сфери молоді. Розглянуто і проаналізовано психологічні портрети груп молоді з різним рівнем фрустрації потреби у власності. Доведено, що фрустрація потреби у власності виступає одним із чинників аномалій ціннісно-смислової сфери молоді.

Ключові слова: ціннісно-смислова сфера, молодь, потреба, фрустрація потреби, потреба у власності.

Марина ЛУЦЕНКО. Психологические особенности ценностно-смысловой сферы молодежи с разным уровнем фрустрации потребности в собственности

В статье представлены результаты эмпирического исследования связи фрустрации потребности во власти и особенностей ценностно-смысловой сферы молодежи. Рассмотрены и проанализированы психологические портреты групп молодежи с разным уровнем фрустрации потребности во власти. Доказано, что фрустрация потребности в собственности выступает одним из факторов аномалий ценностно-смысловой сферы молодежи.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, молодежь, потребность, фрустрация потребности, потребность в собственности.

Marina LUTSENKO. Psychological specifics of the value sphere of young people with the different levels of frustration of their need for property

The article presents the results of the empirical research of the correlation between frustration of the need for property and peculiarities of value and sense sphere. The psychological portraits of youth with different level of needs for property frustration are analyzed. It is proved, that frustration needs for the property acts as one of the factors of anomalies of value and sense sphere of youth.

Key words: the value and sense sphere, youth, need for property, frustration of needs for property.

Борис МИХАЙЛОВ, Наталія ШАВЛІС. Зоотерапія як один із методів психологічної корекції емоційної сфери у дітей з гіперкінетичними розладами

У статті розглядається застосування методів зоотерапії для корекції емоційної сфери у дітей з гіперкінетичними розладами. Описуються результати реалізації авторської програми корекції емоційної сфери у дітей з гіперкінетичними розладами за

допомогою проективних методик. Отримані результати застосування методики оцінюються позитивно.

Ключові слова: гіперкінетичні розлади, програма медико-психологічної корекції, зоотерапія, емоційна сфера.

Борис МИХАЙЛОВ, Наталия ШАВЛИС. Зоотерапия как один из методов психологической коррекции эмоциональной сферы у детей с гиперкинетическими расстройствами

В статье рассматривается применение методов зоотерапии для коррекции эмоциональной сферы у детей с гиперкинетическими расстройствами. Описываются результаты реализации авторской программы коррекции эмоциональной сферы у детей с гиперкинетическими расстройствами с помощью проективных методик. Полученые результаты применения методики оцениваются положительно..

Ключевые слова: гиперкинетические расстройства, программа медико-психологической коррекции, зоотерапия, эмоциональная сфера.

Boris MIKHAILOV, Natalya SHAVLIS. Zoo-therapy as a method of psychological correction of emotional sphere for children with hyperactivity disorder

The article deals with the methods of correction of the emotional sphere of children with hyperactivity disorders using zoo-therapy. Author's program of correction of emotional adjustment for children with hyperactivity disorders was implemented using projective techniques. The use of these techniques showed good results.

Key words: hyperkinetic disorders, program of medical and psychological adjustment, zoo-therapy, emotional sphere.

Раїса МОТРУК. Культурно-історичні передумови професійної стратифікації: регіональний аспект

У статті розглядаються соціокультурні процеси як чинники професійного самовизначення на території Галичини в модерністський період та період поширення тенденції постмодерну. Актуалізується проблема врахування архетипно зумовленої ментальності в умовах глобалізації сучасного суспільства в контексті професійного вибору особистості.

Ключові слова: професійне самовизначення, стратифікація, соціокультурний простір, архетип, ментальність, глобалізація, особистість.

Раиса МОТРУК. Культурно-исторические предпосылки профессиональной стратификации: региональный аспект

В статье рассматриваются социокультурные процессы как факторы профессионального самоопределения на территории Галичины в модернистский период и в период распространения тенденции постмодерна. Актуализируется проблема учета архетипно обусловленной ментальности в условиях глобализации современного общества в контексте профессионального выбора личности.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, стратификация, социокультурное пространство, архетип, ментальность, глобализация, личность.

Raisa MOTRUK. Cultural and historical background of professional stratification: regional aspect

In the article socio-cultural processes are considered as the factors of professional self-determination on a territory of Galicia in a modern period as well as during the post-modern. The problem of archetype-determined mentality is actualized amid globalization in modern society and in the context of professional choice of a person.

Key words: professional self-determination, stratification, socio-cultural space, mentality, globalization, personality.

Інна МУРАШКО. Розвиток особистісного потенціалу молодшого школяра як передумова подолання дезінтегрованості особистості

У статті розглянуто психологічні умови розвитку особистісного потенціалу дитини та специфіку його прояву в молодшому шкільному віці; виокремлено основні принципи роботи в школі, необхідні для розкриття особистісного потенціалу молодших школярів. Наголошується, що особистісний потенціал відображає міру подолання людиною самої себе, а також затрати зусиль для роботи над собою та обставинами свого життя.

Ключові слова: особистісний потенціал, сучасні психологічні проблеми молодшого школяра, чинники розвитку потенціалу.

Инна МУРАШКО. Развитие личностного потенциала младшего школьника как предпосылка преодоления дезинтегрированности личности

В статье рассмотрены условия развития личностного потенциала ребенка и специфика проявления этого потенциала в младшем школьном возрасте; выделены основные принципы работы в школе, необходимые для раскрытия личностного потенциала младших школьников. Подчеркивается, что личностный потенциал отображает меру преодоления человеком самого себя, а также затраты усилий для работы над собой и обстоятельствами своей жизни.

Ключевые слова: личностный потенциал, современные психологические проблемы младшего школьника, факторы развития потенциала.

Inna MURASHKO. Personal potential development of junior school children as a precondition for overcoming disintegration of personality

The author analyzes the development of child's personal potential and the specifics of its manifestation in the early school age. Furthermore, she highlights the basic principles of the work of psychologist at school that are crucial to unlock the personal potential of junior school children. The personal potential displays an extent to which a person can overcome himself/herself, it also shows the level of efforts made by a person in order to develop himself/herself and to work on one's own life circumstances.

Key words: personal potential, contemporary psychological problems of junior school children, factors of potential development.

Михайло НАЙДЬОНОВ. Збагачуваність взаємодії суспільства і освіти: групрефлексивний підхід

У статті порушено питання захисту процесу соціальних обмінів в освітньому середовищі від деструктивних проявів конфліктності, що становлять ризики для розвитку. Подано авторське тлумачення збагаченої взаємодії як насиченої рефлексією, що забезпечує розширене відбиття реальності в одночасній роздільності і єдності її предметної (змістової), смислової і ресурсної (процеси власне взаємодії, взаєморозуміння, взаємоузгодження) складових. Описано принципи забезпечення захисту взаємодії від переростання властивої творчому процесу конфліктності в самодискредитацію особистості або в конфлікт та їх операціоналізацію в проектній метатехнології (ПМТ) як локальній освітній практиці. Наведено приклади експериментального застосування методології ПМТ у навчальному процесі як можливості виходу за межі описаної локальної практики.

Ключові слова: освіта, суспільство, збагачуваність, збагачена взаємодія, стереотип предметності, конфліктність, ризики самодискредитації, рефлексія, рефлексивне середовище, проектна метатехнологія, розширене відбиття, принцип відновлених основ реконструкції, дискурс.

Михаил НАЙДЕНОВ. Обогащаемость взаимодействия общества и образования: групп-рефлексивный подход

В статье поднят вопрос о защите процесса социальных обменов в образовательной среде от деструктивных проявлений конфликтности, составляющих риск для разви-

тия. Представлено авторское толкование обогащенного взаимодействия как насыщенного рефлексией, обеспечивающей расширенное отражение реальности при одновременной разделенности и единстве ее предметной (содержательной), смысловой и ресурсной (процессы собственно взаимодействия, взаимопонимания, взаимосогласования) составляющих. Описаны принципы обеспечения защиты взаимодействия от перерастания свойственной творческому процессу конфликтности в самодискредитацию личности либо в конфликт и их операционализация в проектной метатехнологии (ПМТ) как локальной образовательной практике. Приводятся примеры экспериментального применения методологии ПМТ в учебном процессе как возможности выхода за пределы описанной локальной практики.

Ключевые слова: образование, общество, обогащаемость, обогащенное взаимодействие, стереотип предметности, конфликтность, риски самодискредитации, рефлексия, рефлексивная среда, проектная метатехнология, расширенное отражение, принцип восстановленных основ реконструкции, дискурс.

Mikhaylo NAYDENOV. Enrichmentness of society and education interacting: group-reflective approach

The question raised in this article concerns a protection of social exchange process in the education sphere from the destructive manifestations of conflict, which put the development at risk. Author interprets an enriched interaction as saturated with reflection, which provides the extended reflection of reality with simultaneous division and unity of its components, such as subject (content), sense and resources (processes of interaction, mutual understanding, mutual coordination). The principals of providing the interaction with the protection from the development of conflictness, which is immanent to creative process, into self-discrediting or conflict and theirs operationalization in the project meta-technology (PMT) as a local educational practice are described. There are given examples of the PMT methodology experimental application in the educational process as a possibility of going out the bounds of mentioned local practice.

Key words: education, society, enrichmentness, enriched interaction, stereotype of subjectness, conflictness, risks of self-discrediting, group reflection, reflexive environment, project meta-technology, extended reflection, principle of the restored bases of reconstruction, discourse.

Людмила ОМЕЛЬЧЕНКО. Соціальна ідентичність особистості в ситуації невизначеності

У статті аналізуються теоретичні підходи до дослідження проблеми соціальної ідентичності особистості пересічного українця в ситуації соціальної невизначеності. Розглядаються концепції ідентичності особистості, тлумачиться поняття «ситуація невизначеності», виокремлюються соціально-психологічні чинники, що впливають на формування соціальної ідентичності особистості.

Ключові слова: соціальна ідентичність, криза ідентичності особистості, ситуація невизначеності, позитивна соціальна ідентичність.

Людмила ОМЕЛЬЧЕНКО. Социальная идентичность личности в ситуации неопределенности

В статье анализируются теоретические подходы к исследованию проблемы социальной идентичности личности обычного украинца в ситуации неопределенности. Рассматриваются концепции идентичности личности, объясняется понятие «ситуация неопределенности», выделяются социально-психологические факторы, влияющие на формирование социальной идентичности личности.

Ключевые слова: социальная идентичность, кризис идентичности личности, ситуация неопределенности, позитивная социальная идентичность.

Lyudmila OMELCHENKO. Social identity of the individual in a situation of uncertainty

The theoretical approaches to a problem of social identity of a common Ukrainian in a situation of social uncertainty are analyzes in this article. The author considers the concept of identity

of the individual, interprets the concept of a situation of uncertainty, singles out the social and psychological factors that influence the development of social identity of the individual.

Key words: social identity, personal identity crisis, situation of uncertainty, positive social identity.

Аліме ОСМАНОВА. Вираження міфорелігійних уявлень в обрядовій практиці кримських татар (кримців)

У статті показано, що визначальним компонентом етнічної свідомості кримських татар є іслам, який визначив вектор духовної наповненості етнічної свідомості кримців. Виявлено, що еволюція етнічної свідомості пов'язана зі звичаями життєвого циклу, які є консервативними у своїх проявах. Наголошується, що конфесійно обумовлені риси сімейних обрядових дій і уявлень – найважливіший етнічний визначник в умовах поліетнічного оточення кримців.

Ключові слова: етнічна свідомість, міфологічні уявлення, іслам, звичаї життєвого циклу.

Алиме ОСМАНОВА. Выражение мифорелигиозных представлений в обрядной практике крымских татар (крымцев)

В статье показано, что наиболее важным компонентом этнического сознания крымских татар является ислам, определивший вектор духовной наполненности этнического сознания крымцев. Выявлено, что эволюция этнического сознания связана с обрядами жизненного цикла, которые являются консервативными в своих проявлениях. Подчеркивается, что конфессионно обусловленные черты семейных обрядовых действий и представлений – важнейший этнический определитель в условиях полиэтнического окружения крымцев.

Ключевые слова: этническое сознание, мифологические представления, ислам, обряды жизненного цикла.

Alime OSMANOVA. Expression of mytho-religious beliefs in the ritual practice of Crimean Tatars (Crimeans)

The article shows that the most important component of the ethnic consciousness of the Crimean Tatars is Islam, which defined the vector of the spiritual fullness of ethnic consciousness of Crimeans. It was revealed that the evolution of ethnic consciousness is associated with the rites of the life cycle, which are conservative in their manifestations. The specifics of family ceremonial actions and representations, caused by confession, are the major ethnic determinants against the background of polyethnic environment of Crimeans.

Key words: ethnic consciousness, mythological representations, Islam, life-cycle rituals.

Ольга ПЕРЕПАДА. Єдині критерії діагностики для окремих форм мінімальної мозкової дисфункції у дітей молодшого шкільного віку

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на встановлення кореляційних зв'язків у когнітивній та емоційній сферах особистості дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом та дислексією у порівнянні з групою здорових дітей. Визначено додаткові критерії діагностики гіперактивного розладу психологами і дефектологами в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Ключові слова: гіперактивний розлад, увага, мислення, відкидання, дислексія, інтелект, сім'я, працездатність, поведінка.

Ольга ПЕРЕПАДА. Единые критерии диагностики для отдельных форм минимальной мозговой дисфункции у детей младшего школьного возраста

В статье освещены результаты эмпирического исследования, направленного на установление корреляционных связей в когнитивной и эмоциональной сферах личности детей младшего школьного возраста с гиперактивным расстройством и дислексией по

сравнению с группой здоровых детей. Определены дополнительные критерии диагностики гиперактивного расстройства психологами и дефектологами в условиях общеобразовательного учебного заведения.

Ключевые слова: гиперактивное расстройство, внимание, мышление, отверженность, дислексия, интеллект, семья, трудоспособность, поведение.

Olga PEREPADA. Diagnostic criteria for certain forms of minimal brain dysfunction in children of the primary school age

This article outlines the results of empirical research aimed at establishing correlations in cognitive and emotional areas of the primary school children with hyperactive disorder and dyslexia, compared to a group of healthy children. Additional criteria are established for diagnostic of the hyperactive disorder by psychologists and special-needs experts in a regular general education school.

Key words: hyperactive disorder, attention, thinking, outcast, dyslexia, intelligence, family, ability to work, behavior.

Олександр ПЛЮЩ. Конструювання образу країни потенційними емігрантами (російською мовою)

У статті розкриваються особливості конструювання образів країн у молоді. Наведено категоріальну структуру семантичного простору, в якому розміщуються образи країн, характерні для потенційних емігрантів. Проаналізовано відмінності цієї структури від категоріальних структур, властивих представникам інших груп. Виявлено причини, що пояснюють конструювання негативного образу своєї країни.

Ключові слова: потенційні емігранти, образ країни, семантичний простір, негативне ставлення.

Александр ПЛЮЩ. Конструирование образа страны потенциальными эмигрантами

В статье раскрываются особенности конструирования образов стран у молодежи. Представлена категориальная структура семантического пространства, в котором размещаются образы стран, характерные для потенциальных эмигрантов. Проанализированы отличия этой структуры от категориальных структур, присущих представителям других групп. Выявлеены причины, поясняющие конструирование негативного образа своей страны.

Ключевые слова: потенциальные эмигранты, образ страны, семантическое пространство, негативное отношение.

Olexander PLYUSHCH. Construction the image of the country's in potential emigrants

The article describes the specifics of a country image construction in young people. The author presents a categorical structure of a semantic space of the images of the countries that are typical for potential immigrants. The differences between this structure and the categorical structures of the other groups are analyzed. The author proposes the reasons of a negative image construction for one's own country.

Key words: potential emigrants, image of the country, semantic space, negative attitude.

Ірина ПРЕЙС-ТИМЧУК. Апробація методики дослідження сімейної лояльності

У статті досліджується поняття лояльності до сім'ї. Описуються компоненти, що визначають рівень прояву сімейної лояльності. Проаналізовано стан дослідження проблеми та проведено пілотне дослідження сімейної лояльності за індикаторами «вибір професії», «синдром річниці», «повторення важких захворювань», «збіг віку одруження, кількості дітей і їх порядку в сім'ї» та «сімейні таємниці». Розглянуто результати дослідження та можливості застосування цієї методики.

Ключові слова: лояльність, індикатори лояльності, дослідження рівня лояльності.

Ирина ПРЕЙС-ТИМЧУК. Апробация методики исследования семейной лояльности

В статье исследуется понятие лояльности к семье. Описываются компоненты, определяющие уровень проявления семейной лояльности. Проанализировано состояние исследования проблемы и проведено пилотажное исследование семейной лояльности по индикаторам «выбор профессии», «синдром годовщины», «повторения тяжелых заболеваний», «совпадение возраста бракосочетания, количества детей и их порядка в семье» и «семейные тайны». Рассмотрены результаты исследования и возможности применения данной методики.

Ключевые слова: лояльность, индикаторы лояльности, исследование уровня лояльности.

Irina PREIS-TIMCHUK. Approbation of family loyalty research technique

In the article the author analyzes the notion of loyalty to family and describes the components that determine the level of display of family loyalty. The state of research on this problem is reviewed. There was a pilot study done, based on the following indicators of family loyalty – "the choice of profession", "anniversary syndrome", "recurrence of severe diseases", "the coincidence of marriage age, number of children and their birth order in the family" and "family secrets". The results of the research and application of this method are described.

Key words: loyalty, loyalty indicators, research of loyalty level.

Микола СЕМИЛІТ. Соціально-психологічні детермінанти поляризації українського суспільства

У статті обґрунтовано необхідність удосконалення сучасних методів психотерапевтичної роботи в умовах поляризації українського суспільства. Запропоновано більш широке тлумачення методу проектування майбутнього: від прогнозування життєвого шляху окремої особистості до визначення тенденцій взаємодії між різними спільнотами. Обстоюється доцільність використання подієво-сценарного та порівняльно-біографічного методів аналізу варіантів життя, що дають змогу виявити «семантичні сліди» пережитих подій.

Ключові слова: життєвий шлях, проектування майбутнього, детермінанти вибору варіанта життя, архетипи віри, поляризація та інтеграція, семантичні сліди подій.

Николай СЕМИЛЕТ. Социально-психологические детерминанты поляризации украинского общества

В статье обоснована необходимость совершенствования современных методов психотерапевтической работы в условиях поляризации украинского общества. Предложено более широкое толкование метода проектирования будущего: от прогнозирования жизненного пути отдельной личности к определению тенденций взаимодействия между различными сообществами. Отстаивается целесообразность использования событийно-сценарного и сравнительно-биографического методов анализа вариантов жизни, позволяющих выявить «семантические следы» пережитых событий.

Ключевые слова: жизненный путь, проектирование будущего, детерминанты выбора варианта жизни, архетипы веры, поляризация и интеграция, семантические следы событий.

Nickolay SEMILET. Socio-psychological factors of polarization in Ukrainian society

The article deals with the necessity of improving the current psychotherapeutic methods in the context of Ukrainian society polarization. The author proposes a wider interpretation of the method of future life design: from individual life forecasting to identifying the trends of interaction between different communities. The article shows the expediency of using event-scenario biographical and comparative methods of life versions analysis that help to determine «semantic traces» of experienced events.

Key words: life, future design, factor of choosing the variant of life, archetypes of faith, polarization and integration, semantic traces of events.

Віктор СІТКАР. Дитяча субкультура в системі соціогенезу: групова ідентичність чи колективний символізм (соціально-психологічний аспект)

У статті наголошується, що субкультура формує у дітей групову солідарність. Вона їх об'єднує в одну групу та виключає з групи тих, хто не знає її «мови». Пошук групової ідентичності відбувається під впливом соціальних груп, з якими ідентифікують себе діти та молодь. Основні культурні цінності дитячої субкультури передаються усно з покоління в покоління однолітків. Субкультура дітей при переході з однієї вікової групи в іншу зазнає змін.

Ключові слова: дитяча субкультура, соціогенез, групова ідентичність, колективний символізм, соціальна психологія.

Виктор СИТКАРЬ. Детская субкультура в системе социогенезиса: групповая идентичность или коллективный символизм (социально-психологичемкий аспект).

В статье подчеркивается, что детская субкультура формирует у детей групповую солидарность. Она их объединяет в одну группу и исключает из группы тех, кто не знает ее «языка». Поиск групповой идентичности происходит под влиянием социальных групп, с которыми идентифицируют себя дети и молодежь. Основные культурные ценности детской субкультуры передаются устно из поколения в поколение сверстников. Субкультура детей при переходе из одной возрастной группы в другую претерпевает изменения.

Ключевые слова: детская субкультура, социогенезис, групповая идентичность, коллективный символизм, социальная психология.

Victor SITKAR. Child's subculture in the socio-genesis system: group identity or collective symbolism (social psychological aspect)

It is emphasized in the article that child's subculture creates a group solidarity in children. It unites them in one group and excludes those who do not know its "language". The search of group identity occurs under the influence of social groups with which children and young people identify themselves. The basic cultural values of child's subculture are transmitted orally among peers from generation to generation. The subculture of children undergoes changes while transferring from one age group to another.

Key words: child's subculture, socio-genesis, group identity, collective symbolism, social psychology.

Тетяна ТАМАКОВА. Розвиток професійної ідентичності як фактор профілактики емоційного вигорання в медичних психологів (російською мовою)

У статті описано умови розвитку професійної ідентичності фахівців допомагальних професій. Проведено аналіз формування професійної ідентичності медичних психологів. Розглянуто соціально-психологічні умови та етапи формування синдрому емоційного вигорання цих фахівців. Проаналізовано деякі підходи до профілактики емоційного вигорання у медичних психологів.

Ключові слова: професійна ідентичність, самосвідомість, професійна маргінальність, емоційне вигорання.

Татьяна ТАМАКОВА. Развитие профессиональной идентичности как фактор профилактики эмоционального выгорания у медицинских психологов

В статье описаны условия развития профессиональной идентичности специалистов помогающих профессий. Проведен анализ формирования профессиональной идентичности медицинских психологов. Рассмотрены социально-психологические условия и этапы формирования синдрома эмоционального выгорания данных специалистов. Проанализированы некоторые подходы к профилактике эмоционального выгорания у медицинских психологов.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, самосознание, профессиональная маргинальность, эмоциональное выгорание.

Tatiana TAMAKOVA. Professional identity development as the preventive factor of emotional burnout of medical psychologists

The article provides a description of conditions for professional identity development of the specialists of caring professions. Formation of professional identity of medical psychologists is studied. Social and psychological terms and stages of emotional burnout syndrome of these specialists are considered. Several ways of preventing emotional burnout of medical psychologists are analyzed.

Key words: professional identity, consciousness, professional marginality, emotional burnout.

Наталія УСТІНОВА. Соціально-психологічні аспекти активізації участі жінок у діяльності жіночих громадських організацій Львівщини

Проаналізовано сутність поняття «соціальна активність» у його взаємозв'язках з іншими поняттями, зокрема з такими, як «громадська активність» та «громадська діяльність». Виокремлено типології жіночих громадських об'єднань та розглянуто класифікації жіночих громадських організацій. Окреслено основні перешкоди на шляху активізації участі жінок у громадському житті Львівщини та соціально-психологічні аспекти посилення участі українських жінок у діяльності жіночих громадських організацій.

Ключові слова: жіночі громадські організації, соціальна активність, громадська активність, громадська діяльність жінок.

Наталья УСТИНОВА. Социально-психологические аспекты активизации участия женщин в деятельности женских общественных организаций Львовщины

Проанализирована сущность понятия «социальная активность» в его взаимосвязях с понятиями «гражданская активность» и «гражданская деятельность». Выделены типологии женских общественных объединений и рассмотрены классификации женских общественных организаций. Описаны основные препятствия на пути активизации участия женщин в общественной жизни Львовщины и социально-психологические аспекты усиления участия украинских женщин вдеятельности общественных организаций.

Ключевые слова: женские общественные организации, социальная активность, гражданская активность, гражданская деятельность женщин.

Natalya USTINOVA. Social-psychological aspects of the activating of women participation in women public organizations of the Lviv region

The essence of the notion of "social activity" was analyzed in connection to other notions, in particular those of "public activity" and "public work". There were typologies of women public unities denoted and the classification of women public organizations considered. The main barriers on the way to the activation of women participation in the public life of the Lviv region as well as social and psychological aspects of strengthening the participation of Ukrainian women in the work of women public organizations are described.

Key words: women public organizations, social activity, public activity, women public work.

Вікторія ФОКІНА. Політична ментальність «європейської людини»

У статті розкривається специфіка політичної ментальності європейців на основі світоглядних настанов, які сформувалися в історичному, релігійному та підприємницькому контекстах. Підкреслюється значущість соціокультурних особливостей взаємодії у малих групах для формування європейського типу взаємодії людини з державою.

Ключові слова: політична ментальність, світоглядні настанови, взаємодія в малих групах, «європейська людина».

Виктория ФОКИНА. Политическая ментальность «европейского человека»

В статье раскрывается специфика политической ментальности европейцев на основе мировоззренческих установок, сформировавшихся в историческом, религиозном и предпринимательском контекстах. Подчеркивается значимость социокультурных особенностей взаимодействия в малых группах для формирования европейского типа взаимодействия человека с государством.

Ключевые слова: политическая ментальность, мировоззренческие установки, взаимодействие в малых группах, «европейский человек».

Victoria Fokina. Political mentality of a “European person”

The article reveals the specifics of the political mentality of Europeans on the basis of ideological guidelines that were formed in the historical, religious and business contexts. The author highlights a significant role of the socio-cultural peculiarities of interaction in small groups for development of the European type of person’s interaction with the state.

Key words: political mentality, world outlook, interaction in small groups, “European person”.

Василь ШУСТЬ. Психологічні особливості подолання кризових явищ у давньоукраїнському суспільстві

У статті розглядаються психологічні особливості сприйняття та подолання кризових явищ у давньоукраїнському суспільстві, динаміка зміни давньоруських міфологем язичницької моделі світобудови та їх проекція на концепцію християнської ідеології. Три моделі часу, вироблені традиційною культурою (замкнуте коло, горизонтальна і похила лінії), порівнюються з моделлю прогресивного розвитку (висхідна лінія або спіраль).

Ключові слова: космогонія, міфологія праукраїнців, циклічність еволюції, антропогенні кризи.

Василий ШУСТЬ. Психологические особенности преодоления кризисных явлений в древнеукраинском обществе

В статье рассматриваются психологические особенности восприятия и преодоления кризисных явлений в древнеукраинском обществе, динамика изменения древнерусских мифологем языческой модели мироздания и их проекция на концепцию христианской идеологии. Три модели времени, созданные традиционной культурой (замкнутый круг, горизонтальная и наклонная линии), сравниваются с моделью прогрессивного развития (восходящая линия или спираль).

Ключевые слова: космогония, мифология праукраинцев, цикличность эволюции, антропогенные кризисы.

Vasyl SHUST. Psychological specifics of overcoming the crisis in ancient Ukrainian society

The article deals with the psychological characteristics of perception and overcoming the crisis in an old Ukrainian society, the dynamics of the myths of ancient pagan model of the universe and its projection on the concept of Christian ideology. Three models of time created by traditional culture (a vicious circle, horizontal and inclined lines), are compared to a model of progressive development (an ascending line or a spiral).

Key words: cosmology, mythology of the ancient Ukrainians, cyclic evolution, man-made crises.

Оксана ЯРЕМЧУК, Вікторія КЛЮЙКОВА-ЦОБЕНКО. Конструювання смислового простору самоусвідомлення в діалозі з язичницькою культурою слов'ян

У статті розглянуто механізм конструювання смислового простору самосвідомості студентської молоді в процесі діалогічної взаємодії з міфологічними сюжетами давніх слов'ян. Розглянуто механізм трансформації смислів у результаты ознайомлення зі слов'янськими міфологемами, досліджено механізм конструювання смислового простору під час участі досліджуваних у дискурсивних практиках.

Ключові слова: смисловий простір самоусвідомлення, діалог, дискурсивні практики, міфологеми давніх слов'ян.

Оксана ЯРЕМЧУК, Виктория КЛЮЙКОВА-ЦОБЕНКО. Конструирование смыслового пространства самосознания в диалоге с языческой культурой славян

В статье рассмотрен механизм конструирования смыслового пространства самосознания студенческой молодежи в процессе диалогического взаимодействия с мифологическими сюжетами древних славян. Рассмотрен механизм трансформации смыслов в результате ознакомления со славянскими мифологемами, исследован механизм конструирования смыслового пространства во время участия исследуемых в дискурсивных практиках.

Ключевые слова: смысловое пространство самосознания, диалог, дискурсивные практики, мифологемы древних славян.

Oksana YAREMCHUK, Victoria KLUIKOVA-TSOBENKO. Construction of a semantic space of consciousness in a dialog with Slavs' pagan culture

In the article the mechanism of constructing the semantic space of students' consciousness is considered in the process of the dialogic co-operating with the mythological storylines of ancient Slavs. The author considers the mechanism of transformation of senses that are studied using Slavonic myths; furthermore, she analyses the mechanism of constructing of semantic space during participation of respondents in discursive practices.

Key words: semantic space of consciousness, dialog, discursive practices, myths of ancient Slavs.

Тамара ЯЦЕНКО. Глибинне пізнання з використанням опредметнених засобів (російською мовою)

Стаття доводить, що пізнання психічного як функціональної системи породжує необхідність її перекодування у сферу сприйманої візуалізованої реальності, доступної для пізнання за законами свідомої сфери. У питаннях розуміння перекодування інформації автор спирається на праці багатьох дослідників (Н. П. Бєхтєрева, К. Прибрам та ін.), але найбільше − на роботи П. К. Анохіна, що показав, яким чином функціональні системи діють незалежно одна від одної, а проте цілком, злагоджено в контексті інформаційної поінформованості. Багаторічна практика здійснення процесуальної діагностики в діалогічній взаємодії з респондентом набула статусу семантичного порядку шляхом уведення категорії «інформаційний еквівалент», трансцендентність якого забезпечує незалежність пізнання від характеру метафоричної символізації психічного. Передача інформації вихідного об'єкта може здійснюватися в найрізноманітніших формах кодування (приміром, вербальних, невербальних) за збереження, інваріантності інформаційних еквівалентів. Процес передачі інформації відбувається в кожній ланці, включаючи «хвилеподібність» діалогічної взаємодії. На думку автора, пізнання неусвідомлюваних, симультанно згорнутих змістів, імпліцитно властивих матеріалізованим самопрезентантам, вимагає їх «пожвавлення» у діалогічній взаємодії з респондентом. Розуміння суб'єктом сутності своєї особистісної проблеми співзвучне усвідомленню стабілізованого внутрішнього протиріччя, розв'язання якого вимагає професійної допомоги психолога. Психодинамічна теорія відкриває перспективи найбільш оптимальних і адекватних шляхів надання допомоги суб'єктові з використанням опредметнених засобів, подібно до нитки Аріадни.

Ключові слова: свідомість, несвідоме, психологічний захист, матеріалізований презентант психіки, інформаційний еквівалент, архетип.

Тамара ЯЦЕНКО. Глубинное познание с использованием опредмеченных средств

Статья доказывает, что познание психического как функциональной системы порождает необходимость ее перекодирования в сферу осязаемой визуализированной реальности, доступной познанию по законам сознательной сферы. В вопросах понимания перекодирования информации автор опирается на работы многих исследователей (Н. П. Бехтерева, К. Прибрам и др.), но более всего − на работы П. К. Анохина, который показал, каким образом функциональные системы действуют независимо друг от друга, но в то же время, вполне слаженно в контексте информационной осведомленности. Многолетняя практика осуществления процессуальной диагностики в диалогическом взаимодействии с респондентом приобрела статус семантического порядка путем введения категории «информационный эквивалент», трансцендентность которого обеспечивает независимость познания от характера метафоричной символизации психического. Передача информации исходного объекта может осуществиться в самых разных формах кодирования (к примеру, вербальных, невербальных) при сохранности, инвариантности информационных эквивалентов. Процесс передачи информации происходит в каждом звене, включая «волнообразность» диалогического взаимодействия. По мнению автора, познание неосознаваемых, симультанно свернутых смыслов, имплицитно свойственных материализованным самопрезентантам, требует их «оживления» в диалогическом взаимодействии с респондентом. Понимание субъектом сущности своей личностной проблемы созвучно осознанию стабилизированного внутреннего противоречия, разрешение которого требует профессиональной помощи психолога. Психодинамическая теория открывает перспективы самых оптимальных и адекватных путей оказания помощи субъекту с использованием опредмеченных средств, подобно нити Ариадны.

Ключевые слова: сознание, бессознательное, психологическая защита, материализованный презентант психики, информационный эквивалент, архетип.

Tamara YATSENKO. Depth cognition with the use of object-based means

The article proves that cognition of psychic as a functional system generates the necessity of its recoding into tangible visualized reality, which can be perceived by the laws of cognitive sphere. In her understanding of the recoding of information, the author bases on the works of many research studies (N.P. Bekhterev, K. Pribram etc) and mainly on the works of P.K.Anokhin who proved how functional systems operate independently of each other and at the same time coherently in the context of informational awareness. Long-term practical work on process diagnostics in the dialogical interaction with the respondent gained a status of semantic order by introducing the category of "informational equivalent", transcendency of which provides an independence of cognition from the nature of metaphorical symbolization of psychic. The transfer of information from the original object can be realized in various forms of coding (for instance, verbal, non-verbal), keeping invariance of information equivalents. The process of information transfer occurs at each stage of transfer, including "waviness" of a dialogic interaction. The content of the article proves that cognition of unconscious simultaneously folded meanings, which are intrinsic to materialized self-presentants, requires their "revival" in a dialogic interaction with the respondent. Understanding the nature of a personal problem is in tune with the realization of one's own internal contradiction, which requires the assistance from a professional psychologist for its resolving. Psychodynamic theory focuses on the most optimal ways to help the subject by using the object-based means such as Ariadne's thread.

Key words: consciousness, unconscious, psychological defence, materialized presentant of the psyche, information equivalent, archetype.

НАШІ АВТОРИ

Акопян Артур Борисович
аспірант кафедри клінічної психології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Артеменко Тетяна Борисівна
методист-практичний психолог обласного центру практичної психології та соціальної роботи при Черкаському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників

Булгакова Олена Юріївна
кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету

Горностай Павло Петрович
доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Волкова Любов Олексіївна
практичний психолог, соціальний педагог середньої загальноосвітньої школи № 101 м. Києва

Єфіменко Маргарита Рагібівна
викладач кафедри загальної та соціальної педагогіки Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка

Кальба Ярослава Євгенівна
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету

Каменська Наталія Леонідівна
кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Клюйкова-Цобенко Вікторія Олексіївна
аспірантка Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Кобрисенко Даніїл Олегович
аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Колісник Олексій Петрович
кандидат психологічних наук, професор кафедри загальної та соціальної психології Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Кременчуцька Маргарита Костянтинівна
аспірантка кафедри клінічної психології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Кримова Наталія Олексіївна
старший викладач кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету

Кудерміна Олена Іванівна
кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ м. Києва

Кукуленко-Лук'янець Інна Володимирівна
кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Лазоренко Борис Петрович
кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Луценко Марина Юріївна
аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Михайлов Борис Володимирович
доктор медичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри психотерапії Харківської медичної академії післядипломної освіти

Мотрук Раїса Василівна
аспірантка кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Мурашко Інна Володимирівна
аспірантка Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Найдьонов Михайло Іванович
доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Омельченко Людмила Миколаївна
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ

Османова Аліме Маметівна
аспірантка Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Перепада Ольга Михайлівна
аспірантка кафедри клінічної психології та психодіагностики факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Плющ Олександр Миколайович
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Прейс-Тимчук Ірина Василівна
аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Семиліт Микола Васильович
кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сіткар Віктор Ілліч
кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Тамакова Тетяна Анатоліївна
викладач кафедри загальної, медичної психології та педагогіки Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

Устінова Наталія Олександрівна
аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка

Фокіна Вікторія Ігорівна
студентка Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Шавліс Наталя Анатоліївна
практичний психолог Миколаївської обласної психіатричної лікарні № 1

Шусть Василь Володимирович
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Яремчук Оксана Василівна,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, докторантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Яценко Тамара Семенівна
доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, професор РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта) та директор Науково-дослідницького центру глибинної психології НАПН України при Кримському гуманітарному університеті.

З М І С Т

Представляю випуск 3

Обрії психічного життя людини

Артеменко Т. Професійне мислення практичного психолога: від вибору цінностей до вибору ролі 5
Єфіменко М. Віктимогенність сімей трудових мігрантів 10
Кальба Я. Психологічний аналіз ґендерних особливостей вчинкової активності старшокласників 14
Колісник О. Ідентифікація як базовий психічний механізм духовного саморозвитку особистості та спільноти 20
Кудерміна О. Психологічні особливості формування професійної ідентичності працівників правоохоронних органів 28
Луценко М. Психологічні особливості ціннісно-смислової сфери молоді з різним рівнем фрустрації потреби у власності 35
Омельченко Л. Соціальна ідентичність особистості в ситуації невизначеності 44
Плющ О. Конструювання образу країни потенційними емігрантами (російською мовою) 49
Тамакова Т. Розвиток професійної ідентичності як фактор профілактики емоційного вигорання в медичних психологів (російською мовою) 58
Фокіна В. Політична ментальність «європейської людини» 65

Соціальна і політична психологія

Акопян А. Диспозиція малих груп у структурі клубної субкультури (на прикладі закладів розважального характеру)..... 73
Волкова Л. Продукти групової діяльності як носії групових норм (на прикладі неформальних молодіжних об'єднань) 79
Горностай П. Колективна травма та групова ідентичність 89
Кобрисенко Д. Політичний образ Я членів політичних партій (на прикладі ВО «Батьківщина») 96
Кременчуцька М., Каменська Н. Групова меншість як джерело соціального впливу 104
Кукуленко-Лук'янець І. Жінки у сфері управлінської діяльності: історико-психологічний погляд..... 109
Мотрук Р. Культурно-історичні передумови професійної стратифікації: регіональний аспект 117
Семиліт М. Соціально-психологічні детермінанти поляризації українського суспільства 124

Сіткар В. Дитяча субкультура в системі соціогенезу: групова ідентичність чи колективний символізм (соціально-психологічний аспект) 132
Устінова Н. Соціально-психологічні аспекти активізації участі жінок у діяльності жіночих громадських організацій Львівщини 144
Шусть В. Психологічні особливості подолання кризових явищ в давньоукраїнському суспільстві 151
Яремчук О., Клюйкова-Цобенко В. Конструювання смислового простору самоусвідомлення в діалозі з язичницькою культурою слов'ян 159

Психологічний світ освіти

Булгакова О. Потреба в самоактуалізації та локалізація контролю у студенів німецько-технічного факультету 167
Кримова Н. Емоційне становлення студентів технічного та гуманітарного профілів навчання 174
Мурашко І. Розвиток особистісного потенціалу молодшого школяра як передумова подолання дезінтегрованості особистості 181
Найдьонов М. Збагачуваність взаємодії суспільства і освіти: груп-рефлексивний підхід..... 186

Психологічна практика

Лазоренко Б. Метод моделювання несвідомого в особистісних практиках життєконструювання: досвід зарубіжних досліджень проблемної молоді 205
Михайлов Б., Шавліс Н. Зоотерапія як один із методів психологічної корекції емоційної сфери у дітей з гіперкінетичними розладами 211
Османова А. Вираження міфорелігійних уявлень в обрядовій практиці кримських татар (кримців) 218
Перепада О. Єдині критерії діагностики для окремих форм ММД у дітей молодшого шкільного віку 224
Прейс-Тимчук І. Апробація методики дослідження сімейної лояльності 232
Яценко Т. Глибинне пізнання з використанням опредметнених засобів (російською мовою) 239

Анотації.....259

Наші автори 279

Науковий журнал

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАЛИХ, СЕРЕДНІХ ТА ВЕЛИКИХ ГРУП

Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості

2012

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 30.11.2012 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 18,0. Обл.-вид. арк. 17,8.
Тираж 300 пр.
Видавництво “Золоті ворота”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3313 від 12.11.2008 р.
01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 15, оф. 8